folia organologica

NR 6/2023

ISSN 2657-6082
eISSN 2719-3284

International yearbook
of organ and organ music



Folia Organologica

International yearbook of organ and organ music

NR 6/2023

Impressum

Publishers
Wydawnictwo SINDRUK-DIMK:
Zakład Poligraficzny Sindruk; ul. Firmowa 12; PL-45-594 Opole
Diecezjalny Instytut Muzyki Kościelnej; ul. Grunwaldzka 7; PL-45-054 Opole
Katedra Muzykologii Uniwersytetu Opolskiego; ul. Strzelców Bytomskich 2; PL-45-084 Opole

Scientific Council
dr hab. Maciej Babnis (AP Słupsk, Poland)
prof. Stefan Baier (HfKM Regensburg, Germany)
dr hab. Robert Bernagiewicz (Głuchów, Poland)
prof. Pál Enyedi (LFAM Budapest, Hungary)
prof. dr hab. Julian Gembalski (AM Katowice, Poland)
dr Dieter Haberl (HfKM Regensburg, Germany)
prof. Tatjana Krkjelić (UM MA Cetinje, Montenegro)
prof. dr hab. Leonidas Melnikas (LMTA Vilnius, Lithuania)
dr hab. Michał Sławecki, prof. UMFC (UMFC Warszawa, Poland)
prof. Maja Smiljanić-Radić (UA Belgrade, Serbia)
dr hab. Andrzej Szadejko, prof. AM (AM Gdańsk, Poland)
dr hab. Maria Szymanowicz, prof. KUL (KUL Lublin, Poland)
prof. Jaroslav Tůma (AMU Praha, Czech Republic)

Reviewers
dr Agnieszka Drożdżewska (UWr Wrocław, Poland)
ks. dr hab. Erwin Mateja, prof. UO (UO Opole, Poland)
dr Stanisław Pielczyk (AM Katowice, Poland)
dr Eva Ocisková (ČRo Vltava Praha, Czech Republic)
prof. dr hab. Remigiusz Pośpiech (UWr Wrocław, Poland)
dr hab. Bogusław Raba, prof. UWr (UWr Wrocław, Poland)
ks. prof. dr hab. Antoni Reginek (UŚ Katowice, Poland)
dr hab. Michał Sławecki, prof. UMFC (UMFC Warszawa, Poland)
prof. Maja Smiljanić-Radić (UA Belgrade, Serbia)
dr Magdalena Stochniol (AM Katowice, Poland)
dr Pavel Svoboda (AMU Praha, Czech Republic)
dr hab. Maria Szymanowicz, prof. KUL (KUL Lublin, Poland)
ks. dr hab. Piotr Tarlinski (CBJE Opole, Poland)
ks. dr hab. Piotr Wiśniewski, prof. KUL (KUL Lublin, Opole)

Editorial Board
dr hab. Grzegorz Poźniak, prof. UO (UO Opole, Poland) – Editor-in-Chief
dr hab. Petr Koukal (Telč, Czech Republic) – Deputy Editor-in-Chief
dr hab. Franciszek Koenig, prof. UO (UO Opole, Poland)
dr Andrzej Prasał (UO Opole, Poland)
dr Ewelina Szendzielorz (UO Opole, Poland)

The original version of the journal is the paper version – ISSN 2657-6082
The journal is available in the electronic version: www.foliaorganologica.com – eISSN 2719-3284

The information about the reviewing procedure can be found on the website of *Folia Organologica*.
The journal is available in the open access.

Databases
ICI Journals Master List (Index Copernicus)
Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH)
Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – Platforma Otwartej Nauki (PON)

Proofreading: Józef Chudalla
Edition of notes: Ewelina Szendzielorz, Wojciech Kałamarz
Photo on the cover: The organ in the monastery church in Irsee, Germany (Photographer: Stefan Baier)

Editorial Board and Office
Folia Organologica
ul. Grunwaldzka 7; PL-45-054 Opole
office@foliaorganologica.com

Introduction

We are delivering to Dear Readers the sixth issue of the annual *Folia Organologica*. We hope that it fulfills all the ideas of a scientific journal which is focused on organs and organ music. We would like it to reach as many people interested in this subject as possible. We thus make the content available in print; the annual is also published in full on its website (www.foliaorganologica.com), as well as in scientific journal databases. Each issue is evaluated to remove imperfections, because we firmly believe that our readers deserve the highest possible quality magazine. One of the outcomes of these efforts is unquestionably the fact that the Ministry of Education and Science in Poland increased our number of points in the new list of academic journals, which was published on 18th July 2023. This is very good news! Our belief that organs and organ music demand scientific research and multidimensional promotion is reflected in the institutional view. All of this motivates us to continue our efforts and further activities. We would like to thank you for all kinds of words of support, positive evaluations, as well as for any feedback on *Folia Organologica*. We are open to all kinds of suggestions, so that our journal can become a forum for the exchange of ideas regarding organs and organ music throughout Europe, and also beyond.

The group of Silesian organ builders held another scientific conference within the series Silesian organs on 22nd March 2023 in Opole. Every such meeting and exchange of ideas is highly motivating for further work in researching the history of organ building in Silesia. A report on the Opole conference, among other things is available in the current issue. However, any academic and popular science activity in the topics included in *Folia Organologica* arouses our interest, so we would like to further promote them. The current issue includes articles, reviews, discussions, and other sections, according to the scheduled layout of the journal. The music supplement contains compositions by Joseph Franz Wolf and works by a contemporary composer, Fr Wojciech Kałamarz CM.

We therefore invite you to read our journal, hoping for a favorable reception of the sixth issue of our periodical.

Grzegorz Poźniak
Editor-in-Chief of *Folia Organologica*



1

Budownictwo organowe na Słowacji po roku 2000

Organ-building in Slovakia after 2000

Rastislav Adamko
ORCID: 0000-0003-4769-9368
Katolícka univerzita v Ružomberku

ABSTRACT

A total of 60 organs were built in Slovakia after 2000, including 10 positives, 13 smaller one-manual instruments, 30 two-manual instruments, 6 three-manual instruments and one four-manual instrument. In addition to Slovak and Czech organ-builders, other foreign companies became contractors for these installations, and brought a new level of quality, as they followed the most modern trends in organ-building to a much greater extent. Some Slovak companies have also moved in this direction. However, anachronistic approaches can also be noted, especially among the older generation of Slovak organ builders. The tonal concept of many new instruments is aimed at creating versatility. In recent years, however, there has been an emerging trend to create stylistically distinct dispositions.

Okres po aksamitnej rewolucji, czyli po 1989 r., charakteryzował się wzmożonym zainteresowaniem tym wszystkim, do czego dostęp w czasach socjalizmu był ograniczony. Niewątpliwie wzrosło zainteresowanie remontami, renowacjami, ale także instalacją nowych organów w kościołach, w których instrumenty od wielu lat były w złym stanie lub całkowicie ich brakowało. Jednak możliwości finansowe wielu parafii były ograniczone, co częściowo zmieniło się po 2000 r. Po tym roku na Słowacji oddano do użytku kilka bardzo ważnych nowych organów, kończąc tym samym okres, w którym instrumenty najwyższej klasy stały się częścią niektórych słowackich kościołów. Oprócz organmistrzów słowackich i czeskich wykonawcami tych instalacji stały się również firmy zagraniczne, które wniosły nowy poziom jakości, gdyż w znacznie większym stopniu podążały za najnowocześniejszymi trendami w budowie organów. Można jednak znaleźć również podejścia anachroniczne, szczególnie wśród starszego pokolenia słowackich budowniczych organów. W przypadku wielu instrumentów brakuje, niestety, części o jakiejś „podstawowej" jakości.

Według S. Šurina, organisty i inicjatora kilku projektów budowy nowych organów, w Czechach po 1989 r. firmy organmistrzowskie zakładali byli pracownicy zakładów państwowych, którzy mieli doświadczenie w budowie organów. Na Słowacji natomiast

brakowało tradycji i zaczęli się tym zajmować ludzie, którzy mieli niewiele wspólnego z tą profesją. Bezpośrednio po zmianach politycznych Kościołom chrześcijańskim z Zachodu zaoferowano możliwość wyszkolenia zespołu ekspertów w dziedzinie budowy organów, ale w tamtym czasie nie było zainteresowania ze strony władz kościelnych (M. Plšeková 2009b: 11).

Wbrew temu od 2000 r. na Słowacji zbudowano 60 instrumentów, w tym 10 pozytywów. Większość z nich znajduje się w kościołach, ale nowe organy zbudowano także w salach koncertowych. Pozytywy były najczęściej przeznaczone do mniejszych kościołów, kaplic – seminaryjnej, klasztornej, cmentarnej lub zamkowej albo do celów koncertowych kapeli wokalno-instrumentalnej.

Tabela 1. Nowe organy wybudowane na Słowacji po 2000 r.

Lp.	Województwo	Miejscowość	Lokalizacja	Liczba głosów	Firma	Rok budowy
1.	Bańskobystrzyckie	Turová	Kościół Matki Bożej Siedmiobolesnej	4	Gabriel Bies	2015
2.	Bańskobystrzyckie	Halič	Kaplica zamkowa	4	Gabriel Bies	2016
3.	Koszyckie	Košice-Staré Mesto	Chór św. Cecylii	4	Gabriel Bies	2005
4.	Koszyckie	Košice-Staré Mesto	Kaplica seminaryjna	4	Pécsi Orgona-épitö Manufaktura	2010
5.	Koszyckie	Hrad Vinné	Zamek	4	Gabriel Bies	2020
6.	Preszowskie	Stropkov	Kościół pw. Trójcy Przenajświętszej	4	Gabriel Bies	2010
7.	Preszowskie	Plaveč	Kaplica cmentarna	4	Pécsi Orgona-épitö Manufaktura	2011
8.	Preszowskie	Hranovnica	Firma Bies	4	Gabriel Bies	2015
9.	Żylinskie	Ružomberok	Katolicki uniwersytet	4	Ján Valovič	2008
10.	Żylinskie	Ružomberok	Kaplica Sióstr Satmarek	2	Stanisław Pielczyk	2011

Najwięcej nowych instrumentów zrealizowano na wschodzie Słowacji – w województwach preszowskim i koszyckim, łącznie 28. W środkowej Słowacji było to 17 nowych organów, a na zachodzie kraju łącznie 13. Ponieważ w omawianym okresie nowe organy budowano głównie w kościołach katolickich, świadczy to o intensywności życia liturgicznego w poszczególnych regionach Słowacji, a nie o poziomie życia, który na zachodzie Słowacji jest wyższy niż na wschodzie.

Tabela 2. Nowe organy w ramach województw

Województwo	Liczba nowych organów
Preszowskie	20
Żylinskie	11
Koszyckie	8
Bańskobystrzyckie	8
Bratysławskie	5
Nitrzańskie	4
Trnawskie	3
Trenczańskie	1
Razem	**60**

1. Organmistrzowie słowaccy

W omawianym okresie organy zbudowało dziesięciu słowackich producentów, z czego najwięcej organów wyprodukowała firma *Bies* (24)[1]. Inne firmy lub jednostki czy grupy organmistrzów wyprodukowały po dwa lub jeden instrument. Są to więc tylko swego rodzaju próby budowy organów, wynikające bardziej z entuzjazmu niż profesjonalnego podejścia, co odbiło się na jakości pracy i finalnym produkcie.

Tabela 3. Nowe instrumenty zbudowane przez organmistrzów słowackich

Nazwa firmy (organmistrzowie)	Liczba nowych organów
Gabriel Bies	24
R&M.Muška Organárske dielne Žilina, s.r.o.	3
Pavol Baxa ml.	2
Slavomír Števček, Jozef Jurčík, Peter Franzen	2
Štefan Tyrol	2
Ondrej Mikuláš, Pavol Mikuláš	1
Tomáš Baxa; Peter Masarik	1
Rudolf Hamerlík	1
Otto Dlugoš	1
František Vitéz	1
Ján Valovič	1
Razem	**39**

[1] Na temat tych instrumentów powstała praca licencjacka: K. Mačák (2022).

2. Zagraniczni producenci organów piszczałkowych

Poniższa tabela pokazuje, że na Słowacji najwięcej organów zbudowały firmy z sąsiednich krajów: z Austrii – 8 (*Rieger Orgelbau*; *Orgelbau Michael Walcker-Mayer*; *Pflüger Orgelbau*; *Kögler Orgelbau*), Czech – 4 (*Rieger-Kloss*; Kánský – Brachtl), Węgier – 4 (*Pécsi Orgonaépitö Manufaktura*; Gyula Vágy) oraz Niemiec – 3 (*Jehmlich Orgelbau*; *Jann T. Orgelbau*; Gerald Woehl). Co ciekawe, na słowackim rynku nie pojawiła się żadna z polskich firm, natomiast jeden pozytyw został zbudowany przez Polaka – Stanisława Pielczyka[2].

Tabela 4. Nowe organy wybudowane przez zagranicznych organmistrzów

Nazwa firmy (organmistrzowie)	Liczba nowych organów
Rieger Orgelbau (Austria)	4
Rieger-Kloss (Czechy)	3
Pécsi Orgonaépitö Manufaktura (Węgry)	3
Orgelbau Michael Walcker-Mayer (Austria)	3
Pflüger Orgelbau (Austria)	1
Kögler Orgelbau (Austria)	1
Kánský – Brachtl (Czechy)	1
Jehmlich Orgelbau (Niemcy)	1
Jann T. Orgelbau (Niemcy)	1
Gyula Vágy (Węgry)	1
Gerald Woehl (Niemcy)	1
Stanisław Pielczyk (Polska)	1
Razem	**21**

Podobnie jak w Polsce, na Słowacji obecnie rozpowszechnia się praktyka importowania starszych organów z krajów Europy Zachodniej. Do tej pory zainstalowano tylko jeden dwumanuałowy instrument z 9 głosami – w kościele ewangelickim w Považskiej Bystricy (2019 r.). Pochodzi on z Niemiec (Willich, Nadrenia Północna-Westfalia) i pierwotnie został zbudowany przez holenderską firmę *Pels & van Leeuwen B.V.*

3. Organy jednomanuałowe

Spośród 50 organów 13 to mniejsze instrumenty jednomanuałowe, z których 2 nie posiadają klawiatury nożnej (nr 4, 13), a 3 mają pedał podwieszony (nr 6, 9, 10). Instrumenty te posiadają od 5 do 11 głosów. Znajdują się w mniejszych kościołach, głównie na wsiach, i są wykorzystywane wyłącznie do celów liturgicznych. Pochodzą od słowackich budowniczych organów, którzy zajmują się głównie naprawą instrumentów, dlatego często są to kompilacje starej i nowej substancji piszczałkowej (6 instrumentów). Całkowicie nowe

[2] Instrument ten jest własnością autora niniejszego artykułu.

piszczałki znajdują się w 5 instrumentach zbudowanych przez słowacką firmę *Bies* oraz w jednym ruchomym instrumencie produkcji braci Romana i Mariána Mušków[3]. Jedynie stare rejestry piszczałkowe zostały wykorzystane przez Rudolfa Hamerlíka, natomiast szafa organowa oraz niektóre części instrumentu są nowe. Poza firmami *Re&M.Muška* oraz *Bies*, które konsekwentnie budują organy z trakturą mechaniczną i tonowymi wiatrownicami zasuwowymi, wszyscy inni słowaccy organmistrzowie zbudowali instrumenty z trakturą pneumatyczną i tonowymi wiatrownicami stożkowymi.

Tabela 5. Lista nowych organów jednomanuałowych

Lp.	Województwo	Miejscowość	Kościół	Liczba głosów	Firma (organmistrzowie)	Rok budowy
1.	Bańskobystrzyckie	Dolná Ždaňa	Najświętszej Trójcy	7 (6 + 1)	Ondrej Mikuláš, Pavol Mikuláš	2001
2.	Bańskobystrzyckie	Kriváň	św. Cyryla i Metodego	9/7 (7/6 + 2/1)	Slavomír Ševček, Jozef Jurčík, Peter Franzen	2017
3.	Bańskobystrzyckie	Korytárky	NMP z Góry Karmel	11/10 (9/8 + 2)	Slavomír Ševček, Jozef Jurčík, Peter Franzen	2017
4.	Bratysławskie	Hrubý Šúr	Kaplica Najświętszej Trójcy	5	Rudolf Hamerlík	2011
5.	Koszyckie	Čečejovce	św. Jana Apostoła	6	Pavol Baxa ml.	2004
6.	Koszyckie	Matejovce nad Hornádom	św. Katarzyny Aleksandryjskiej	10 (9 + 1)	Gabriel Bies	2011
7.	Preszowskie	Davidov	NMP Królowej	5	Pavol Baxa ml.	2003
8.	Preszowskie	Poprad	św. Idziego	11 (9 + 2)	Gabriel Bies	2008
9.	Preszowskie	Gánovce	św. Michała Archanioła	7	Gabriel Bies	2008
10.	Preszowskie	Uzovský Šalgov	św. Emeryka	10 (9 + 1)	Gabriel Bies	2010
11.	Preszowskie	Ondavské Matiašovce	św. Mikołaja	8 (7 + 1)	Gabriel Bies	2015

[3] Instrument jest pod tym względem ewenementem. Latem wykorzystywano go w kościele, natomiast zimą w kaplicy (www3).

12.	Preszowskie	Jakubovany	św. Wawrzyńca	8 (7+ 1)	Gabriel Bies	2021
13.	Żylinskie	Považská Bystrica - osiedle Rozkvet	NMP z LA Salette / Kaplica św. Heleny	7	R&M.Muška Organárske dielne Žilina, s.r.o.	2022

4. Organy dwumanuałowe

Łącznie zbudowano 30 dwumanuałowych instrumentów, z czego 16 przez firmy słowackie i 14 przez firmy zagraniczne. Na Słowacji te nowe budowy realizowało pięć firm, przy czym najwięcej organów zbudował Gabriel Bies (11). Liczba głosów w tych instrumentach waha się od 13 do 31. Tylko 10 organów posiada również szafę żaluzjową. Większość tych instrumentów budowana jest z myślą o towarzyszeniu nabożeństwom religijnym, z możliwością okazjonalnego wykorzystania koncertowego. Szczególnie w większych miastach lub tam, gdzie rezyduje biskup, można spodziewać się szerszego wykorzystania koncertowego. W kościołach katedralnych znajdują się dwa nowe instrumenty organowe: w Nitrze (katedra pw. św. Emerama) i w bratysławskiej Račy (katedra pw. św. Sebastiana), 14 instrumentów znajduje się w kościołach miejskich lub podmiejskich (Vranov nad Topľou, Stropkov, Košice-Nad jazerom, Košice- Šaca, Sabinov, Poprad-Veľká, Nitra, Rimavská Sobota, Prievidza-Píly, Ružomberok, Dolný Kubín, Bratislava-Lamač, Skalica, Šamorín), a pozostałe 12 w większych lub mniejszych miejscowościach. Tylko jeden z tych 28 instrumentów znajduje się w kościele ewangelickim, pozostałe zostały wybudowane przez parafie lub instytucje katolickie (Uniwersytet Katolicki w Rużomberku).

Tabela 6. Lista nowych organów dwumanuałowych

Lp.	Województwo	Miejscowość	Kościół	Liczba głosów	Firma (organmistrzowie)	Rok budowy
1.	Bańskobystrzyckie	Rimavská Sobota	św. Jana Chrzciciela	23 (10 + 8 + 5)	Gabriel Bies	2017
2.	Bańskobystrzyckie	Sielnica	Ducha Świętego	31 (10 + 11 + 9 + 1)	*R&M.Muška Organárske dielne Žilina, s.r.o.*	2014
3.	Bratysławskie	Bratislava-Rača (Krasňany)	św. Sebastiana	26/25 (11 + 10 + 5/4)	*Rieger Orgelbau*	2017
4.	Bratysławskie	Bratislava-Lamač	św. Małgorzaty	28 (11 +11 + 6)	*Jehmlich Orgelbau*	2011
5.	Koszyckie	Rešica	NMP Różańcowej	17/16 (7/6 + 7 + 3)	*Pécsi Orgonaépitö Manufaktura*	2012
6.	Koszyckie	Košice-Nad jazerom	św. Męczenników Koszyckich	26 (10 + 9 + 7)	Gabriel Bies	2007
7.	Koszyckie	Košice-Šaca	Wniebowzięcia NMP	13 (5 + 6 + 2)	*Rieger-Kloss*	2002
8.	Nitrzańskie	Nitra-Staré Mesto	Katedra św. Emerama	30 (11 + 12 + 7)	*Kögler Orgelbau*	2017
9.	Nitrzańskie	Nitra-Staré Mesto	Ewangelicki	19/15 (8/7 + 7/6 + 4/2)	*Pflüger Orgelbau*	2008
10.	Nitrzańskie	Ludanice	Najświętszej Trójcy	19 (8 + 8 + 3)	Gabriel Bies	2022
11.	Preszowskie	Stropkov	Najświętszego Ciała Chrystusa	25 (9 + 11 + 5)	Gabriel Bies	2011
12.	Preszowskie	Sabinov	Ścięcia św. Jana Chcrzciciela	31 (11 + 13 + 7)	Gabriel Bies	2013
13.	Preszowskie	Lemešany	św. Marcina	18 (7 + 7 + 4)	Gabriel Bies	2013
14.	Preszowskie	Vlková	Zwiastowania NMP	13 (5 + 6 + 2)	Gabriel Bies	2009
15.	Preszowskie	Poprad-Veľká	św. Jana, Apostoła	17 (7 + 7 + 3)	Gabriel Bies	2009
16.	Preszowskie	Vyšné Ladičkovce	Wniebowstąpienia Pańskiego	13/11 (6/5 + 5 + 2/1)	František Vitéz	2008
17.	Preszowskie	Vranov nad Topľou-Juh	św. Franciszka z Asyżu	18/15 (7 + 7 + 4/1)	Rieger-Kloss	2007
18.	Preszowskie	Svinia	Bożego Miłosierdzia	16 (7 + 7 + 2)	Gabriel Bies	2018
19.	Trenczańskie	Prievidza-Píly (Zapotôčky)	św. Teresy z Lisieux	16/15 (6 + 6 + 4/3)	Tomáš Baxa; Peter Masarik	2013
20.	Trnawskie	Zeleneč	Narodzenia NMP	20/17 (9 + 6 + 5/2)	Michael Walcker-Mayer	2009
21.	Trnawskie	Skalica	św. Michała Archanioła	19 (9 + 6 + 4)	Michael Walcker-Mayer	2007
22.	Trnawskie	Šamorín	Wniebowzięcia NMP	23 (10 + 9 + 4)	Gyula Vágy	2005
23.	Żylinskie	Lúčky	Podwyższenia św. Krzyża	17 (7 + 7 + 3)	Gabriel Bies	2016
24.	Żylinskie	Oravské Veselé	św. Elżbiety	23 (11 + 7 + 5)	Gabriel Bies	2014
25.	Żylinskie	Dolný Kubín-Brezovec	Podwyższenia św. Krzyża	26/23 (11 + 8 + 7/4)	*Jann T. Orgelbau*	2014

Lp.	Województwo	Miejscowość	Kościół	Liczba głosów	Firma (organmistrzowie)	Rok budowy
26.	Żylinskie	Štefanov nad Oravou	św. Cyryla i Metodego	10/7 (4 + 4/2 + 2/1)	Štefan Tyrol	2002
27.	Żylinskie	Pucov	św. Andrzeja	14/13 (6 + 4 + 4/3)	Štefan Tyrol	2000
28.	Żylinskie	Ružomberok	Podwyższenia św. Krzyża	14 (z planowanych 25)	*Rieger Orgelbau*	2011
29.	Żylinskie	Martin	św. Marcina	15/14 (6 + 6 + 3)	*Rieger Orgelbau*	2012
30.	Żylinskie	Sihelné	Podwyższenia św. Krzyża	14/16 (7 + 5 + 4)	*Walcker-Mayer*	2010

Pod względem technicznym te nowe instrumenty opierają się w większości na trakturze mechanicznej i wiatrownicach zasuwowych, czasami w połączeniu z elektryczną trakturą rejestrową (tzw. *Setzer*). Tylko dwa instrumenty są wyposażone w trakturę pneumatyczną (Tomáš Baxa; Peter Masarik) lub elektropneumatyczną (František Vitéz) i stożkowe wiatrownice. W obu przypadkach są to starsi organmistrzowie, którzy w swojej praktyce preferują to obecnie nieco anachroniczne rozwiązanie techniczne. Jeden z instrumentów, wykonany przez czeską firmę *Rieger-Kloss*, wyposażony jest w trakturę elektryczną połączoną z wiatrownicami zasuwowymi. Słowacki organmistrz Štefan Tyrol zastosował połączenie dwóch rozwiązań technicznych: w przypadku pierwszego manuału – traktury mechanicznej z wiatrownicą zasuwową, w przypadku pozostałych klawiatur – traktury elektryczne, airboxy jednostkowe.

Do oryginalnej szafy wbudowano sześć nowych instrumentów: Rimavská Sobota, Nitra-Staré Mesto (katedra św. Emerama), Poprad-Veľká, Skalica, Šamorín, Oravské Veselé. Wyłącznie starą substancję piszczałkową zastosowano w trzech organach: w Nitrze (katedra św. Emerama), Vyšné Ladičkovce, Prievidzy-Píly (Zapotôčky). W dwóch instrumentach można znaleźć kombinację starych i nowych piszczałek. W czterech na pięć przypadków konstrukcje te zostały zrealizowane przez firmy słowackie, w jednym przypadku, gdzie wykorzystano tylko stare piszczałki, przez austriacką firmę *Kögler Orgelbau* (Nitra, katedra św. Emerama).

5. Organy trzymanuałowe

Od 2000 r. na Słowacji zbudowano sześć instrumentów trzymanuałowych. Jeden z nich znajduje się w sali koncertowej (Bratysława, Filharmonia Słowacka – Reduta), jeden w katedrze (Bańska Bystrzyca), jeden w konkatedrze (Preszow), dwa w kościołach miejskich (Nitra i Spiska Stara Wieś) i jeden na wsi (Lendak). Liczba rejestrów waha się od 34 do 66. Pod względem technicznym cztery instrumenty posiadają trakturę mechaniczną połączo-

ną z elektryczną trakturą rejestrową i wiatrownicami klapowo-zasuwowymi. Z pozostałych jeden posiada trakturę elektromagnetyczną (Nitra, kościół św. Władysława – *Rieger-Kloss*), a drugi – elektropneumatyczną (Lendak). Tylko w dwóch nowych organach zamontowane są całkowicie nowe piszczałki (Bańska Bystrzyca i Bratysława, Filharmonia Słowacka). Pozostałe łączą nowe i stare piszczałki.

Tabela 7. Lista nowych organów trzymanuałowych

Lp.	Województwo	Miejscowość	Kościół	Liczba głosów	Firma (organmistrzowie)	Rok budowy
1.	Bańskoby-strzyckie	Banská Bystrica-Stred	Katedra św. Franciszka Ksawerego	34/32 (9 + 8 + 10 + 7/5)	Kánský-Brachtl, Krnov	2003
2.	Bratysławskie	Bratislava-Staré Mesto	Reduta - Sala Koncertowa Filharmonii Słowackiej	66/64 (16 + 16 + 17 + 17/15)	*Rieger Orgelbau*, Schwarzach	2012
3.	Nitrzańskie	Nitra-Staré Mesto	św. Władysława	41/38 (7 + 11 + 14 + 9/6)	*Rieger-Kloss*, Krnov	2006
4.	Preszowskie	Spišská Stará Ves	Wniebowzięcia NMP	34/27 (0 + 11 + 12 + 11/4)	Otto Dlugoš	2004
5.	Preszowskie	Lendak	św. Mikołaja	45/39 (12/10 + 8 + 12 + 13/9)	*R&M.Muška Organárske dielne Žilina, s.r.o.*	2005
6.	Preszowskie	Prešov	św. Mikołaja	38 (10 + 11 + 11 + 6)	Gabriel Bies	2020

6. Organy czteromanuałowe

Największe nowe organy zbudowane na Słowacji w tym okresie znajdują się w bratysławskiej katedrze pw. św. Marcina. Jest to czteromanuałowy instrument z trakturą mechaniczną i elektryczną trakturą rejestrową oraz wiatrownicami klapowo-zasuwowymi.

Znany niemiecki organmistrz Gerald Woehl postawił czteromanuałowe organy z 75 głosami, których budowa rozpoczęła się w 2008 r., a poświęcenie nastąpiło 26 lipca 2010 r. Organy nadają się do interpretacji utworów starych mistrzów i J. S. Bacha. Jednak posiadają również poetyckie, liryczne i wyraźnie romantyczne brzmienie; również francuski charakter brzmienia.

Lokalizacja nowego instrumentu znajduje się pod łukiem podwieżowym z widokiem na zachodnie okno mozaikowe. Prospekt organów przepuszcza światło przez witraż, co umożliwia otwór w jego centrum. Pola piszczałkowe prospektu są częściowo ozdobione różami. Dekoracja ta ma przypominać o cudzie św. Elżbiety, która żyła w Bratysławie ok. 800 lat temu. W 1228 r. wyszła za mąż i przeniosła się do Turyngii, gdzie w Marburgu opiekowała się chorymi i opuszczonymi. Jest to niezwykły zbieg okoliczności, że nowe organy pochodzą z Marburga. Z tego powodu noszą one również imię tej świętej: „organy św. Elżbiety" (M. Maraček 2017: 24n).

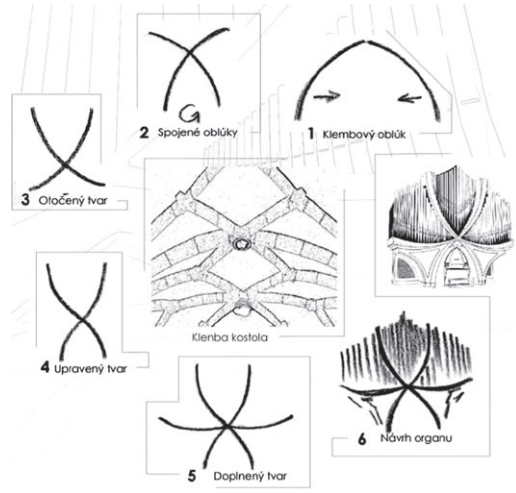
7. Tendencje rozwojowe

Przykład dwóch nowych konstrukcji organowych pokazuje dwie różne koncepcje brzmieniowe obecne w budownictwie organowym tego okresu. Pierwsza, dominująca do tej pory, ma na celu stworzenie uniwersalnego instrumentu muzycznego, na którym można wykonywać jak najszerszy repertuar (np. Sabinov, nr 35), druga, zgodnie z którą instrumenty tworzone są w jednym wybranym stylu z typowymi dla niego elementami. W stylu francuskim powstały organy w miejscowości Sielnica (nr 25), natomiast w stylu barokowym środkowo-niemieckim – organy w katedrze w Nitrze (nr 31).

7.1. Organy w kościele pw. Męczeństwa św. Jana Chrzciciela w Sabinowie (2013)

Chodzi o dwumanuałowe mechaniczne organy piszczałkowe firmy *Bies*[4] z wiatrownicami klapowo-zasuwowymi. Koncepcja brzmieniowa tego instrumentu jest wykonana jako różnorodna gama dążąca do uniwersalności. Instrument łączy głosy romantyczne z barokowymi, a rejestry smyczkowe współpracują z bazą pryncypału. Flety wykonane są w sposób zróżnicowany – oprócz fletów drewnianych występują również flety przedmuchiwane. Głosy języczkowe są w całości konstrukcji francuskiej, co oznacza, że mają zazwyczaj jaśniejszą barwę dźwięku, a w pleno organowym w równym stopniu uzupełniają alikwotową piramidę pryncypałów (www4).

Szafa ekspresyjna tego instrumentu otwiera się nie tylko z jednej strony, ale również z boków, co bogato wpływa na zróżnicowanie dynamiczne brzmienia. Dość wyjątkowy jest prospekt instrumentu, w którym znajdują się aż 3 głosy: Principal 8´, Octava 8´ i Chorale 4´. Ciekawa jest architektura, która oparta jest na gotyckim sklepieniu. Jest to oryginalny sposób na uszanowanie stylu gotyckiego, w którym zbudowany jest kościół. Nie jest to styl neogotycki, który raczej próbuje naśladować elementy stylu gotyckiego. Jest to precyzyjna praca z elementami gotyckimi, ich wykorzystania i zastosowania w nowoczesnym i oryginalnym projekcie arty-



Rys. 1. Szkice, jak z gotyckiego łuku narodził się kształt obudowy organów (Arch1)

[4] Firma organowa *Bies* została założona w październiku 2005 r. po zakończeniu współpracy w ramach zrzeszenia organmistrzów *Mixtura4fach*. Jej siedziba znajduje się w miejscowości Hranovnica w powiacie Poprad, gdzie w latach 2006 i 2012 wybudowano kilka nowych warsztatów. Stopniowo stworzyła również warsztat do produkcji piszczałek. Do tej pory ma na swoim koncie 26 nowych organów, a w 2017 r. zbudowała swoje pierwsze organy poza granicami Słowacji. Więcej informacji można znaleźć na www.4.

stycznym. Ten krok został wysoko oceniony przez Urząd Zabytków Republiki Słowackiej (K. Mačák 2022: 20n).



Fot. 1. Organy firmy *Bies* op. 11 w Sabinovie

7.2. Organy w kościele pw. Świętego Ducha w Sielnicy (2014)

Organy z 31 głosami zbudowane przez żylinską firmę *R&M Muška*[5] inspirowane są koncepcją brzmieniową instrumentów francuskich z drugiej połowy XIX w. Instrument wykorzystuje trzy różne zespoły brzmieniowe typowe dla francuskiego stylu romantycznego: *Pédal*, *Grand orgue* i *Récit*. Na życzenie inwestora dodano czwartą sekcję – tzw. *Aditive* z poziomymi trąbkami – umieszczoną w balustradzie chóru, z możliwością podłączenia do dowolnego manuału lub do pedału.

Instrument posiada mechaniczną trakturę gry, ale połączenia są elektryczne, podobnie jak traktura rejestrów. Elektryczna jest też traktura pedałowa z wiatrownicami klapowo-zaworowymi. Zakres manuałów sięga do c[4]. Wiatrownice przy manuałach są klapowo-zasuwowe.

[5] Firmę *R&M Muška* założyli bracia Marián i Roman Muška w kwietniu 2013 r. Początkowo firma nosiła nazwę Warsztaty Organowe Żylina (powstała w 1998 r.). Firma zajmuje się renowacją zabytkowych organów z XVIII i XIX w., które są narodowymi zabytkami kultury. Przeprowadzają generalne remonty organów z XX w. Do tej pory przeprowadzili ponad 60 rekonstrukcji organów. Do tej pory organmistrzowie z Żyliny zbudowali cztery nowe organy: w kościele pw. św. Mikołaja w Lendaku, kolejne dla kościoła św. św. Piotra i Pawła w Dolnych Kočkovcach, jeden instrument w domu prywatnym, a w ubiegłym roku duże organy dla rzymskokatolickiego kościoła pw. Ducha Świętego w Sielnicy koło Zwolena (A. Mrník 2015: 32).

Pod względem brzmieniowym instrument charakteryzuje się szerokimi menzurami w rejestrach pedału i manuałów. Aby wesprzeć głębię instrumentu, zamieszczono tutaj otwarty rejestr 16' i 32' w pedale oraz 16' w manuale. Organy posiadają szlachetne pryncypały i odmienne mikstury, bogate głosy kryte i charakterystyczne flety, trzy głosy smyczkowe, dwa odrębne rejestry 2', miękkie głosy solowe i oczywiście wiele głosów języczkowych (M. Muška 2015).



Fot. 2. Organy firmy *R&M Muška* w Sielnicy

Zakończenie

Na Słowacji po 2000 r. zbudowano stosunkowo wiele nowych organów, zwłaszcza w kościołach katolickich, chociaż można zanotować i przestrzenie świeckie z nowymi instrumentami piszczałkowymi. Podczas gdy tradycyjni budowniczowie organów podążali za wcześniejszą praktyką, wspierającą pneumatyczne traktury tonowe, wśród słowackich budowniczych organów byli również tacy, którzy poszli za europejskimi trendami powrotu do rozwiązań mechanicznych. Pojawiły się dwie nowe firmy organmistrzowskie, których celem jest nie tylko konserwacja starszych instrumentów, ale także budowanie nowych. Tylko jedna z tych firm rozwinęła swoją działalność do tego stopnia, że jest w stanie produkować poszczególne części organów, w tym metalowe piszczałki.

Patrząc na charakter brzmieniowy nowych instrumentów, jasne jest, że większość z nich reprezentuje uniwersalny typ organów, zaprojektowany tak, aby spełnić wszystkie wymagania wykonawcze i umożliwić prezentację repertuaru z jak najszerszego zakresu stylów muzycznych i epok. Sporadycznie, ale obecnie coraz częściej, pojawia się również tendencja do sięgania po wyspecjalizowanych instrumentach w ramach jednego stylu, ideału brzmieniowego czy okresu historycznego.

BIBLIOGRAFIA

Arch1: Archív dielne Bies, Hranovnica, 2011.

Gergelyi O. – Wurm K. (1982). *Historické organy na Slovensku*. Bratislava: Opus.

Klinda F. (2000a). *Organ v kultúre dvoch tisícročí*. Bratislava: Hudobné centrum.

Klinda F. (2009b). *Kráľovský nástroj a ja*. Bratislava: Perfekt.

Mačák K. (2022). *Organárske diela firmy Bies v rokoch 2010–2020*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku (praca licencjacka).

Maraček M. (2017). *Organové novostavby na západnom Slovensku v 21. storočí*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre (praca licencjacka).

Mayer A. M. (2009). *Dejiny organa na Slovensku od najstarších čias až po súčasnosť*. Bratislava: Divis Slovakia spol. s. r. o.

Mrník A. (2015). *Stavba organa tvorí jedinečný umelecký súzvuk tradičných remesiel*. „Dřevářský magazín", 7–8, 32–34.

Muška M. (2015). *Slovo staviteľa*: Gregor M. (ed.), *Organ vo farskom Kostole Ducha Svätého v Sielnici*. www.farnostsielnica.sk/wp-content/uploads/2017/09/BrozurkaOrgan.pdf, 20 III 2023.

Plšekova M. (2009a). *Nitra má nový organ.* „Hudobný život", 1–2, 11.

Plšekova M. (2009b). *Vzniklo vzácne umelecké dielo – O novom organe s iniciátorom projektu Stanislavom Šurinom*. „Hudobný život", 1–2, 11.

Salva L. (2017). *Píšťalové organy v Spišskej diecéze postavené po roku 1989*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku (praca licencjacka).

www1: https://www.filharmonia.sk/o-nas/historia-reduty/, 23 VI 2023.

www2: https://organy.hc.sk, 24 II 2023.

www3: https://www.teraz.sk/najnovsie/povazska-bystrica-kaplnka-svatej-hel/653846-clanok.html, 15 V 2023.

www4: https://www.dielnabies.sk/opus-11, 14 V 2023.

SUMMARY

A total of 60 new organs were built in Slovakia after 2000, including 10 positives, 13 smaller one-manual instruments, 30 two-manual instruments, 6 three-manual instruments and one four-manual instrument. The largest number of new organs were built in the east of Slovakia in the Prešov and Košice provinces, with a total of 28 instruments. There were 17 new organs in central Slovakia and a total of 13 in the west of the country. As new organs were mainly built in Catholic churches in the period after 2000, the trend is indicative of the intensity of liturgical life in the individual regions of Slovakia, rather than the standard of living, which is higher in western Slovakia than in the East.

In addition to Slovak and Czech organ-builders, other foreign companies became contractors for these installations and brought a new level of quality, as they followed the most modern trends in organ building to a much greater extent. While many traditional Slovak organ-builders have stopped building the earlier system using tubular-pneumatic or electro-pneumatic actions, there were also those who followed the European trend of building mechanical action instruments. Two new organ-building companies have emerged, aiming not only at maintaining older instruments, but also building new ones. One of these companies has developed to the point that it is able to produce individual organ parts, including metal pipes.

Looking at the tonal characteristics of the new instruments, it is clear that most of them represent a universal type of organ, designed to meet all performance requirements and to allow the presentation of repertoire from the widest possible range of musical styles and eras. Occasionally, but now increasingly, there is also a tendency to build specialised instruments within a single style, tonal ideal, or historical period.

Słowa kluczowe/Keywords:

Słowacja • organy piszczałkowe • organmistrz • traktura • wiatrownica

Slovakia • Pipe Organ • Organ-builde • Action • Windchest

Rastislav Adamko is a musicologist, theologian, and pedagogue in the Slovak Republic with his research focusing on musical/medieval studies, contemporary sacred music, and musical forms. His theological and musicological studies were completed at Catholic University in Lublin (Poland). Following his studies in Lublin, he began working at the Department of Music which is part of the Faculty of Education at the Catholic University in Ružomberok, Slovakia. He specializes in musical medieval studies as well as contemporary liturgical music. He is the author of several source editions of medieval, musical and liturgical sources from Slovakia.

e-mail: rastislav.adamko@ku.sk

2

Novější historie varhan konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě

Newer chapters in the history of the organ of the co-cathedral of the Assumption of the Virgin Mary in Opava

Petr Koukal
ORCID: 0000-0002-6549-713X
Národní Památkový Ústav
Praha, Česká Republika

ABSTRACT

The situation after the fire of 1758, which destroyed the church including the organ, was bleak: the repairs took decades. The temporary solution was a small positive organ on a provisional choir in the presbytery. The commission for a new organ was given to František Horčička from Frýdek in 1781, who built a large two-manual instrument with 34 registers for 2800 florins. A copy of the contract informs us well about this instrument, about František Horčička's method of work and about other circumstances of his commission. E. Kreuzinger's statement that Karl Kuttler built the organ here in 1836 is probably wrong. The new instrument was not built until 1894 as opus 418 by *Gebrüder Rieger*. This Krnov workshop rebuilt the organ in 1924 (pneumatisation of the action), 1957 (extension of the register specification and tonal range) and 1991 (further enlargement and installation of the electric action).

1. Úvod – starší historie

O starší historii varhan konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě jsem měl už možnost hovořit v Polsku na konferencích v Legnici a v Opoli. Písemné příspěvky jsou k dispozici (P. Koukal 1994[1]: 395–402 a P. Koukal 2019: 41–49). Rád bych toto téma završil následujícím příspěvkem o novější historii varhan v této významné slezské církevní stavbě.

Pro připomenutí staršího období stačí stručné shrnutí. Zatím nejranějším dokladem o existenci varhan je zpráva z roku 1506, kdy se řešila otázka platu varhaníka. První zmínka o opravě je z roku 1594. Bližší, avšak stále neúplné údaje se objevují v souvislosti s větší opravou, respektive přestavbou zřejmě staršího nástroje, kterou od roku 1620 prováděl varhanář Stanislav Bartodějský. Dochovala se jeho smlouva na opravu, avšak ta celou dispozici ani původ těchto varhan nepopisuje. Víme jen, že v Opavě tehdy stály třímanuálové varhany, kde v hlavním stroji bylo minimálně 10 rejstříků, v Rückpositivu minimálně 10 rejstříků,

v pedálu minimálně 9 rejstříků. Počet hlasů v Brustpositivu není možné odhadnout, byly však zde přinejmenším dva smíšené rejstříky, což může nasvědčovat většímu počtu hlasů. V roce 1670 opavský varhanář Jakub Ryšák na zadním kůru instaloval starší varhany, přenesené neznámo odkud. Přežily požár v roce 1689 a později (1708) je přestavěl Ryšákův syn Ignác. Dále je opravovala Ignácova vdova Christina a její druhý manžel Wenzel Thiel. Další velký požár v roce 1758 už zničil i varhany.



Opava 1894

2. Situace po požáru 1758

Pozdější opavský kronikář Erasmus Kreuzinger popisuje situaci ve své kronice města (E. Kreuzinger 1862: 39): *[Der] vor einem Jahre neu errichtete Hochaltar, die große kostbare Orgel, die bedeutendste in ganz Oberschlesien …. dies alles wurde durch das Feuer zerstört…* ([Hlavní oltář, který byl nově postaven před rokem, velké, vzácné varhany, nejdůležitější v celém Horním Slezsku... to vše zničil požár).

Opravy kostela trvaly desetiletí. Na provizorním kůru v presbyteriu stál varhanní positiv. Potvrzuje to zápis v děkanské kronice z roku 1771 (Arch1): *Chorus musicus est pro interim ex ligno exstructus in extremitate presbyterii, et tantum positivo provisus* (Na konci presbytáře je zatím ze dřeva postaven hudební chór a opatřen positivem).

Jak dokládají dobové dokumenty, celková obnova kostela končila až kolem roku 1780. Dne 4. 11. 1780 píše opavský děkan Franz Schwab patronu kostela, velmistru Řádu německých

rytířů, který sídlil v Bruntálu (Arch2): *…alle Gerüsste sind abgeworfen … und alle innerliche Verputzung beendet….. Der alte Chor in Presbyterio wird vollends abgebrochen, das Positiv ist bereits auf die neuen Chor aufgesetzt und klinget vielmehr als auf die vorigen Platz* (Veškeré lešení je shozeno ... a všechny vnitřní omítky jsou hotové… Starý kůr v presbyteriu je zcela odstraněn, positiv je už usazen na novém kůru a zní lépe než na předchozím místě).

3. Stavba nových varhan 1780–1782

Užívání positivu bylo stále jen provizoriem. Děkan Schwab už dříve informoval patrona kostela o plánu na nové varhany. Píše o tom v dopise ze 17. 9. 1780 (Arch3): *Mit dem Orgelbauer bin ich in größerer Verlegenheit, weil er andere Arbeit annehmen soll. Er will das Werk in hiesigen Pfarrkirche mit 3000 Gulden herstellen und zwar mit 34 Mutationen, worunter nicht mehr dann 7 von Holz, die übrige alle von guten Zinn sein sollen; alle Fuhren wird er selbst bezahlen wie dann auch alle Tischler- und Bildhauerarbeit* (S varhanářem si spíš nevím rady, protože se má ujmout jiné práce. Dílo pro zdejší kostel chce vyrobit za 3000 zlatých, a to s 34 rejstříky, z nichž nejvýše 7 bude dřevěných, všechny ostatní mají být z dobrého cínu; veškerou dopravu si zaplatí sám, stejně jako všechny tesařské a sochařské práce).

Dovídáme se tak, že nejmenovaný varhanář navrhoval postavit v Opavě poměrně velké varhany (34 rejstříků) s minimem dřevěných píšťal. Kovové píšťaly měly být z „dobrého cínu“, tedy nikoliv z tzv. materie. Cena však byla značná – 3000 zlatých. Jak dokládá dopis z 19. 12. 1780, reakce patrona kostela (velmistra řádu německých rytířů) byla zcela typická, tedy ekonomická: menší dobré varhany v Bruntálu postavil varhanář z Andělské Hory levněji, je třeba šetřit na jiné vybavení (Arch4). Rozbor však ukazuje, že při přepočtu ceny na jeden rejstřík byly varhany v Bruntále dražší o jeden zlatý (18 hlasů za 1500 zlatých). Pro úplnost lze doplnit, že tím varhanářem z Andělské Hory byl Josef Staudinger (P. Koukal 2007: 32–35). Opavský děkan Schwab reagoval 30. 12. 1780 dalším vysvětlením. Přílohou jeho dopisu byl návrh smlouvy s nejmenovaným varhanářem. Podle textu kontraktu bydlel varhanář ve Frýdku, což mohl být pouze František Horčička. Patron kostela už reagoval rychle a kladně: 4. 1. 1781 povolil uzavření smlouvy s varhanářem (Arch5). Jistě hrála svou roli skutečnost, že Horčičku v Opavě znali – od roku 1773 zde bydlel, oženil se a pracoval. Do Frýdku se odstěhoval až koncem 70. let.

Dochovala se jen ona nepodepsaná a nedatovaná kopie smlouvy. Vzhledem k tomu, že se jednalo o největší Horčičkův nástroj, stojí za to uvést úplný přepis tohoto zajímavého dokumentu v původním znění: *Kund und zu wissen seye hiermit jädermänniglich, daß heunt unten gesetzten dato zwischen der gnädigsten hohen Herrschaft Freudenthal und mir Endes benennten folgender Kontrakt getroffen worden, als: ich verbinde mich in die Troppauer Pfarrkirche Maria Himmelfarth eine ganz neue Orgel samt Positiv zu verfertigen, und diese nach Verlauf beyläufig ein und einen halben Jahr herzustellen, und zwar mit folgenden Stimmen, als:*

Im Haupt Manual
Principal von 8 Fuss aus feinen Zinn
Wallflaut von 8 Fuss [-„-]
Viola Gamba von 8 Fuss [-„-]
Flautravers von 8 Fuss aus Holz
Quinta dena von 8 Fuss aus feinen Zinn
Tuba cuspidata von 4 Fuss [-„-]
Tuba nocturna von 4 Fuss [-„-]
Octav von 4 Fuss [-„-]
Bifara von 4 Fuss [-„-]
Quint von 3 Fuss [-„-]
Superoctav von 2 Fuss [-„-]
Mixtur 7 fach von 2 Fuss [-„-]
Rausch Quint 3 fach [-„-]
Cimbal 4 fach [-„-]
Cornet 4' von 4 Fuss [-„-]
Im Positiv
Principal von 4 Fuss aus feinen Zinn
Fugara von 4 Fuss [-„-]
Quint von 3 Fuss [-„-]
Mixtur 3 fach [-„-]
Octav von 2 Fuss [-„-]
Rausch Quint 2 fach [-„-]
Salicional von 8 Fuss [-„-]
Flaut major von 8 Fuss aus Holz
Flaut minor von 4 Fuss [-„-]
Im Pedal
Principal von 16 Fuss offen aus feinen Zinn
Principal von 8 Fuss [-„-]
Gamba von 8 Fuss [-„-]
Superoctav von 4 Fuss [-„-]
Mixtur 3 fach [-„-]
Violon Bass von 16 Fuss offen aus Holz
Bordon von 16 Fuss [-„-]
Octav von 8 Fuss [-„-]
Gemshorn von 8 Fuss [-„-]
Quint von 6 Fuss [-„-]
in allen 34 Stimmen

Das dermahlen sich befindliche Positiv in dieser Kirche, weilen Herr Orgelmacher ein ganz neuen verfertiget, übernimmt derselbe zu seinem Eigenthum.

2do: obligire ich mich zwey Manual Claviaturen mit einer Koppel, und zwar diese samt dem Pedal mit der riesen Octav ganz, das ist mit allen halben Thonen bis das obere

C, das Manual aber bis das D. Die kleine Regierung, als Winkelhacken und Armel, welche sonst aus Holz oder Eysen, aus Messing, auch die innerliche Federn, Stecher, Schrauben, ebenfalls aus Messing, auch auf dem Welbret eyserne Finger zu machen.

3tio: Vier Blasbälge, jeden à 13 Schuh […] Zoll lang, 5 Schuh 6 Zoll breit inwendig, mit Spannadern gut besetzt, und das ganze Werck aus dem Kammerthon zu Stimmen.

4to: Nehme auf mich alle Bildhauer- und Tischler Arbeit, diese nach den Abriess herzustellen.

5to: Ebenfalls die Fuhren, auf welchen das verfertigte Werk von Friedeck bis nach Troppau abführen zu lassen mich verbinde.

6to: Wird mir für dieses Orgel Werk gnädigst verheißen ein Quantum von zwey Tausend acht Hundert Gulden Rheinisch, als drey Hundert Gulden anticipando bey Verfertigung dieses Kontrakts, mit Ende September 1781 Sieben Hundert Gulden, bey Aufsetzung der Orgel Tausend Gulden, nach sechs Monaten wiederum Vier Hundert, und endlich nach letzten sechs Monaten (bis wohin ich mich alle vorkommende Reparaturen dieses Werks ohnentgeldlich herzustellen verbinde) vollends die letzte vier Hundert Gulden zu bezahlen.

7mo: Nebst diesen in währender Zeit der Aufsetzung dieses Werks mit allein die Kost von plen. Titl. Herrn Dechandt gratis zu reichen, die etwann benötige Handlanger aber von Seithen der Kirchen zu befriedigen, damit aber die Kirche sich ereignenden Todesfall respectu der praenumerirten 300 fl. und etwann übrigen sicher seye möge, als setze mein besitzendes Burgerhaus zu Fridek nebst Aeckern und sammentl. Vermögen zur Caution ein, alles getreulich sonder gefährde; Urkund dessen nachstehende Fertigungen; so geschehen Troppau den …[další text chybí].

Uvedený text smlouvy je natolik podrobný, že nám umožnuje získat poměrně dobrou představu o tomto nástroji, o způsobu práce Františka Horčičky a o dalších okolnostech jeho zakázky. Z původně požadované sumy Horčička slevil 200 zlatých rýnských, ale stále šlo o značný finanční náklad. Proto se musel zavázat ke kauci, kde ručil celým svým nemovitým majetkem. Vybavení nových varhan bylo na svou dobu a stylovou oblast nadstandardní. Kovové díly traktur už byly z mosazi, raménka na hřídelích ze železa. Dostatek vzduchu zajišťovaly čtyři téměř čtyřmetrové měchy. Velké a plně chromatické tónové rozsahy manuálů (C–d3) a pedálu (C–c0) bez krátké oktávy spolu s manuálovou spojkou umožňovaly interpretaci starších i nových skladeb, včetně oblíbených úprav klasicistních děl. Tyto rozšířené technické možnosti jistě vítali varhaníci také pro improvizaci. Výška ladění odpovídala tak zvanému komornímu tónu, což u varhan habsburských zemí v 18. století odpovídalo hodnotě 410–420 Hz. Rejstříková dispozice byla obsáhlá, avšak podle tradice bez jazykových hlasů. V hlavním stroji vidíme pro Horčičku typické značení dvou rejstříků: Tuba cuspidata (kónická Flétna špičatá) a Tuba nocturna (Roh noční). Nevíme, co ho vedlo k užívání těchto latinských termínů. Přestože disponoval několik barevných rejstříků, další rysy u něho zůstávají konzervativní. Stále ještě stavěl Bifaru. Její stopová výška 4′ je nejspíš písařským omylem, ale nelze vyloučit, že tuto rejstříkovou řadu skutečně navrhl už od tónu c1. Vzhledem k době vzniku varhan

může překvapit i velký počet smíšených hlasů s vysokým počtem řad, zejména v hlavním stroji (Rauschquint 3 fach, Mixtur 7 fach, Cimbal 4fach; určitou záhadou je i rejstřík Cornet 4´). Dalším stylovým vybočením je mohutně obsazený pedál s deseti hlasy včetně otevřeného cínového Principalu 16´. Podle všeho šlo o vlastní Horčičkův způsob stavby velkých varhan, jak lze soudit podle podobné dispozice jeho nástroje ve farním kostele v Místku z roku 1776 (J. Krátký 2005: 71).

Nástroj v opavském kostele Nanebevzetí Panny Marie byl tehdy nejen největším dílem Františka Horčičky, ale i největšími varhanami, které pak do konce 18. století na Moravě a v Rakouském Slezsku vznikly. V Čechách byly o jeden rejstřík větší jen nové Horákovy varhany v Kolíně, dokončené v roce 1801 (Tomší 1990: 209).

Varhanář František Horčička (1745–1800) byl od 1766 laickým členem jezuitského řádu. Jako varhanář pracoval v Rakouském Slezsku a na Moravě. Po zrušení řádu po roce 1773 měl dílnu v Opavě, pak ve Frýdku. Jeho mohutné varhanní skříně dodnes stojí v Uherském Hradišti (1772), Místku (1776) a Novém Jičíně (1794), už s novými stroji. V úplnosti se dochovaly jen jeho malé varhany v Řepištích, vyrobené původně pro Ustroň (1800, dnes Polsko), kde práci dokončil jeho tovaryš Fabian Staudinger. (J. Sehnal 2003: 71).

Varhany v Opavě byly hotové v polovině roku 1782. Potvrzuje to dopis děkana Schwaba patronovi kostela z 31. 8. 1782, kde čteme i jejich hodnocení (Arch6): *Die Orgel ist vollkommen fertig, und hat nach aller Könner Meinung gut resoniert. Sie fallet ungemein in die Augen und ergötzet das Gehör…* (Varhany jsou úplně hotové a podle názoru všech odborníků dobře znějí. Je to pohled pro oči a potěšení pro uši).

Varhany měl za 450 zlatých štafírovat Jan Oderlický, který pracoval i na oltářích. Děkan Schwab se opakovaně pokoušel získat finance od patrona kostela na dokončení této výzdoby, ale to se mu nepodařilo. Děkanská matrika z roku 1804 uvádí, že na velkém kůru jsou varhany s 34 rejstříky, které však ještě nejsou štafírovány (Arch7).

4. Zprávy o varhanách z 19. století

Další informace o varhanách po roce 1800 jsou méně časté. V kostelních účtech 1825–1826 je jen stručná položka, že opavský varhanář Karl Kuttler dostal 410 zlatých s doplatkem dalších 20 zlatých za *Herstellung der Orgel und Ausstimmung derselben* (Arch8). Podle toho se jednalo o větší opravu. Kuttler možná rozšířil rejstříkovou dispozici o dva hlasy, neboť v roce 1836 Faustin Ens ve své topografii Opavska (Ens 1836: 129) píše o varhanách se dvěma manuály a 36 rejstříky, avšak jiné prameny to nepotvrzují.

Další důležitou zprávu o varhanách tohoto kostela publikoval opavský kronikář Erasmus Kreuzinger až v roce 1862 (E. Kreuzinger 1862: 145). Protože jeho údaje převzala i česká or-

ganologická literatura (Indra, Sehnal, Bernat apod.), je vhodné nejdříve uvést faksimile původního textu:

Diese Kirche hat 10 Altäre und ein Musikchor über dem Haupt-Eingange, in welchen man durch eine Vorhalle gelangt, mit einer eben unangestrichenen Orgel von zwei Manualen und 26 Registern. Sie wurde im Jahre 1836 von dem troppauer Orgelbauer Herrn Karl Kuttler um 2800 fl. C. M. in dem alten Gehäuse neu hergestellt und hat gegen 3000 Pfeifen mit vier Blasebälgen. Die frühere Orgel wurde im Jahre 1764 von einem Jesuitenfrater gebaut, hatte 28 Register und 1500 Pfeifen*).

Při srovnání s výše uvedenými prameny už vidíme rozpory a omyly. Uvedená cena údajných nových varhan (2800 zlatých), počet měchů (4), počet píšťal (asi 3000) a zmínka, že varhany nejsou zdobené (*unangestriche*) – to vše odpovídá předchozím barokním varhanám, které postavil nikoliv Karl Kuttler, ale „jezuitský frater" František Horčička. Omylem je datace jeho nástroje do roku 1764, navíc v té době ještě Horčička nebyl jezuitou. Údaj, že Kuttler zde stavěl varhany v roce 1836, není nikde jinde potvrzen. Víme jen, že Horčičkův nástroj opravoval v letech 1825–1826, tedy o deset let dříve. Proto Kreuzingerovy údaje nelze považovat za spolehlivé. Zdá se, že mylně smíchal nepřesné zprávy o Horčičkově novostavbě a o Kuttlerově opravě.



Ustroň-Řepiště 1800



Místek 1776

Podle toho Kuttler zde žádné nové varhany nepostavil. Tento názor lze podepřít informací ze stejného roku, kdy vyšel čtvrtý díl proslulé Církevní topografie Moravy. Její autor Gregor Wolny (G. Wolny 1862: 167) zde píše, že varhany na kůru mají 34 rejstříky. Vyvrací tak údaj o Kuttlerových varhanách s 26 rejstříky. Totéž ukazují další zprávy v primárních pramenech – ve farních archiváliích. Kostelní inventář z roku 1863 uvádí varhany s 32 rejstříky, se dvěma manuály a se čtyřmi měchy, v dobrém stavu, ale neštafírované (Arch9). Kromě dvou drobnějších oprav čtyř měchů (1864 a 1871) víme o rozsáhlejší opravě za 100 zlatých, která proběhla v roce 1867; jméno varhanáře neznáme (Arch10). Horčičkovy varhany zde podle všeho stály ještě v roce 1892, kdy se chystala větší oprava, kterou doporučil olomoucký arcibiskupský kolaudátor Josef Nešvera (Arch11), ale farnost se místo toho rozhodla postavit nové varhany.

5. Stavba nových varhan 1893–1894

Noviny „Troppauer Zeitung“ informovaly 7. 2. 1894 opavskou veřejnost, že v průběhu týdne v proboštském chrámu začne stavba nových velkých varhan, které budou široko daleko největší a nejmohutnější. Budou mít tři manuály a pedál, 31 znějící rejstřík a 2162 píšťal, kolektivy, žaluzii a crescendo. Hrací stůl bude obrácený k oltáři a velkolepý prospekt ve stylu „italsko-německé pozdní renesance“ se stane pravou ozdobou chrámu. Toto dílo firmy *Rieger* bude dále šířit slávu slezských varhanářů. (Neue Orgel 1894: 3).

Podle sdělení Ing. Bohumila Plánského, někdejšího uměleckého ředitele firmy *Rieger-Kloss*, začaly práce na tomto nástroji už na konci roku 1893, proto v opusovém seznamu firmy *Gebrüder Rieger* mají číslo 418. Varhany měly mechanickou trakturu a kuželkové vzdušnice. Smlouva se nedochovala. Níže uvedenou podobu původní rejstříkové dispozice sestavil Bohumil Plánský na základě dalších interních dokladů a vlastního průzkumu (Arch12).

Z archivních dokladů se dále dozvídáme, že varhany stály 7700 zlatých. Jejich dispozici navrhl už zmíněný Josef Nešvera. Ten je také 5. 3. 1894 kolaudoval. V zápise chválí práci varhanářů (intonace rejstříků je charakterní, mechanika pracuje přesně a bez hluků), varhany samotné jsou uměleckým dílem, které při hře umožňuje všemožné odstíny (Arch11).

6. Další proměny riegerovských varhan

První rozsáhlejší úpavu varhany prodělaly v roce 1924, kdy firma *Gebrüder Rieger* provedla přestavbu původní mechanické traktury na pneumatickou s adekvátní úpravou vzdušnic. Byl zabudován nový hrací stůl. Rejstříková disposice a tónové rozsahy se nezměnily, ale firma si podle svých zvyklostí tuto práci označila novým opusovým číslem 2166 (Arch12). Renovované varhany se znovu rozezněly 5. 10. 1924, kdy byla provedena jedna z Brucknerových mší (Arch13).

Mnohem rozsáhlejší rekonstrukce nastala až v roce 1957. Byla prací tehdejšího národního podniku Továrna na varhany v Krnově, jinak už známého jako *Rieger-Kloss*, pod opusovým číslem 3231. Autorem nového dispozičního návrhu byl prof. Ernest Riegler-Skalický, samotný projekt vypracoval ing. Otta Veverka. Skříň zůstala beze změny. Nadále byla ponechána většina původních píšťal, vzdušnic a dalších zařízení, avšak zvětšil se tónový rozsah a počet rejstříků na 53 (51 základních a zvony). Proto byl zabudován nový hrací stůl. Kolaudace proběhla 24. 11. 1957, předsedal Ernest Riegler-Skalický (Arch12). Níže uvedená dispozice je v archivu farnosti (Arch13).

Ani tato přestavba farnosti nestačila, a proto v roce 1990 uzavřela s firmou *Rieger-Kloss* další smlouvu na nový projekt. Jeho autorem se stal Bohumil Plánský, intonérem Jan Kostera. Realizace proběhla v roce 1991 pod opusovým číslem 3635. Podklady jsou uloženy v archivu

farnosti, podobné informace o dispozici jsou dostupné na webu (www1). Dispozice byla opět rozšířena až na 63 znějících a 58 základních rejstříků, byl zhotoven nový hrací stůl, traktura už je elektropneumatická. Skříň zůstala beze změny.

Shrnutí

Uvedené údaje nám umožnují provádět následující obecnější srovnání a souhrny, i když rozsah tohoto příspěvku nedovoluje jít do velkých detailů. První možnost se nabízí vzhledem ke skutečnosti, že v současnosti stojí na kůru nástroj jedné dlouhodobě existující firmy, která ho původně vybudovala a v následujících 97 letech třikrát pozměnila, třebaže stále obsahuje část původních píšťal. Lze tak doložit určité vývojové tendence. Nejpřehlednější jsou početní parametry:

	1894	1924	1957	1991
počet znějících hlasů	31	31	53	63
počet kláves v manuálu	56	56	58	58
počet kláves v pedálu	27	27	30	30
typ traktury	mechanická	pneumatická	pneumatická	elektrická

Varhaníky i organology může dále zajímat vývoj rejstříkové dispozice:

1894 op. 418	1957 op. 3231	1991 op. 3635
I. manuál – hlavní stroj	**I. manuál – hlavní stroj**	**I. manuál – hlavní stroj**
Principál 16'	Principál 16'	Principál 16'
	Kryt špičatý 16'	Kryt špičatý 16'
Principál 8'	Principál 8'	Principál 8'
		Principál italský 8'
Flétna harmonická 8'	Flétna dutá 8'	Flétna dutá 8'
Kryt dvojitý 8'		
		Flétna trubicová 8'
Viola da gamba 8'	Viola da gamba 8'	Gamba špičatá 8'
Oktáva 4'	Oktáva 4'	Oktáva 4'
	Flétna zobcová 4'	Flétna zobcová 4'
		Kvinta 2 2/3'
Oktavína 2'		
	Flétna příčná 2'	
		Oktáva flétnová 2'
Kornet 2 2/3' 3-5x	Kornet 2 2/3' 3-5x	Kornet 2 2/3' 3-5x
Mixtura 2 2/3' 6x	Mixtura 1 1/3' 6-8x	Mixtura velká 2' 5-6x
		Mixtura malá 1' 4x
		Fagot 16'
Trompeta 8'	Trompeta 8'	Trompeta 8'
		Trompeta extenze 4'

1894 op. 418	1957 op. 3231	1991 op. 3635
II. manuál – positiv	**II. manuál – positiv**	**II. manuál – positiv**
Kryt milý 16'		
Principál 8'		
	Kvintadena 8'	Kvintadena 8'
Bourdon 8'		
Flétna špičatá 8'		
	Kryt dvojitý 8' (z HW 1894)	Kryt dvojitý 8' (z HW 1894)
Salicionál 8'		
	Principál zpévný 4'	Principál 4'
Oktáva 4'		
Flétna amabilis 4'		
	Roh noční 4'	Roh noční 4'
	Flétna kvintová 2 2/3'	
	Oktáva 2'	Oktáva 2'
		Flétna lesní 2'
	Kvinta špičatá 1 1/3'	Kvinta špičatá 1 1/3'
	Carillon 4' 3x	
Mixtura 2 2/3' 4x		
		Sesquialtera 2 2/3' 3x
	Akuta 1' 4x	Akuta 1' 4x
		Roh křivý 16'
	Šalmaj trubicová 8'	Šalmaj trubicová 8'
	Roh anglický 4'	

1894 op. 418	1957 op. 3231	1991 op. 3635
III. manuál – žaluziový	**III. manuál – žaluziový**	**III. manuál – žaluziový**
	Kryt tichý 16' (z HW 1894)	Kryt tichý 16' (z HW 1894)
Principál 8'	Principál 8'	Principál 8'
Flétna trubicová 8'		
	Kryt dřevěný 8' (Bourdon z HW 1894)	Kryt dřevěný 8' (Bourdon z HW 1894)
	Salicionál 8' (z HW 1894)	Salicionál 8' (z HW 1894)
Aeolina 8'		
Vox coelestis 8'	Vox coelestis 8'	Vox coelestis 8'
	Oktáva 4'	Oktáva 4'
	Flétna trubicová 4' (z Fl. 8' 1894)	Flétna trubicová 4' (z Fl. 8' 1894)
Roh kamzíkový 4'		
	Nasard 2 2/3'	Nasard 2 2/3'
Flétna lesní 2'		
	Kvintadecima 2' (z Oktavíny 2'1894)	Kvintadecima 2' (z Oktavíny 2'1894)
	Tercie 1 3/5'	Tercie 1 3/5'
	Dolkán 1'	Dolkán 1'
	Mixtura 1 1/3' 5-7x	Mixtura 1 1/3' 5-7x
	Cymbál terciový 1/5' 3x	Cymbál kvintový 1/2' 3x
Oboe 8'		
	Eufon 8'	Eufon 8'
		Trubka 8' ext.
	Vox humana 8'	Vox humana 8'
	Trubka malá 4'	Clairon 4'

1894 op. 418	1957 op. 3231	1991 op. 3635
Pedál	**Pedál**	**Pedál**
	Bas akustický 32' (komb.)	Bas akustický 32' (komb.)
Principálbas 16'	Principálbas 16'	Principálbas 16'
	Apertabas 16'	Apertabas 16'
	Bourdonbas 16'	Bourdonbas 16'
Subbas 16'	Subbas 16'	Subbas 16'
Kvintbas 10 2/3'	Kvintbas 10 2/3'	Kvintbas 10 2/3'
Oktávbas 8'	Oktávbas 8'	Oktávbas 8'
	Kryt basový 8'	Flétna basová 8'
Cello 8'	Chorálbas 4'	Chorálbas 4'
		Roh noční 2'
	Píšťála šumivá 5 1/3' 4x	Bas šumivý 5 1/3' 4x
	Mixtura 2' 5-7x	Mixtura 2' 5-7x
		Kontrafagot 32'
Pozoun 16'	Pozoun 16'	Pozoun 16'
		Fagot 16' ext.
	Trompeta 8'	Trompeta basová 8'
	Klarina 4' ext.	Klarina 4' ext.
	Syrinx 2' ext.	

Další výpovědní hodnotu má srovnání základních parametrů všech varhan a jejich úprav na opavském kůru v celém známém časovém rozpětí, jak to podklady umožňují:

	1621	1670	1708	1780	1894	1924	1957	1991
počet znějících hlasů	35-40?	26	25	34	31	31	53	63
počet kláves v manuálu	42	42	45	51	56	56	58	58
počet kláves v pedálu	?	21	21	25	27	27	30	30
typ traktury	M	M	M	M	M	P	P	EP

Závěr

Historie varhan dnešní konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě je bohatá. Dobře reflektuje klady i zápory ve vývoji hudebně estetických a technických ideálů ve stavbě varhan. Udržování velkého třímanuálového nástroje z doby před třicetiletou válkou se ve válečné a poválečné době stalo velkým luxusem a na nové varhany nebyly finance. Na kůr kostela se proto dostal starší dvoumanuálový nástroj neznámé provenience. Dílna Ryšáků ho dlouhá desetiletí udržovala včetně nutné přestavby v roce 1708, kdy už omezený tónový rozsah byl neudržitelný. Nešťastný požár v roce 1758 přinesl zcela jiné starosti a tak na nové varhany došlo až v roce 1780. Horčičkovy varhany byly svou velikostí a rejstříkovým vybavením nadstandardní. Stylově byly rozkročeny mezi konzervativní vrcholné baroko a snahu vstřebat dobové slezské vlivy v tónovém rozsahu i v barvách – vždyť v Opavě v kostele sv. Václava už od roku 1771 stály varhany Friedricha Wilhelma Schefflera z Brzegu (Koukal 1994[2]: 164).

Vstup krnovských Riegerů v roce 1894 přinesl vytouženou modernitu. Můžeme předpokládat, že jejím velkým hybatelem byl opavský lékař, hudební skladatel a varhaník Eduard Mestenhauser, který nové varhany dobře poznal a poprvé na nich koncertoval už 3. 3. 1894, tedy ještě před kolaudací (Die Neue Orgel 1894: 4). Tento nástroj odpovídal snaze vytvořit kostelní varhany ceciliánského charakteru s převahou osmistopových hlasů s možností koncertního využití pro interpretaci skladeb hlavně německých skladatelů.

Není úplně jasné, proč došlo v roce 1924 ke změně mechanické traktury na pneumatickou. Podle neověřených svědectví byl její problematický stav důvodem k velké přestavbě v roce 1957. Tehdy varhany ztratily svůj původní charakter a změnily se na velký nástroj univerzálního typu. Tato změna byla ještě více prohloubena přestavbou v roce 1991. Podle neoficiálních zpráv je zájem opavské varhany opět přestavět...

BIBLIOGRAPHY

Arch1: Zemský archiv Opava, pob. Olomouc, fond ACO, kniha 211, Matrica decanatus oppaviensis 1771.

Arch2: Zemský archiv Opava, fond Řád německých rytířů, karton 140, dopis 4. 11. 1780.

Arch3: Zemský archiv Opava, fond Řád německých rytířů, karton 140, dopis 17. 9. 1780.

Arch4: Zemský archiv Opava, fond Řád německých rytířů, karton 140, dopis 19. 12. 1780.

Arch5: Zemský archiv Opava, fond Řád německých rytířů, karton 140, dopis 4.1.1781.

Arch6: Zemský archiv Opava, fond Řád německých rytířů, karton 140, dopis 31.8.1782.

Arch7: Zemský archiv Opava, fond Zemská vláda slezská, i.č. 54, Matrica decanatus oppaviensis 1804.

Arch8: Státní okresní archiv Opava, fond Farní archiv kostela Nanebevzetí Panny Marie, kostelní účty 1825.

Arch9: Státní okresní archiv Opava, fond Farní archiv kostela Nanebevzetí Panny Marie, kostelní inventář 1863.

Arch10: Státní okresní archiv Opava, fond Farní archiv kostela Nanebevzetí Panny Marie, kostelní účty 1867–1877.

Arch11: Zemský archiv Opava, pob. Olomouc, fond ACO, G1, karton 4643.

Arch12: Osobní archiv autora, dopis Bohumila Plánského ze 4. 4. 1991.

Arch13: Farnost řím. kat. Opava, Farní archiv, Gedenkbuch der Pfarrsprengels Maria Himmelfahrt zu Troppau von Jahre 1896 an bis zum Jahre 1926. II. Band.

Die Neue Orgel. „Troppauer Zeitung“, 29, 1894, 4.

Ens F. (1836). *Das Oppaland oder der Troppauer Kreis*. 3. Wien: Carl Gerold.

Koukal P. (1994[1]). *Zprávy ze 17. století o varhanách v kostele P. Marie v Opavě*. „Deutsche Musik im Osten“, 5, 1994, 395–402.

Koukal P. (1994[2]). *Podoby varhanářství ve Slezsku*. „Časopis Slezského zemského muzea“, serie B, 43, 2, 163–165.

Koukal P. (2007). *Varhanářství na Krnovsku a Bruntálsku do roku 1873*: Plánský B. (ed.), *Krnov – město královského nástroje*. Krnov: Město Krnov, 18–43.

Koukal P. (2019). *K historii varhan konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě*. „Folia Organologica“, 2, 41–49.

Krátký J. (2005). *Varhany děkanátu Místek*. Bakalářská diplomová práce z muzeologie, Ústav historie a muzeologie, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Slezská univerzita, Opava.

Kreuzinger E. (1862). *Chronik der alten und neuern Zeit Troppau's*. Troppau: Alfred Trassler.

Neue Orgel. „Troppauer Zeitung“, 29, 7. 2. 1894, 3.

Tomší L. (1990). *K historii varhanářského řemesla v Kutné Hoře.* „Hudební nástroje", 4–6, 141–142, 175–176, 209–212.

Wolny G. (1862). *Kirchliche Topographie von Mähren*, I. Abteilung: *Olmüzter Erzdiöcese*. IV Band. Brünn: Selbstverlag.

www1: https://www.ebencompetition.cz/soutezni-varhany/varhany-v-konkatedrale-Nanebevzeti-Panny-Marie-v-Opave, 20 IV 2023.

SUMMARY

The earliest evidence of any organ in the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Opava is a report from 1506, when the question of the organist's salary was discussed. Incomplete information appears in connection with the rebuilding of the large three-manual instrument, which was carried out by the organ builder Stanislav Bartodějský from 1620. The older two-manual instrument, which was moved there after the Thirty Years' War by Jakub Ryšák (Rischack), was rebuilt by his son Ignaz in 1708. Unfortunately, the terrible fire in 1758 destroyed the church and the organ. The following temporary solution was a small positive organ on a provisional choir in the presbytery. A new organ could only be built after the church had been completely renewed. The job was awarded to František Horčička, an organ builder from Frýdek who had previously stayed in Opava. He built his biggest instrument there with 34 registers, two manuals with chromatic tone compass up to d3 and a pedal up to c1. From the original sum of 3,000 Rhineland florins Horčička reduced 200, but it was still a considerable financial outlay. He therefore had to commit himself to a bond, guaranteeing his entire real estate. The equipment of the new organ was above standard for its time and region style. Horčička's massive organ cases still stand in Uherské Hradiště (1772), Místek (1776) and Nový Jičín (1794), already with new Orgelwerk. Only his small organ in Řepiště, originally made for Ustroň (1800, now Poland), where his pupil Fabian Staudinger completed the labour, has survived in its entirety. The Opava historian Erasmus Kreuzinger published in 1862 that a new organ was built into Horčička's organ case in 1836 by the organ builder Karl Kuttler. When critically evaluating his data and contemporary archival documents, this information must be considered erroneous. The new organ did not appear in this church until 1894. It was built by the Krnov firm *Gebrüder Rieger* as a three-manual instrument (31 registers) with a mechanical action and cone chests. The specification was designed by Josef Nešvera being balanced and prepared both for the liturgical and concert requirements of the time. Thirty years later, the same firm converted the action to a pneumatic one and installed a new console. No other changes were made. In 1957, however, the Krnov company newly under the name of *Rieger-Kloss* carried out a major rebuilding of the organ. The new, already universal register specification and sound design was planned by Ernest Riegler-Skalický, and the new organ construction was carried out according to the project by Otto Veverka. More of the original pipes, already newly adapted, were retained, as were the windchests and other equipment. The tonal compass of the keyboards was widened and the organ now had 53 registers. The last major reconstruction took place in 1991 and was again executed by the *Rieger-Kloss* firm from Krnov. The author of the project was Bohumil Plánský, the intonateur

was Jan Kostera. There appeared other robust modifications – the instrument obtained an electric action, the tonal range of the manuals was extended to 58 keys on the new console, the number of registers jumped to 63. The character of the sound is still "universal". The data presented allow for a number of more general comparisons and conclusions. Good possibilities are offered by the fact that there is currently an instrument of one long-established company, which originally built it and modified it three times in the following 97 years. The history of the organ of today's Assumption Cathedral in Opava is rich. Therefore, it reflects well the pros and cons in the development of musical aesthetic and technical ideals in organ building also illustrating the development tendencies in the field of Silesian organ building.

Klíčová slova /Keywords:

Varhany konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě • František Horčička • Karl Kuttler • firma *Rieger* v Krnově • hudebně estetické a technické proměny varhanní kultury ve Slezsku

The organ of the co-cathedral of the Assumption of the Virgin Mary in Opava • František Horčička • Karl Kuttler • the organbuilding firm Rieger in Krnov • musical aesthetic and technical transformations of the organ culture in Silesia

Petr Koukal – born 1952 in Olomouc. Studies at the universities in Brno (PhDr.) and Olomouc (Ph.D./Dr hab.). The head of the musicological department in The Silesian Museum in Opava (1988–2013), the organologist and the heritage pipe-organ supervisor at the National Heritage Institute Prague, Regional Office in Telč (since 2000). Main research topics: the music history of the Czech lands from the 17th to 19th Cs., the history of the organ and its conservation. Having presented conference papers in the Czech Republic, Poland, Slovakia, Germany and Great Britain. More than 90 published contributions (including 3 book monographies) in the Czech Republic, Poland, Germany, Slovakia and the U.S.A. The author of the ministerial methodological instruction for the heritage organ care in the Czech Republic. Head researcher at 5 projects of the Ministry of culture and The Czech Science Foundation (GAČR). The member of the Arbeitsgemeindschaft für die Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa an der Universität Leipzig..

email: pkouk@volny.cz

3

Niezrealizowane projekty organów w świątyniach przedwojennej diecezji śląskiej

Unrealized project of the organs in the pre-War Silesian diocese

Julian Gembalski
ORCID: 0000-0002-0319-6737
Akademia Muzyczna
w Katowicach

ABSTRACT

After the end of World War I, after the plebiscite and the Silesian uprisings in Upper Silesia, the state borders were changed and also there was created a new territorial organization of the Catholic Church. In 1932, the diocese had 188 parish churches, including 13 temporary churches, branch churches and 133 chapels where services could be celebrated. The construction of churches also involves the issue of their equipment, therefore, with the establishment of a new diocese, a new stage in the history of organ building in its territory began. The article presents unrealized projects of organs in the churches of the pre-war Silesian diocese.

Po zakończeniu I wojny światowej, po plebiscycie i powstaniach śląskich na Górnym Śląsku doszło do zmiany granic państwowych, a także do utworzenia nowej organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego. Po długim procesie legislacyjnym, obejmującym m.in. podpisanie konkordatu między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, utworzono – na mocy bulli papieża Piusa XI z dnia 28 października 1925 r. – diecezję śląską. Powstanie diecezji śląskiej (zwanej także diecezją katowicką) wiązało się z ustaleniem nowej sieci jednostek terytorialnych – dekanatów i parafii (J. Myszor 2010: 41–50). Obok prac remontowych przy wielu świątyniach (zwłaszcza związanych z odbudową kościołów zniszczonych), koniecznością stała się dla diecezji budowa nowych kościołów. Jak pisze ks. prof. Jerzy Myszor, za rządów bp. Arkadiusza Lisieckiego (1926–1930) wybudowano 22 kościoły. W 1932 r. diecezja posiadała 188 kościołów parafialnych, w tym 13 kościołów tymczasowych, kościoły filialne i 133 kaplice, w których możliwe było odprawianie nabożeństw (J. Myszor 2010: 47). Budowa kościołów to także zagadnienie ich wyposażenia, dlatego wraz z powstaniem nowej diecezji rozpoczął się również nowy etap w historii budownictwa organowego na jej terenie.

W dawnych granicach Górnego Śląska działali od XVIII w. samodzielni organmistrzowie, a także większe firmy (fabryki organów), toteż dynamika budownictwa organowego była tu stosunkowo duża. Wiązało się to także z coraz większą liczbą świątyń, zwłaszcza w dynamicznie rozwijających się ośrodkach przemysłowych. Szczególny rozwój przypada na koniec XIX w. Wtedy powstaje wiele neostylowych, dużych kościołów, które zaopatrywane są w organy działających na Śląsku fabryk organów – firmy *Schlag und Söhne* ze Świdnicy, firmy *Rieger* z Jägerndorfu, firmy *Berschdorf* z Nysy, a także rybnickich organmistrzów Heinricha i Hansa Dürschlagów. Na przełomie wieków aktywny był gliwicki organmistrz Carl Volkmann oraz jego następca, Ernst Kurzer. Sytuacja zmieniła się po ustaleniu nowych granic. Część firm pozostała na terenie Niemiec, natomiast otworzył się nowy rynek dla firm działających do tej pory na terenie dawnego zaboru rosyjskiego, które były *de facto* firmami polskimi. Przynależność narodowościowa organmistrzów nie zawsze jednak była sprawą pierwszoplanową. Przykładem może być działalność fabryki organów *Rieger*, która jeszcze w okresie poprzedzającym I wojnę światową aktywna była zarówno w Galicji, jak i na Śląsku Cieszyńskim, prowadząc korespondencję w języku polskim i wydając w tym języku materiały reklamowe. W swych katalogach podawała jako region siedziby firmy „Śląsk Austriacki". Zmiana przynależności państwowej nie wpłynęła w zasadzie na wizerunek i późniejszą aktywną działalność firmy *Klimosz i Dyrszlag*, która z niemieckiej jednostki handlowej pod nazwą *Orgelbauanstalt Klimosch und Dürschlag* stała się po prostu *Fabryką Organów Klimosz i Dyrszlag*, działając nadal w Rybniku, na bazie dawnego zakładu Heinricha Dürschlaga (K. Kmak 2009). Nie ustały także kontakty z dużymi zakładami, które pozostały na niemieckiej części Śląska (np. firma *Berschdorf* z Nysy), a także aktywne były na Dolnym Śląsku lub przy granicy z Łużycami (np. firma *Sauer* z Frankfurtu nad Odrą). Nowa sytuacja polityczna wymagała pewnych regulacji wynikających z konwencji gospodarczych (np. sprawa ceł na towary i usługi), jednak nie stanowiło to problemu, który mógłby uniemożliwić współpracę parafii z firmami organmistrzowskimi (J. Gembalski 1984).

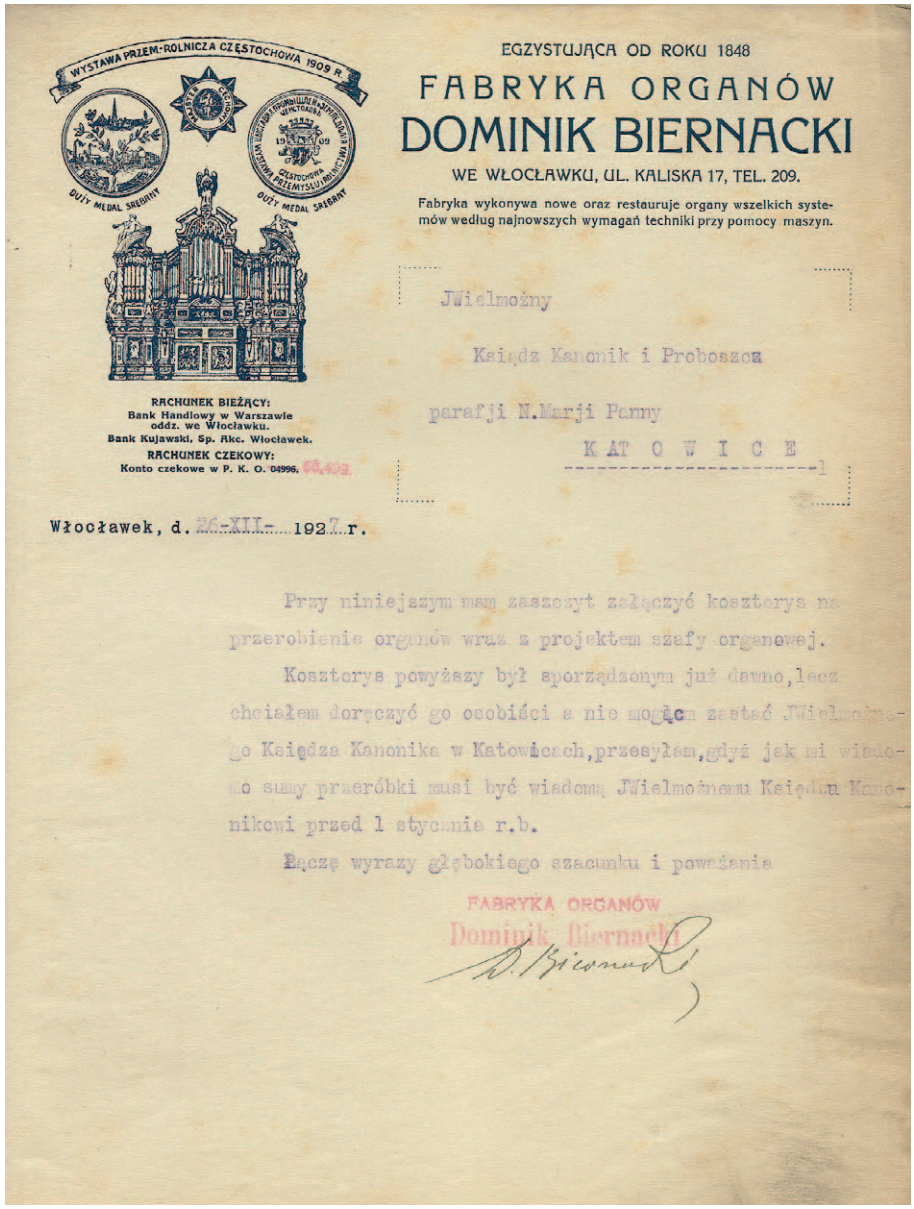
Systematycznie prowadzone badania archiwalne przynoszą niezwykle interesujący, nowy materiał na temat sytuacji na rynku organmistrzowskim, jaka powstała po 1922 r. na terenie nowej diecezji. Jak wspomniano już wyżej, dla wielu firm teren był dobrze rozpoznany, jednak obserwowały one bacznie ruch budowlany i starały się zainteresować rządców parafii swoimi wyrobami. Było to szczególnie ważne dla firm z centralnej Polski, do tej pory nieobecnych na Śląsku. Dzięki reklamie, m.in. w powstałym w 1923 r. tygodniku katolickim „Gość Niedzielny", duszpasterze, a także organiści mogli poznać firmy, które miały duży dorobek w zakresie budowy organów na terenie centralnej Polski i w Małopolsce. W prasie zaczęły się także reklamować firmy górnośląskie, zwłaszcza *Fabryka Organów Klimosz i Dyrszlag*, która regularnie od 1928 r. oferowała swoje usługi, polecając się parafiom do wykonywania wszelkich prac organmistrzowskich, z budową nowych organów włącznie (w okresie od 1928 do 1931 r. firma reklamowała się aż 45 razy. Najbardziej regularnie firma ogłaszała się w roczniku 1929, zamieszczając ogłoszenie w co drugim numerze – w sumie 24 razy). W 9. numerze „Gościa Niedzielnego" z 1927 r. pojawiło się ogłoszenie największej polskiej firmy organmistrzowskiej, *Fabryki Organów Kościelnych Dominika Biernackiego* z Włocławka („Gość Niedzielny" 9/1927: 11; reklama o treści: „Najstarsza i największa krajowa Fabryka Organów Kościelnych

Dominika Biernackiego w Włocławku, buduje organy wszelkiego systemu według najnowszej techniki, przerabia, restauruje i stroi stare organy, uwzględniając przytem wszelkie życzenia" [pisownia oryginalna]).

Dotychczasowe osiągnięcia firmy, udokumentowane nagrodami na krajowych targach i dorobkiem w centralnej Polsce, otworzyły jej górnośląski rynek i zaoowocowały licznymi realizacjami w świątyniach diecezji katowickiej. Swoje oferty przesyłała także do parafii nowej diecezji firma *Krukowski i Syn* z Piotrkowa Trybunalskiego oraz firma *W. Wybrański* z Bydgoszczy. Pojawiły się również oferty organmistrzów polskich i z terenu Górnego Śląska, do tej pory działających w firmach niemieckich czy też próbujących swoich sił na polskim Górnym Śląsku po usamodzielnieniu się i założeniu własnych warsztatów (w lokalnej prasie ogłaszały się także inne firmy i organmistrzowie, jak np. M. Kowatz z Bytomia, Eduard Wilhelm z Wrocławia, firma *Spiegel* z Opola czy bytomski *Musikhaus* Thomasa Cieplika, oferujący także usługi organmistrzowskie. Kilkakrotnie reklamował się organmistrz Józef Brzezowski z Piaseczna k. Tarnowskich Gór, Wojciech Zagórda oraz sporadycznie występujący w dokumentach Heinrich Welke; J. Gembalski 1984: 117–119).

Po długim okresie I wojny światowej, zarówno w dawnych parafiach, jak i w tych, które podjęły trud budowy nowych świątyń, pojawiła się konieczność budowy organów, co ożywiło aktywność firm organmistrzowskich w zakresie reklamy i ofert wysyłanych bezpośrednio do parafii. Oferty takie pojawiają się już w latach dwudziestych i dotyczą zarówno budowy, jak i przebudów starych instrumentów. Zawierają opisy oferowanych organów wraz z dyspozycjami, szczegółami konstrukcyjnymi poszczególnych głosów i systemów trakturowych, a często także rysunki prospektów i rzuty. Dla badacza są one dziś bezcennymi dokumentami, obrazującymi kondycję budownictwa organowego tamtego okresu. Dają okazję do porównań w zakresie niemal wszystkich elementów procesu budowy organów, ukazują poglądy organmistrzów zarówno na estetykę brzmienia, jak i na rozwiązania techniczne. W okresie tym w zapomnienie odeszła wiatrownica klapowo-zasuwowa i mechaniczna traktura, a ideałem dla prawie wszystkich ówczesnych firm w Europie była pneumatyka i różne typy wiatrownic pneumatycznych. Powoli, zwłaszcza na Zachodzie, pojawiają się wiatrownice upustowe, a elektropneumatyczne sterowanie stawia dopiero pierwsze kroki (była już wiatrownica upustowa Schlaga, jednak sama firma wycofała się z jej stosowania w 1900 r. z powodu dużej komplikacji konstrukcyjnej i od tego momentu powszechnie stosowała wiatrownicę stożkową; M. Urbańczyk 2014: 259–273).

Lata międzywojenne to także okres dużej ewolucji poglądów na brzmienie organów, co ściśle wiąże się z odkrywaniem dawnej muzyki organowej i weryfikacją wymogów brzmieniowych dotyczących jej właściwej interpretacji. Romantyczny ideał brzmienia, powszechny w całej Europie, zaczyna być konfrontowany z ideałem brzmienia barokowego, co jednak dokonuje się głównie w krajach, które dzięki rozwojowi muzykologii odkrywają i opracowują dawną muzykę organową: Niderlandy, Niemcy, Francja (w interesującym nas okresie odbył się m.in. kongres we Freibergu, który sformułował nowe poglądy na brzmienie organów i ich dyspozycję; zrodził się wówczas ruch nazwany *Orgelbewegung*).


WYSTAWA PRZEM-ROLNICZA CZĘSTOCHOWA 1909 R.
DUŻY MEDAL SREBRNY
DUŻY MEDAL SREBRNY
EGZYSTUJĄCA OD ROKU 1848
FABRYKA ORGANÓW
DOMINIK BIERNACKI
WE WŁOCŁAWKU, UL. KALISKA 17, TEL. 209.
Fabryka wykonywa nowe oraz restauruje organy wszelkich systemów według najnowszych wymagań techniki przy pomocy maszyn.
RACHUNEK BIEŻĄCY:
Bank Handlowy w Warszawie
oddz. we Włocławku.
Bank Kujawski, Sp. Akc. Włocławek.
RACHUNEK CZEKOWY:
Konto czekowe w P. K. O. 04996.
JWielmożny
Ksiądz Kanonik i Proboszcz
parafji N.Marji Panny
K A T O W I C E
Włocławek, d. 26-XII- 1927 r.
Przy niniejszym mam zaszczyt załączyć kosztorys na przerobienie organów wraz z projektem szafy organowej.
Kosztorys powyższy był sporządzonym już dawno, lecz chciałem doręczyć go osobiści a nie mogąc zastać JWielmożnego Księdza Kanonika w Katowicach, przesyłam, gdyż jak mi wiadomo sumy przeróbki musi być wiadomą JWielmożnemu Księdzu Kanonikowi przed 1 stycznia r.b.
Łączę wyrazy głębokiego szacunku i poważania
FABRYKA ORGANÓW
Dominik Biernacki

Il. 1. Pismo D.Biernackiego do proboszcza parafii mariackiej w Katowicach, 1927 r.

Polskie i górnośląskie firmy pozostają wierne ideałom wypracowanym w XIX w. i w zasadzie aż do lat pięćdziesiątych XX w. budują organy o dyspozycjach romantycznych, ostrożnie wprowadzając barokowe „nowinki" ruchu *Orgelbewegung,* w czym udział mają wybitni ówcześni organiści.

Różnice w podejściu do poszczególnych elementów organów, w tym do ich brzmienia, zauważamy między firmami, które działają wprawdzie na tym samym terenie, mają jednak odmienną historię i zaplecze teoretyczno-artystyczne w postaci doradztwa organistów i – co w Polsce jest dużo rzadsze – doradztwa akustyków i konstruktorów. Dotyczy to zwłaszcza okresu między rokiem 1920 a 1935. Końcówka tej drugiej dekady przynosi większe zmiany za sprawą firm działających na Dolnym Śląsku, a więc podlegających wpływom prądów zachodnioeuropejskich, głównie niemieckich.

Ciekawa jest analiza jednej z najwcześniejszych ofert, które pojawiły się w diecezji śląskiej. Są to plany budowy nowych organów w najstarszej katolickiej świątyni Katowic – kościele pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (J. Gembalski 2009: 9–18). W kościele tym od 1869 r. znajdowały się 25-głosowe organy gliwickiej firmy Carla Volkmanna, o mechanicznej trakturze i wiatrownicach klapowo-zasuwowych. W 1917 r. podobnie jak wielu śląskich instrumentów, dotknęły je skutki barbarzyńskiej ustawy o likwidacji na cele wojenne cynowych piszczałek prospektowych. Z prospektu wyjęto wówczas 29 piszczałek o łącznej wadze 140 kg. Akcja ta ożywiła zainteresowanie wielu firm rekonstrukcją prospektów w perspektywie rychłego zakończenia wojny i koniecznością doprowadzenia organów w całym ówczesnym regionie (jeszcze przed ustaleniem nowego porządku terytorialno-państwowego) do pełnej sprawności muzycznej. Zainteresowanie pracami przy organach kościoła mariackiego (którymi jeszcze w trakcie trwania wojny interesowała się firma *Schlag und Söhne* ze Świdnicy) pierwsza zainteresowała się rybnicka firma *Klimosch und Dürschlag*. W 1919 r. zaproponowała ona nie tylko uzupełnienie brakujących piszczałek, ale także remont i rozbudowę organów. Z pewnością firma znała krytyczną ekspertyzę, wykonaną trzy lata wcześniej przez firmę świdnicką, w której organy określono jako przestarzałe, do tego „nie odpowiadające współczesnym wymaganiom" (chodziło oczywiście o mechanikę), jednak nie zdecydowała się na ich przebudowę z powodu ogromnej powojennej inflacji.

Pierwsza poważna oferta, zmierzająca do budowy całkowicie nowych organów, przesłana została do parafii 26 grudnia 1927 r. przez *Fabrykę Organów Dominika Biernackiego* z Włocławka. Sam projekt nosi datę 14 września 1927 r. i miał być dostarczony proboszczowi parafii osobiście przez Dominika Biernackiego, co wyjaśnia organmistrz w piśmie towarzyszącym (we wszystkich cytowanych w artykule oficjalnych dokumentach firm organmistrzowskich zachowana została oryginalna pisownia):

> „Przy niniejszym mam zaszczyt załączyć kosztorys przerobienia organów wraz z projektem szafy organowej. Kosztorys powyższy był sporządzonym juz dawno, lecz chciałem doręczyć go osobiście a nie mogąc zastać JWielmożnego Księdza Kanonika w Katowicach, przesyłam, gdyż jak mi wiadomo sumy przeróbki musi być wiadome JWielmoznemu Księdzu Kanonikowi przed 1 stycznia r.b.
>
> Łączę wyrazy głębokiego szacunku i poważania.
>
> [*pieczęć*: Fabryka Organów Dominik Biernacki]
>
> [*podpis* D.Biernacki]" (Arch1)

Projekt Biernackiego zakładał budowę organów o 42 głosach, rozłożonych na trzy manuały i pedał. Dyspozycja ukazuje typową w tamtym czasie estetykę, bazującą na tradycji romantycznej, co wyrażało się m.in. w proporcjach głosów podstawowych do mutacji i alikwotów oraz w samym doborze głosów. W trzech manuałach na 34 głosy było 19 głosów ośmiostopowych i 4 głosy szesnastostopowe. W całym instrumencie były tylko dwie mikstury, za to instrument oferował łączniki oktawowe (supery i suby) dla każdego manuału oraz szereg łączników zbiorowych, stałych oraz wyłączniki poszczególnych grup głosowych. Planowano wykorzystanie 14 głosów ze starych organów Volkmanna. Biernacki przewidywał umieszczenie organów w nowej, neogotyckiej szafie, podzielonej na dwie części. Nowe organy, zaopatrzone w wiatrownice stożkowe i pneumatyczną trakturę, dysponowałyby wolno stojącym stołem gry, z klawiaturami obejmującymi 56 tonów w manuale i 30 w pedale.

Do dokumentacji dołączone są warunki wykonania, z ceną (51 500 zł) i harmonogramem realizacji. Nie zachował się niestety rysunek projektowy.

21 maja 1929 r. projekt budowy nowych organów złożyła znana śląska fabryka *Bracia Rieger* z Krnova na czeskim Śląsku. Firma ta miała już wówczas stałego przedstawiciela w Polsce, którym był organmistrz Wojciech Zagórda (Arch1).

Oferta Riegera była skromniejsza niż oferta Biernackiego. Zakładała budowę organów dwumanuałowych o 34 głosach, stożkowych wiatrownicach i pneumatycznej trakturze. Ich koszt miał wynosić 4375 dolarów USA. Zachowany w Archiwum Parafialnym projekt jest niezwykle ciekawym dokumentem również ze względu na charakterystyczne opisy poszczególnych głosów. Firma *Rieger*, która już na przełomie wieków wydawała materiały reklamowe w języku polskim, starała się dostarczać projekty z polskimi opisami, w tym z nazwami własnymi głosów organowych i ich charakterystyką. Powstał swoisty słownik nomenklatury organowej, ubogacający szeroki i bardzo indywidualny kod znaczeniowy, właściwy dla branży organmistrzowskiej. Dyspozycja projektowanego instrumentu wypływa z tradycji romantycznych, co uznać można za typowe dla czasu powstania projektu i ogólnych tendencji estetycznych firmy.

Walory dokumentalne posiada także firmowy papier *Riegera*, zawierający ogólne założenia budowy organów, co jednak spotyka się również u innych budowniczych, choćby w materiałach reklamowych firmy *Schlag und Söhne* (J. Gembalski 2019: 15–44). Do projektu dołączony został unikatowy rysunek, przedstawiający prospekt w stylu neogotyckim, niezwykle kunsztownie opracowany, z detalami architektonicznymi i rzeźbiarskimi. Podobnie jak u Biernackiego, projekt zakładał odsłonięcie tylnego okna i stworzenie prospektu w typie odśrodkowym.

Pod koniec lat dwudziestych korespondencję z parafią prowadziła znowu firma *Klimosz i Dyrszlag*, która aż do wybuchu wojny opiekowała się organami i proponowała różne prace, w tym także rozbudowę o kilka głosów. Tę ostatnią pracę wykonała już w czasie wojny (J. Gembalski 2009: 9–18; organami mariackimi interesowała się także firma *Berschdorf* z Nysy, która jednak proponowała jedynie remont organów).

Z zachowanych w Archiwum Parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny materiałów reklamowych firmy *Krukowski i Syn* z Piotrkowa Trybunalskiego wnioskujemy, że i ta firma zgłosiła chęć budowy nowych organów. Nie zachowała się jednak żadna szczegółowa korespondencja z tą firmą. Zachowały się jednak oferty przesyłane do innych śląskich parafii, a wybudowanie dwóch instrumentów w diecezji śląskiej (w Katowicach, w kościele garnizonowym, i w Goleszowie) potwierdza pozytywną ocenę jej ofert na nowym dla tej firmy terenie.

Żaden z oferowanych projektów nie został zrealizowany i pozostał jedynie ważnym materiałem badawczym. Zrealizowano jedynie wspomniane wyżej powiększenie organów o trzy głosy, zaś sam instrument przetrwał do 1969 r. Zastąpiły go 29-głosowe, pneumatyczne organy firmy Bronisława Cepki z Popowa k. Wronek.

Zainteresowanie firm organmistrzowskich parafiami nowej diecezji nasilało się stopniowo. Wydaje się, że firmy, które już wcześniej były obecne na tym terenie, budując organy lub zajmując się ich remontami (jak np. firma Paula Berschdorfa z Nysy, która już przed I wojną światową oraz w trakcie jej trwania wybudowała na Górnym Śląsku parę instrumentów), oferowały nadal swoje usługi. Firma *Berschdorf* zbudowała m.in. organy w kościele pw. św. Michała Archanioła w Michałkowicach (1906), w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kobiórze (1912), kosciele pw. NMP w Wodzisławiu (1912), w kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Brzezinach Śl. (1918). Jej aktywność wzrosła po I wojnie światowej. Szczególnymi osiągnięciami z okresu międzywojennego są m.in. organy kościoła pw. NMP w Pszowie (1928) i duże organy bazyliki św. Ludwika (OO. Franciszkanów) w Katowicach-Panewnikach (1925) (J. Gembalski 1980–1983).

Berschdorf oferuje w 1926 r. dobudowanie piszczałek prospektowych w organach Spiegla w Raszczycach, interesuje się też budową nowych organów w Niedobczycach (ofertę wysyła dopiero w 1930 r.). Uaktywnia się także firma *Rieger*, której kontakty z parafiami górnośląskimi są stosunkowo długie, a jej dyspozycyjność ułatwia bliskość warsztatu od terytorium diecezji i założone w Polsce przedstawicielstwo handlowe. Od 1925 r. firma składa wiele ofert budowy nowych organów, zwłaszcza dla nowo powstających kościołów. Wymienić tu można liczne oferty dla wspomnianego kościoła w Niedobczycach. W bogatej korespondencji firma zachwala swoje dotychczasowe wyroby, starając się otrzymać kolejne zamówienie. W piśmie z 15 stycznia 1925 r. proponuje budowę organów o 21 głosach, dwóch manuałach i pedale, sterowanych trakturą pneumatyczną. Projekt dostarcza wielu cennych informacji na temat stosowanych przez firmę materiałów oraz założeń konstrukcyjnych. Czytamy tu m.in.:

> „Cena poniżej opisanych organów, w pierwszorzędnem, pneumatycznym wykonaniu, przy obfitem zastosowaniu drzewa twardego, specjalnego i rozporowego, i metali szlachetnych, jak:
>
> drzewo orzechowe, dubowe, lipowe, jaworowe, bukowe, gruszowe, olszowe itd./
> cyna, alpaka, mosiądz itp
>
> łącznie z strukturą i prospektem, opakowaniem, przewozem do stacji Niedobczyce, z wystawieniem w kościele

wedle rysunku 632.....zł. 22.984,--
wedle rysunku 636.....zł. 23.764.—„ (Arch2)

Firma przypomina się parafii kilku uprzejmymi pismami aż do roku 1935. Załącza liczne opinie, m.in. Feliksa Nowowiejskiego, ks. dr Gieburowskiego, recenzje z „Kuriera Poznańskiego", opinię prof. Franza Schütza z Akademii Muzycznej w Wiedniu, a także prof. Karola Hławiczki z Cieszyna i profesorów różnych konserwatoriów i szkół muzyki kościelnej w Niemczech. Część z nich umieszczona została (w 1925 r.) na papierze firmowym, zawierającym znaczący nagłówek: *Das Beste ist immer das Billigste!* (Arch2: pismo firmowe *Orgelbauanstalt Gebrüder Rieger Jägerndorf, Schlesien* [rok 1925]).

W tym samym 1925 r., ofertę przysyła do Niedobczyc *Fabryka Organów Kościelnych Dominika Biernackiego*. Cały pakiet materiałów reklamowych, opinii i pism polecających dołączonych do projektu i kosztorysu jest imponujący. Dostarcza nowego materiału źródłowego o firmie, pokazuje też, jak bardzo włocławska fabryka zabiegała o zaistnienie na Górnym Śląsku. Szczególnie cenny jest dołączony do oferty katalog organów, tym razem sygnowany imieniem drugiego właściciela firmy – Wacława Biernackiego. Siedzibą firmy były dwa miasta: Warszawa i Wilno. Materiały posiadają niezwykłą wartość dokumentalną. Na ponad 40 stronach opisują wszystkie aspekty funkcjonowania firmy, założenia konstrukcyjne, podają dziesiątki opinii, a także zdjęcia prospektów, stołów gry i widok fabryki. Najważniejszy jest jednak wykaz, niestety bez datowania prac.

O budowę organów w kościele niedobczyckim starała się też firma Rudolfa Zenkera, który posiadał siedzibę w Katowicach i był (obok prowadzenia firmy organmistrzowskiej) „sądowo zaprzysiężonym Rzeczoznawcą dla fortepianów, fisharmonii i organów". Pod koniec lat dwudziestych ofertę złożyła także fabryka Paula Berschdorfa.

Ostatecznie do budowy organów wybrano firmę miejscową – *Fabrykę Organów „Klimosz i Dyrszlag"* z Rybnika, która w 1936 r. wybudowała 36-głosowe organy w stylowej, neobarokowej szafie.

Lata trzydzieste to szczególna aktywność firm organmistrzowskich, która nakierowana była na nowe świątynie, powstające głównie w okręgu rybnickim, ale także w przemysłowej części diecezji, w tym w stolicy regionu, jakim były Katowice. Nowe kościoły – w Biertułtowach, Radlinie, Świerklanach, Syryni czy Krzyżkowicach, potrzebowały dużych instrumentów, spełniających oczekiwania wiernych i patronów parafii. Prym wiodła firma *Klimosz i Durszlag*, która jednak nie budowała organów większych niż dwumanuałowe, co dawało szanse dużym fabrykom, głównie Biernackiego i Riegera. Dodatkowym atutem dla aktywnego rozwoju budownictwa organowego było wsparcie finansowe patronatów. Należały do nich spółki węglowe, starostwa powiatowe i Urząd Wojewódzki. Firmy potrafiły się dobrze reklamować, co jednak nie było jedynym kryterium ich wyboru. O wyborze oferty decydowała często opinia diecezjalnego rzeczoznawcy, którym był ks. Robert Gajda – wybitny kapłan, muzyk i znawca budownictwa organowego. Zanim przytoczymy jedną z ciekawych opinii



Il. 2. Jastrzębie Górne, kościół pw. św. Katarzyny, projekt firmy *Rieger*, 1929 r.

ks. Gajdy, wskazującej na kryteria, jakie stosował przy wyborze firmy, wróćmy jeszcze do ofert, jakie pojawiły się w związku z projektami budowy organów w trzech wybranych parafiach diecezji:

Pierwszą z nich była parafia św. Katarzyny w Jastrzębiu-Zdroju. Klasycystyczny kościół, posiadający skromny instrument, wymagał większych organów, zapewniających odpowiedni wolumen brzmienia. Prawdopodobnie opracowano i upubliczniono wstępne założenia takiego instrumentu, gdyż wszystkie firmy, które zgłosiły się w okresie od końca 1929 do początku 1931 r. (a więc w przeciągu półtora roku), przysłały projekty na organy o 16 głosach, dwóch manuałach i pedale. Jako pierwsza zgłosiła się firma *Rieger*, proponując organy za 2290 dolarów USA – według kosztorysu z 25 listopada 1929 r. (Arch3). W walce o pierwszeństwo firma wysłała niezwykły – nawet jak na jej standardy reklamowe – dokument, uzasadniający najwyższe kompetencje do budowy organów w Europie, a może i na całym świecie. Warto go przytoczyć w całości:

[Karniów, 12 listopada 1929]

Przewielebny Rzym. Kat. Urząd parafialny, Jastrzębie Górne [...]

Odnoszając się uprzejmie na rozpatrywanie organów Wielmożnych Panów przez właściciela naszej firmy i też względem na załączona ocenę, poważamy się przesłać w załączeniu nasz kosztorys na nowy organ o 16 brzm. gł[osach], 2 manuałach i pedale.

Żywimy nadzieję, za nasza dyspozycja życzeniom W-nych Panów odpowiada, bo jest wytworzona według najnowszego kierunku w budowie organów. Dalej przesyłamy zarys i rysunek szafy organowej.

W budowie organów mamy 56-roczne doświadczenie. W tymto czasie dostarczyliśmy przeszło 2.415 organów o różnych wielkościach do wszystkich państwa kulturalnych świata, pomiędzy temi kilka set do Polskiej ziemi. Zakupują organy u naszej firmy z następujących przyczyn:

1. Firma nasza importuje z Polski węgiel, cynk, drwa dębowe i sośniny, n.prz. w r. 1928 razem za zł. 98.000, -
2. Nasze organy sławne są nie tylko w Polsce, lecz na cały świat.
3. Sztuka jest międzynarodowa.
4. Inne firmy budują organy w kościele wiele tygodni i miesiące, nasza firma tylko kilka dni. Mamy 3 sale organowe, gdzie instrumenty zostaną zupełnie ustawione i przeto możemy przeprowadzić montowanie organów w kościele w tak krótkim czasie.

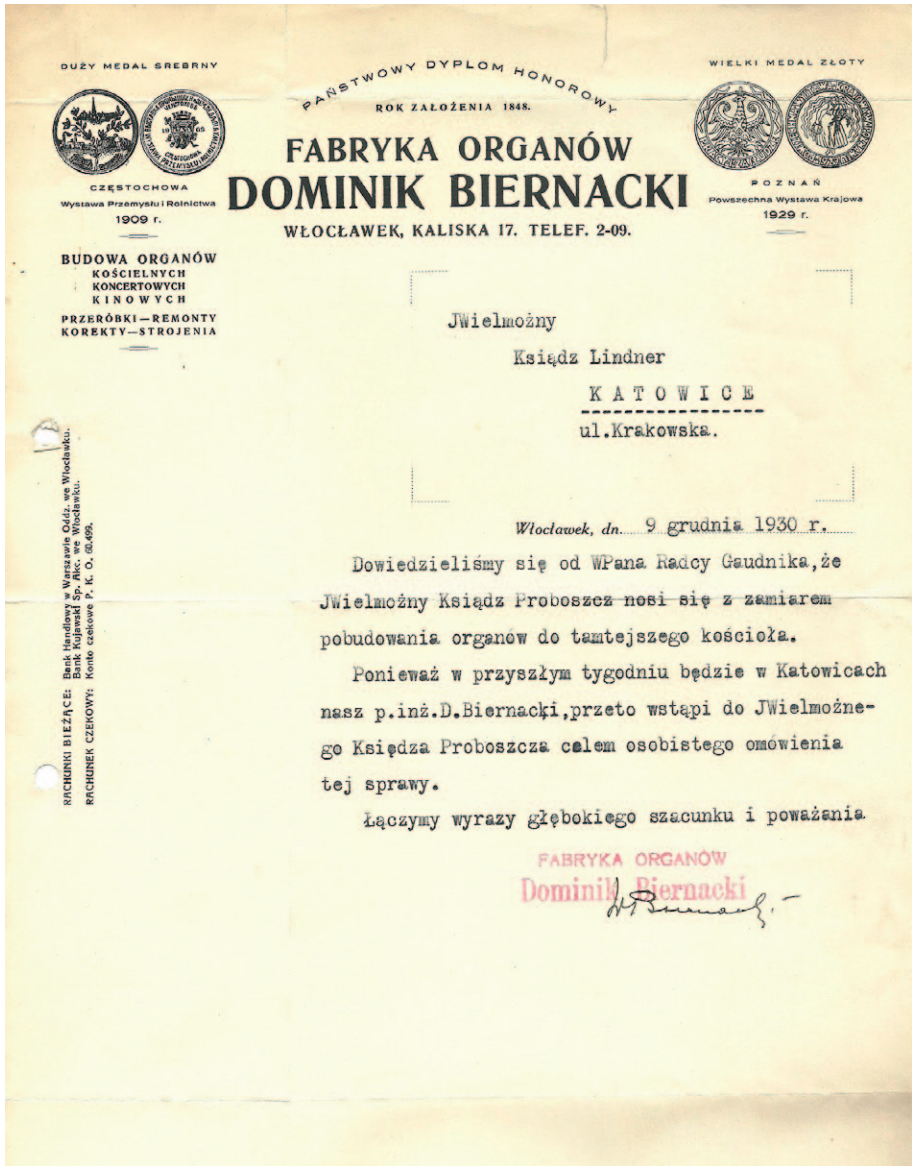
Zapewniamy dostarczenie pierwszorzędnych organów i w oczekiwaniu łaskawej odpowiedzi, łączymy wyrazy głębokiego szacunku.

Bracia Rieger *[podpisany J.Kloss]*

Dyspozycja oddaje standardowe ówczesne założenia estetyczno-stylistyczne. Na 7 głosów I manuału są 3 głosy ośmiostopowe, jeden szesnastostopowy (Bourdon), oktawa czterostopowa, Picolo dwustopowe i trzyrzędowa mikstura. W II manuale są 4 głosy ośmiostopowe, jeden czterostopowy i jeden dwustopowy. Pedał zawiera trzy głosy – 16', 8', 8'. Organy miały dysponować wszystkimi możliwymi łącznikami oraz kombinacjami zbiorowymi.

W 1931 r. identyczne oferty złożyli: Klimosz i Dyrszlag z Rybnika, Dominik Biernacki z Włocławka i M. Wybrański z Bydgoszczy. Porównując wszystkie trzy projekty należy przypuszczać, że sama dyspozycja i założenia techniczne opracowane zostały w formie konkretnego, gotowego wzoru, a na jego realizację ogłoszono przetarg. Za taką koncepcją przemawia również fakt, że w kosztach partycypować miało Starostwo Powiatowe jako patron parafii. Projekt organów opracował prawdopodobnie ks. Robert Gajda, jako rzeczoznawca diecezjalny. W pismach do Starostwa powołuje się na niego proboszcz parafii, ks. Czernik. Ks. Gajda – jak wynika z pism Starostwa – rekomendował firmę *Rieger*, jednak w piśmie Urzędu Wojewódzkiego do parafii zawarta jest sugestia, by wybrać firmę Biernackiego „ze względów popierania przemysłu krajowego" (Arch3: pismo Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 30.04.1931). Ostatecznie wybrano rybnicką firmę *Klimosz i Dyrszlag*, która wybudowała organy za 26 600 zł (Arch3: koszt oferty Biernackiego wynosił 20 000 zł, Wybrańskiego – 21 5000 zł, Riegera - 2290 dolarów USA). Jedyną różnicą w stosunku do propozycji pozostałych firm było zastosowanie w stole gry wolnej kombinacji, a także bardziej kunsztowne wykonanie szafy.

Realizacja planów budowy organów uzależniona była od wielu czynników. Z pewnością na czoło wysuwała się renoma firm i oferowana przez nie cena. Także uwarunkowania ekonomiczne, na które składała się zamożność parafii i możliwości uzyskania dotacji publicznych ze strony patronatów i podmiotów społecznych i prywatnych, mogły decydować o powodzeniu projektów. Na początku lat trzydziestych w Europie zaczął się rysować coraz bardziej dotkliwy kryzys ekonomiczny, dlatego ceny organów, zwłaszcza z udziałem materiałów, które importowano (np. cyna i drewno egzotyczne), mogły znacznie wzrastać. Tak było z pewnością z planami budowy organów w katowickiej parafii Opatrzności Bożej, która leżała w peryferyjnej dzielnicy i sporym wysiłkiem doprowadziła w 1931 r. do ukończenia budowy nowoczesnego, dużego kościoła. Już w trakcie budowy kościoła firma Biernackiego złożyła propozycję budowy organów, przysyłając w 1932 roku gotowy kosztorys na budowę organów o 36 głosach i dwóch manuałach. Wysoka cena organów – 43 500 zł, prawdopodobnie przesądziła o odłożeniu realizacji na nieokreślony czas. Podobny los spotkał projekt firmy S. Krukowskiego, który jednak chyba nie przesłał kosztorysu – brak w archiwum dalszej korespondencji po 1932 r. (Arch4). Parafia zakupiła w czasie wojny małe, 6-głosowe, używane organy z kościoła pw. Chrystusa Króla w Gliwicach. Instalowała je firma Carla Berschdorfa, która wybudowała w kościele w Gliwicach duży instrument o trakturze elektropneumatycznej, oferując sprzedaż starych organów parafii w Zawodziu (Arch4: pisma Carla Berschdorfa z 8.03.1943 i 3.05.1944). Dopiero po 70 latach wybudowano w Zawodziu instrument godny tej świątyni – organy w stylu francuskiego baroku, które służą do dziś i są chlubą parafii i miasta.



DUŻY MEDAL SREBRNY
CZĘSTOCHOWA
Wystawa Przemysłu i Rolnictwa
1909 r.

PAŃSTWOWY DYPLOM HONOROWY
ROK ZAŁOŻENIA 1848.

WIELKI MEDAL ZŁOTY
POZNAŃ
Powszechna Wystawa Krajowa
1929 r.

FABRYKA ORGANÓW
DOMINIK BIERNACKI
WŁOCŁAWEK, KALISKA 17. TELEF. 2-09.

BUDOWA ORGANÓW
KOŚCIELNYCH
KONCERTOWYCH
KINOWYCH
PRZERÓBKI — REMONTY
KOREKTY — STROJENIA

RACHUNKI BIEŻĄCE: Bank Handlowy w Warszawie Oddz. we Włocławku. Bank Kujawski Sp. Akc. we Włocławku.
RACHUNEK CZEKOWY: Konto czekowe P. K. O. 60.699.

JWielmożny
Ksiądz Lindner
KATOWICE
ul.Krakowska.

Włocławek, dn. 9 grudnia 1930 r.

Dowiedzieliśmy się od WPana Radcy Gaudnika, że JWielmożny Ksiądz Proboszcz nosi się z zamiarem pobudowania organow do tamtejszego kościoła.

Ponieważ w przyszłym tygodniu będzie w Katowicach nasz p.inż.D.Biernacki, przeto wstąpi do JWielmożnego Księdza Proboszcza celem osobistego omówienia tej sprawy.

Łączymy wyrazy głębokiego szacunku i poważania

FABRYKA ORGANÓW
Dominik Biernacki

Il. 3. Pismo D. Biernackiego do proboszcza parafii Opatrzności Bożej w Katowicach-Zawodziu

Sytuacja budownictwa organowego w międzywojennej diecezji śląskiej ożywiła się znacznie pod koniec lat trzydziestych. Jej dynamikę zaobserwować można (obok dowodów z innych górnośląskich parafii) na przykładzie parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Krzyżkowicach. W 1934 r. poświęcono tu kościół w stylu naobarokowym – jeden z wielu powstających wówczas w dynamicznie rozwijającej się ziemi rybnickiej. Niebawem spływać zaczęły do parafii oferty budowy organów. Najwięcej, bo aż 7 ofert pojawiło się w 1937 r. (Arch5).

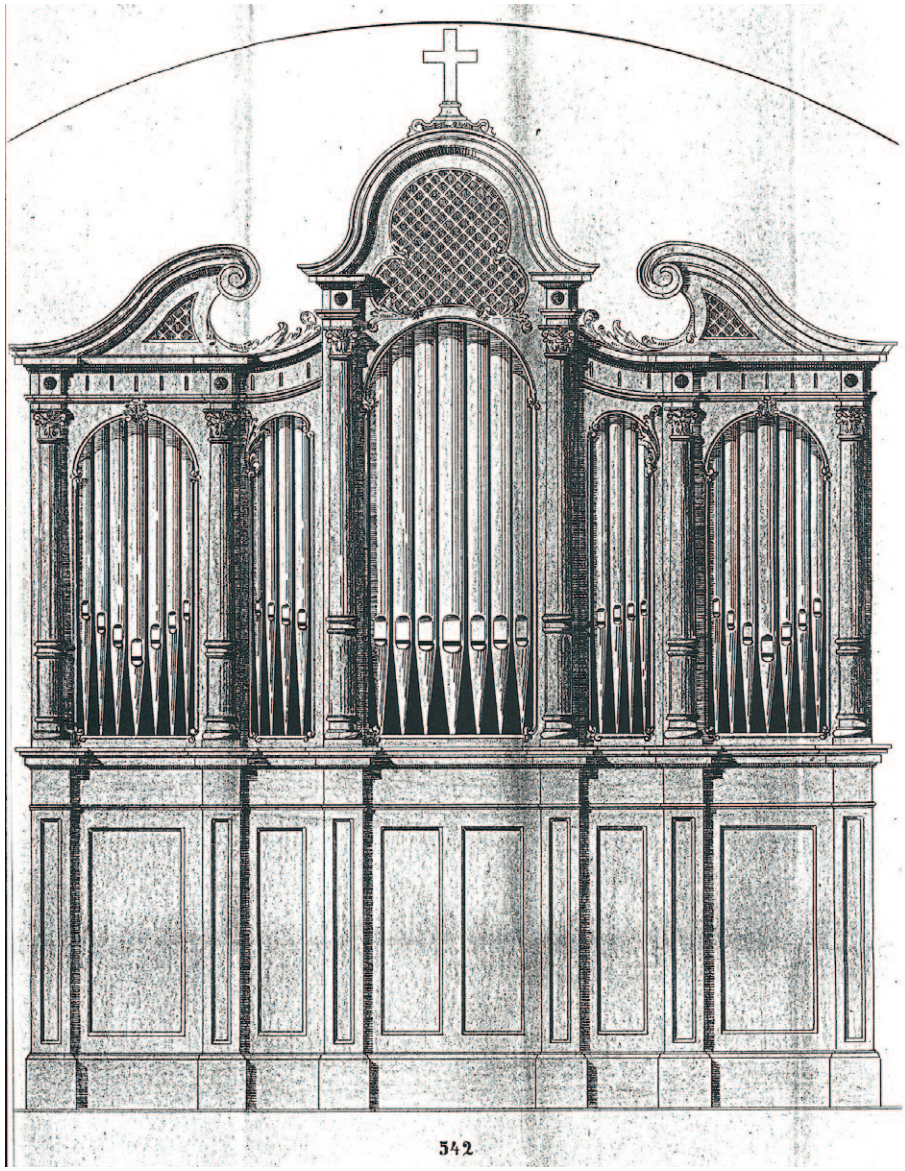
Jako pierwsza zainteresowanie nowym kościołem zgłosiła firma Carla Berschdorfa z Nysy, proponując w piśmie z dnia 18 września 1935 r. organy o 16 głosach za cenę 6300 *Reichsmark*. W kosztach zawierają się opłaty celne, przewóz organów z firmy w Nysie do granicy polskiej oraz utrzymanie monterów przez ok. 2-3 tygodnie.

Ofertę złożyła także firma *Rieger*, która w międzyczasie otworzyła filię w Mocker, miała też swoje przedstawicielstwo w Katowicach. Korespondencja prowadzona jest zarówno z Jägerndorf (czeska nazwa Krnov) przez właściciela firmy – inżyniera Josepha Glatter-Goetza jak i z siostrzanej filii – *Polskiej Fabryki Organów Bracia Rieger* z Katowic (pismo z 18.05.1937). Z korespondencji wynika, że organy produkowane są nadal w Krnovie, dlatego pojawia się sprawa cła i transportu przez polską granicę.

W kosztorysie sporządzonym w Krnovie (w pismach firmy *Rieger* pojawia się również polska nazwa Karniów) firma *Bracia Rieger* proponuje organy 16-głosowe o dyspozycji bardzo podobnej do oferty dla Jastrzębia. Nowością jest w dyspozycji Sesquialtera w drugim manuale. Do kosztorysu dołączone są dwa rysunki szafy organowej z prospektem – jeden neobarokowy, drugi bardziej nowoczesny, bez elementów zdobniczych i zwieńczeń prostych pól piszczałkowych.

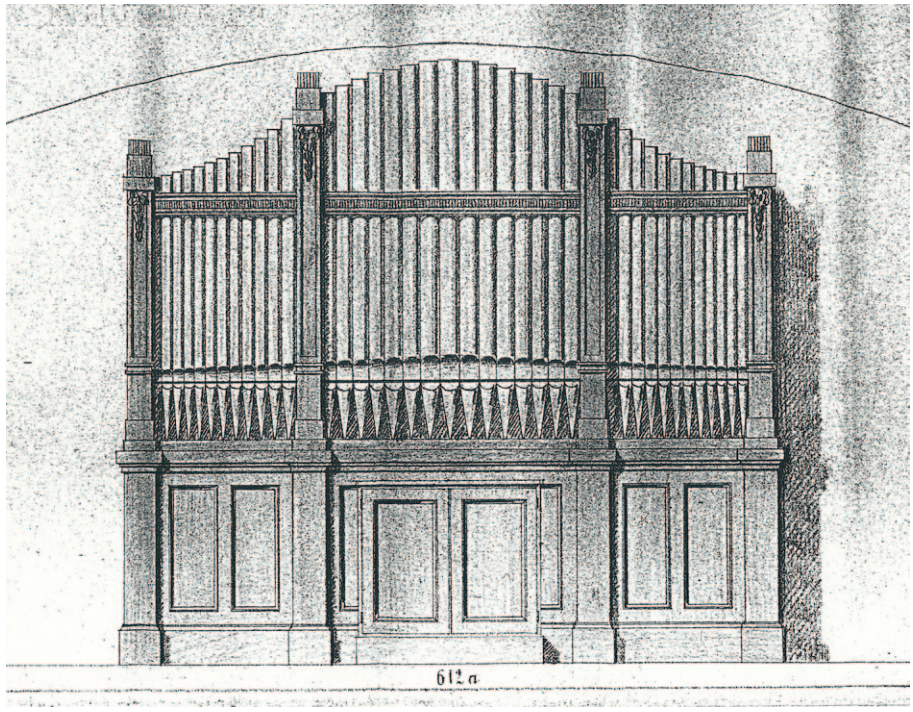
Tradycyjnie pojawiają się oferty *Fabryki Organów Dominika Biernackiego* i firmy *Klimosz i Dyrszlag*. Biernacki proponuje organy o 20 głosach, natomiast Klimosz organy o 23 głosach, z możliwością powiększenia dyspozycji do 25 głosów. Oferta Biernackiego przynosi nowy fakt z dziejów firmy: projekt sporządzony jest w oddziale firmy w Katowicach. *Fabryka Organów Biernacki, Oddział Katowice* mieściła się przy ul. 3-go Maja 21 (na innych pismach – 25). Cena organów wynosić miała 20 000 zł, czas wykonania - 4 miesiące. Ofertę przesłała także *Fabryka Organów St. Krukowskiego i Syna* z Piotrkowa Trybunalskiego (dokument z 7 czerwca 1937). Krukowski nadesłał dwie propozycje organów: o 16 i 27 głosach. Podobnie jak w każdej ofercie, firma z Piotrkowa Trybunalskiego dołączyła materiały reklamowe, zawierające opisy, wyobrażenia graficzne i opinie, co świadczy o wielkiej dbałości o wizerunek i profesjonalne podejście do reklamy.

Zespół archiwalny z Krzyżkowic przynosi nowe materiały, dotąd na Śląsku nieznane. Po raz pierwszy pojawiają się dwie firmy, dotąd na tym terenie nieobecne: *Fabryka Organów* Stefana Truszczyńskiego z Włocławka oraz *Fabryka Organów „Antoni Adolf Homan i Stanisław Jezierski"* z Warszawy. Analiza nadesłanych materiałów ukazuje wspólne korzenie firm, ich podobne podejście zarówno do estetyki brzmienia, jak i stosowanych rozwiazań technicznych. Mocno osadzone w tradycji romantycznej firmy te nie były za bardzo zorientowane w pojawiających się już w firmach Dolnego Śląska (choćby u Berschdorfa czy Sauera) tendencjach estetycznych, a także w zakresie sterowania trakturą i nowymi typami wiatrownic. Zarówno Truszczyński, jak i Homan – Jezierski proponują tradycyjne dyspozycje oparte o głosy zasadnicze, oszczędne użycie głosów językowych i stosowanie typowych urządzeń poszerzających wolumen brzmieniowy, tzw. supery i suby. Czynnikiem, który miał zwrócić uwagę na oferty, miał być m.in. argument o wspieraniu polskich firm, zamiast zatrudniać firmy zagraniczne. Truszczyński pisze następująco:



Il. 4. Krzyżkowice, kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, projekt nr 1 firmy *Rieger*, z 1937 r.

„(...) „Mam nadzieję, że Wielebny Ksiądz Proboszcz zechce budowę organów powierzyć czysto polskiej firmie a nie zagranicznej, która przy dobraniu wspólnika w Polsce, chce zabierać nam pracę powiększając liczbę bezrobotnych, a otrzymane pieniądze wywozić za granicę (...)".



Il. 5. Krzyżkowice,kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, projekt nr 2 firmy *Rieger*

Powyższy argument z pewnością także był brany pod uwagę. Decyzje o wyborze oferenta podejmował jednak często albo rzeczoznawca diecezjalny wraz z proboszczem, albo Komitet Budowy Organów, który w niektórych parafiach powoływany był, kiedy decydowano się na podjęcie starań o wyposażenie świątyni w organy. W wypadku Krzyżkowic spośród siedmiu firm wybrano do realizacji projektu firmę rybnicką *Klimosz i Dyrszlag*. Fabryka ukończyła organy 20 maja 1937 r. (Arch5).

Taki komitet powołano w 1936 r. w parafii Matki Bożej Różańcowej w Chropaczowie. W piśmie z dnia 28 października 1936 r., skierowanym do Kurii Biskupiej w Katowicach, czytamy:

> „Z inicjatywy członków tutejszego Zarządu Kościelnego powstał Komitet celem zakupienia organów dla kościoła parafialnego w Chropaczowie z okazji jubileuszu 25-ltniego istnienia tutejszego kościoła, który przypada na rok 1937. W skład komitetu wchodzą: [*tu następuje spis wszystkich członków komitetu – w liczbie 22 osób]*. Przewodniczącym został Antoni Dymek, ławnik gminy i zastępca przewodniczącego Zarządu Kościelnego".
>
> W składzie komisji był także proboszcz jako protektor, poseł do Sejmu Śląskiego, urzędnicy, lekarze, organista D. Lipok, aptekarz, górnicy i handlowcy.

Komitet opracował wzór deklaracji dla parafian, którzy zobowiązali się do złożenia w przeciągu jednego roku kwoty 20 000 zł tytułem dobrowolnych ofiar. Do tego momentu zebrano 3500 zł, które ulokowane zostały w PKO. Po przekonaniu się, że wśród parafian jest bardzo wielkie zainteresowanie w sprawie zakupienia organów i że ogół parafian ustosunkował się bardzo życzliwie do tej sprawy, Komitet postanowił przystąpić do realizacji zakupu organów. Stosując się do życzeń ogółu parafian, Komitet postanowił zakupić 32-głosowe organy. Organy te postanowiono zamówić w firmie Rieger i Zenker, według załączonej oferty. W piśmie do Kurii Biskupiej Komitet prosi o zatwierdzenie składu Komitetu i zatwierdzenie załączonego projektu tej firmy.

Na zachowanym w archiwum parafialnym egzemplarzu pisma znajduje się odręczna odpowiedź ks. Teofila Bromboszcza:

„Odręcznie za zwrotem do Wiel .Ks. Prob. Gajdy w Wełnowcu:

Z prośbą o wydanie opinii do powyższej prośby zarazem zapytuje się Kuria Diec. czyby nie było możliwa budowa organów o mniejszej liczbie rejestrów z tym jednak, ze później możnaby dalsze rejestry bez większej przeróbki dobudować.

[Podpisany: Ks. Teofil Bromboszcz.]”

Opinię o trzech nadesłanych ofertach opracował ks. Robert Gajda. Oferty nadesłały firmy: Dominika Biernackiego z Włocławka, *Fabryka Organów „Klimosz i Dyrszlag”* z Rybnika i firma *Gebrüder Rieger* z Jägerndorfu (Krnov). Opinia ks. Gajdy ukazuje nie tylko jego kompetencje, ale także obrazuje kryteria, którymi kierował się przy ocenie każdego z projektów, dlatego warto przytoczyć jej treść w oryginalnym brzmieniu:

„Wełnowiec, dnia 16 listopada 1936 r.

Do Prześwietnej Kurii Biskupiej w Katowicach

Po przejrzeniu trzech przesłanych mi dyspozycji i kosztorysów na budowę nowych organów w Chropaczowie pozwalam sobie nadmienić, co następuje:

1. Dyspozycja firmy D Biernacki z Włocławka
   Nie wchodzi w rachubę, ponieważ
1) stosuje za dużo <u>drzewa</u>
   a) I Man. – 10 głosów = 128 piszczałek z drzewa
   Rieger - 12 głosów = 97 piszczałek z drzewa
   Klimosz - 11 głosów = 82 piszczałek z drzewa

b) II Man. – [Biern.] – 9 głosów = 54 ” z drzewa
Rieger – 13 głosów = 53 piszcz. z drzewa
Klimosz – 9 głosów = 12 piszcz z drz.

UWAGA: Pomimo, że przy drewnianych piszczałkach osiąga się zupełną pełnię przy silnych głosach a miękkość przy słabych, to z drugiej strony przez nadmierne zastosowanie drzewa staje się brzmienie całości przytłumione i nieszlachetne!!!

2. stosuje za dużo cynku
a) I man. = 10 głosów = 126 piszczałek z cynku
Rieger – 12 głosów – 96 piszcz. z cynku
Klimosz = 11 głosów = 102 piszcz. z cynku
b) II manuał = 9 głosów = 78 piszcz. z cynku
Rieger = 13 głosow = 96 piszcz. z cynku
Klimosz – 9 głosów = 54 piszczałki z cynku

Uwaga: Cynk jest nadzwyczaj czuły na temperaturę i przez to bardzo rozprężliwy, co wywiera wpływ na cały strój organów, pozatem piszczałki cynkowe nie mogą osiągnąć jasności i pełności tonu piszczałek cynowych.

2) - nie daje wolnego połączenia głosów (kombinacje)
3) cenę (26.875 zł) w porównaniu do jakości organów i obu pozostałych dyspozycji – nie można nazwać umiarkowaną (...).

W dalszej części opinii następują zarzuty co do kalkulacji, uwzględniającej inne koszty, takie jak opakowanie, koszty dostawy, koszty podróży, znacznie podwyższające ostateczną cenę organów. Koszty te są również skalkulowane w projekcie Klimosza i Riegera, więc ks. Gajda miał możliwość ich porównania. Samą dyspozycję w projekcie Klimosza ks. Gajda ocenia pozytywnie, pisząc następująco:

„(...) sumiennie opracowana (cfr 1 – 76) ponieważ

1) podano dokładnie głosy z ich opisem, materiałem i ceną

2) uwzględniono życzenie Prześwietnej Kurii Biskupiej mianowicie ””budowanie organów z możliwością późniejszego dobudowania rejestrów bez większej przeróbki”” bo dyspozycja zawiera 10 tzw. „Vacatów”, co jest już ujęte łączną sumą, która na pozór wydaje się być za wysoką w porównaniu z kosztorysem Riegera. Tak ale nie jest, bo koszta jak podróże, mieszkanie monterów itd. jest ujęte tą sumą”.

Dość krytycznie ocenia rzeczoznawca ofertę Riegera, pisząc m.in.:

(...) „Dyspozycja Riegera:

1) za ogólnikowa i nie wyszczególnia ceny przy poszczególnych głosach (*napisane jest „pozach – może chodzi o „pozycje”)*
2) nie ma własnych 32 rejestrów, bo
   a) nr 28 – „Echobas 16” jest transmisją nr... nie ma więc ani jednej piszczałki własnej
   b) nr 32 – Puzon 16’ – jest kombinacją z nr.. wobec tego nie ma własnych piszczałek (...) i dlatego 2 rejestry jako całość nie wchodzą w rachubę. (...)

Przejrzawszy 3 powyższe dyspozycje, polecam do zatwierdzenia projekt I firmy Klimosza.

Aczkolwiek wydałem niniejszą opinię z punktu widzenia muzyczno-fachowego, wybrałbym jako proboszcz dyspozycję II-gą względnie III-cią (z możliwością późniejszego rozbudowania, znając trudności finansowe w potrzebach parafii z własnego doświadczenia.

(podpis: Ks. Robert Gajda) (Arch6).

W świetle ostatniego zdania wydaje się, że ks. Gajda miał problem z wyborem oferty, a decydującym kryterium była cena organów. Prawdopodobnie koszty budowy negocjowano z firmami, co pozwoliło ostatecznie na wybór *Riegera*. Firma ta obniżyła cenę organów do kwoty 29 700 zł (w projekcie cena wynosiła pierwotnie równowartość 5695 dolarów, obniżono ją jednak o 490 dolarów), dlatego jej projekt zatwierdzono do realizacji. Ukończony instrument odebrał ks. Robert Gajda w dniu 18 listopada 1938 r. (Arch6; na podstawie protokołu odbioru organów w kościele parafialnym w Chropaczowie wiadomo, że firmie spłacano raty do 1941 r.). Jeszcze przed oficjalnym odbiorem, 18 lipca 1937 r., organy poświęcono i zorganizowano pierwszy koncert, na którym Feliks Nowowiejski wykonał m.in. dzieła J.S. Bacha oraz własne kompozycje (Arch7; notatka o koncercie ukazała się w „Śląskich Wiadomościach Muzycznych”, nr 9, wrzesień 1937 r.).

Opisane w niniejszym artykule parafie, które w latach międzywojennych realizowały budowę nowych organów w warunkach coraz większej konkurencji między firmami organmistrzowskimi, ukazują złożony proces projektowania, opiniowania, wreszcie finansowania tak ważnej dla Kościoła lokalnego inwestycji. Przedstawione przykładowe realizacje pokazują równocześnie, jak wiele czynników składało się na powodzenie takiego przedsięwzięcia. U jego początków stała zwykle świadomość, że organy są istotnym elementem wyposażenia świątyni i niezbędnym składnikiem liturgii, której miały w pierwszym rzędzie służyć. Nie wszystkie parafie stać było na budowę nowych organów, i to przez liczącą się firmę organmistrzowską, toteż niektóre z nich wyposażały świątynie w instrumenty, które stały wcześniej w starym kościele (np. drewnianym) lub zaopatrywały się w organy tymczasowe, pozyskane z innej parafii. Często też umieszczano na chórze fisharmonię (np. w kościele parafialnym

w Bykowinie, wybudowanym w 1935 r., zainstalowano najpierw fisharmonię, następnie – prawdopodobnie już po wojnie – jednomanuałowe organy o nieznanej proweniencji [brak zapisów w archiwum parafii], które w 1970 r. przekazane zostały parafii w Cieszowej. Organy umieszczono w kaplicy w Hadrze, a po rozbiórce wtórnej empory organowej, podczas prac konserwatorskich, organy przekazano do Muzeum Organów Śląskich. Do nowo zbudowanego w 1933 r. kościoła parafialnego w Szarleju zakupiono w 1935 r. w firmie *Klimosz i Dyrszlag* niewielkie, sześciogłosowe organy tymczasowe, które dopiero w 1952 roku zastąpiono organami firmy *Biernacki*. Również do tymczasowego kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Piaśnikach przeniesione w 1938 roku stare organy z kościoła pw. Matki Bożej Różańcowej w Chropaczowie, które po wojnie zostały rozebrane. Stare organy wykorzystywano przed wojną także w nowych kościołach w Knurowie i Przyszowicach; J. Gembalski 2004: 11–82). Wiele jednak parafii, które wybudowały w omawianym okresie nową świątynię, starało się nawiązać kontakt z firmą organmistrzowską już w czasie budowy, ze świadomością, że inwestycja trwać będzie długo, a jej koszty wymagać będą długotrwałej ofiarności wiernych. Nie zawsze jednak parafia była w stanie zrealizować budowę organów do końca. Na przeszkodzie stawała kondycja finansowa parafii, a także okoliczności, które pozostawały poza przewidywaniami i kontrolą zarówno inwestora, jak i firmy organmistrzowskiej. Do takich należała wojna, która uniemożliwiła realizację wielu projektów sprzed 1939 r.

Najmniej szczęścia w realizacji projektów budowy organów miały parafie, które zamówiły je bezpośrednio przed wybuchem II wojny światowej. Nikt wówczas nie przypuszczał, że dojdzie do tak wielkiej tragedii w historii naszego kraju, dlatego w wielu parafiach inwestowano jeszcze w 1939 r. w różne przedsięwzięcia, włącznie z zamawianiem organów. Pomimo iż wybuch wojny we wrześniu 1939 r. nie był związany na Górnym Śląsku z długotrwałymi walkami i w zasadzie tylko częściowo naruszył infrastrukturę miejską i przemysłową, prowadzenie działalności w wielu obszarach życia społecznego (w tym działalności Kościoła) było niezwykle utrudnione. Okupant zatrzymał wiele inwestycji (np. budowę śląskiej katedry) i wprowadził nowe przepisy i regulacje w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej (szerzej w: J. Myszor 2010). Utrudnienia dotknęły nie tylko całego górnośląskiego przemysłu, zwłaszcza rozwijającego się dynamicznie w jego polskiej części, ale także zdezorganizowały i rozregulowały naturalne stosunki handlowe, w tym działania banków i obrót surowcami. Odbiło się to także na działalności firm organmistrzowskich, które w sytuacji wojennej nie mogły zrealizować zaplanowanych przed wojną projektów. Straciły na tym w pierwszym rzędzie same parafie, które nie tylko nie doczekały się nowych organów, ale poniosły znaczne straty finansowe. Przykładem są parafie w Katowicach-Józefowcu oraz w Łaziskach Średnich. Dzięki zachowanym materiałom archiwalnym możemy prześledzić losy planowanych w tych parafiach inwestycji, które nigdy nie zostały zrealizowane.

Pierwsza z nich, parafia św. Józefa w Katowicach-Józefowcu, 22 sierpnia 1939 r. zwróciła się do firmy *Rieger* o możliwość budowy organów i przysłanie wstępnych warunków budowy. Firma poprosiła o sprecyzowanie kilku informacji, dotyczących m.in. kubatury kościoła, wymiarów chóru muzycznego i orientacyjnej liczby głosów oraz innych szczegółów dotyczących przyszłego instrumentu (Arch8: pismo z dnia 22.10.1939, wysłane z Jägerndorf).

Ze względu na zawirowania wojenne i skomplikowaną sytuację, jaka powstała w nowej rzeczywistości, firma *Rieger* dopiero po prawie trzech latach przedstawiła konkretne projekty organów. Oferta z datą 26 czerwca 1942 r. zawierała dwa projekty z opisami i kosztorysami. Pierwszy zakładał budowę organów dwumanuałowych o 28 głosach (za cenę 16 007 *Reichsmark*), drugi przewidywał instrument trzymanuałowy o 33 głosach (za cenę 21.594 *Reichsmark*). W dalszej korespondencji z firmą proboszcz poinformował o konieczności przedstawienia projektów i kosztorysów Generalnemu Wikariatowi Diecezji Katowickiej (pismo z dnia 5 października 1942 r.), zwrócił też uwagę na dostosowanie stylu architektury organów do neobarokowego stylu świątyni. Kondycja finansowa parafii musiała być wówczas na tyle korzystna, że proboszcz wyraził także gotowość wpłaty zaliczki. W związku z powyższym, 7 października firma nadesłała szczegółowy projekt organów i kosztorys. Wybrano wariant instrumentu o trzech manuałach z pedałem, dysponującego 33 głosami. Organy planowano wyposażyć w trakturę pneumatyczną (choć już wówczas *Rieger* stosował także trakturę elektropneumatyczną), jednak - jak zapewniał budowniczy – byłaby to traktura „pierwszej klasy". Powietrza dostarczać miała dmuchawa elektryczna *Ventus*, w cenie 390 *Reichsmark*. W projekcie zawarto takie szczegóły, jak kolejność wprowadzania registrów w aparacie *crescendo* oraz dokładną dyspozycję stałych kombinacji. Zaprojektowana przez *Riegera* dyspozycja głosów przedstawiała się następująco – pisownia i numeracja oryginalne (w okresie od 22.10.1939 do 7.10.1942 r. prowadzono ożywioną korespondencję między firmą *Rieger* a parafią, która reprezentował ówczesny proboszcz, ks. dr Paul Michatz; Arch8):

I manuał:	**II manuał:**
1. Bourdon 16′ 2. Prinzipal 8′ 3. Hohlflöte 8′ 4. Salizional 8′ 5. Oktave 4′ 6. Rohrflöte 4′ 7. Superoktave 2′ 8. Mixtur 4-6 fach 9. *Trompete 8′*	10. Liebl. Gedackt 8′ 11. Geigenprinzipal 8′ 12. Vox coelestis 8′ 1-2 fach 13. Gemshorn 4′ 14. Rohrquintade 4′ 15. Flageolette 2′ 16. Nassat 2 2/3′ 17. Terz 1 3/5′ 18. *Dulzian 8′*
III manuał:	**Pedał:**
19. Konzertflöte 8′ 20. Quintatön 8′ 21. Ital. Prinzipal 4′ 22. Dolce 4′ 23. Blockflöte 2′ 24. Quinte 1 1/3′ 25. Scharff 3-4 fach 26. *Oboe 8′*	27. Subbass 16′ 28. Vilon [*sic!*] 16′ 29. Zartbass 16′ (transmisja głosu Bourdon 16′ z I manuału) 30. Oktavbass 8′ 31. Choralbass 4′ 32. *Posaune 16′* (od klawisza c^0 transmisja głosu *Trompete 8′* z I manuału) 33. *Dulzian 8′* (transmisja z II manuału)

Nebenregister, Koppeln und Spielhilfen		
1. II-I 8′ 2. III-I 8′ 3. III-II 8′ 4. III-P 8′ 5. II-P 8′ 6. I-P 8′ 7. II-I 4′ 8.II-I 16′ (als Wippen) 9. III-I 4′ 10. III-I 16′ 11. III-II 4′ 12. III-II 16′ 13. III 4′ 14. II 4′ 15. I 4′	16. Tutti A 17. Tutti B 18. Auslöser 19. Freie Kombination 1 20. „ „ 2(als Druckknöpfe) 21. Auslöser 22. Tremolo II Man. 23. „ III „ 24. Handregister ab 25. Zungen ab	26.Crescendo-decrescendo als (als Balanciertritt) 27. Crescendo ab als Tritt 28. Schweller II Man. als Balanciertritt 29. „ III „ „ „ 30. Tutti B als Tritt 31. Crescendozeiger 32. Windprobe 33. elektr. Orgelwinderzeuger

Skala manuałów: *C*–g^3, pedału: *C*–f^1.

Projekt *Riegera* uznać można za typowy dla ówczesnego budownictwa organowego w środkowej Europie. Ciekawą jego analizę zawarł Bartłomiej Barwinek w artykule poświęconym dziejom organów kościoła św. Józefa w Katowicach-Józefowcu, zawartą w IX tomie *Organów na Śląsku*:

„Proponowana przez Riegera kompozycja głosów oraz dyspozycja techniczna nowego instrumentu wskazują dość wyraźnie na krąg stylistyczny *Orgelbewegung*. Świadczy o tym nadanie każdej sekcji manuałowej znacznej samodzielności oraz piramidowego układu stopaży. Organmistrz zwraca się w stronę brzmienia jasnego, czy nawet jaskrawego: na 26 głosów manuałowych przewidział tylko jeden register 16-stopowy, a liczbę głosów 8-stopowych ograniczył do jedenastu, przy pięciu głosach mieszanych (w tym *Scharff*) i alikwotowych. Nie licząc *Geigenprinzipal* w II manuale, jedynymi głosami smyczkującymi w organach miały być *Salizional* i *Vox coelestis*. Romantyczną pozostałością jest ostatni z wymienionych głosów, jak również *Dolce* i *Oboe* w III manuale oraz *Zartbass* w pedale. Piszczałki II i III manuału miały zostać umieszczone w szafach żaluzjowych. Zwraca także uwagę niezbyt rozbudowana i niezależna sekcja klawiatury nożnej: na siedem jej głosów aż trzy miały być transmitowane, w tym częściowo nawet *Posaune*. Najbardziej widomy związek z minioną epoką symfonizmu organowego stanowi liczba kopulacji typu *sub* i *super*, wynosząca aż dziewięć. Budowniczy pragnął wyposażyć organy w najbardziej naówczas operatywny system sterowania, o czym świadczą liczne pomoce, takie jak dwie wolne kombinacje czy wyłącznik generalny głosów językowych.

Zachowana dokumentacja przechowuje także czternastopunktową instrukcję pielęgnacji organów, załączoną przez Riegera, jak również «warunki ogólne», jakie organmistrz stawia co do przedsięwzięcia budowy organów” (B. Barwinek 2023: 119–127).

W zespole archiwalnym parafii zachował się także rysunek prospektu. Można go nazwać „modernistycznym", gdyż utworzony jest jedynie z piszczałek pryncypałowych, ułożonych w trzy płaskie pola, pozbawione elementów architektonicznych. Takie prospekty stosowane były w wielu ówczesnych instrumentach, choć jeszcze w latach międzywojennych wiele firm, w tym *Rieger*, budowało prospekty neostylowe, z bogatym wystrojem, nawiązujące do stylu kościoła. Z pewnością koszty takiego prospektu były znacznie większe, dlatego firma zaproponowała prostsze rozwiązanie, pomimo iż we wcześniejszej korespondencji proboszcz zwrócił uwagę na styl architektoniczny kościoła.

Ostateczną decyzję o realizacji budowy potwierdzono w piśmie podpisanym przez proboszcza parafii, ks. dr. Paula Michatza z dnia 27 stycznia 1943 r. Zaakceptowano w nim cenę organów (która wraz z szafą i prospektem wynosiła 23 298 *Reichsmark*). W niedługim czasie parafia wpłaciła firmie *Rieger* dwie pierwsze raty (w międzyczasie [początek 1943 r.] parafia prosiła również o reperację starych organów, czego jednak firma *Rieger* nie mogła wykonać, tłumacząc się brakiem pracowników [pismo z 19.03.1943]. Prawdopodobnie niektórzy pracownicy powołani zostali do wojska. W piśmie czytamy: *Die grundliche Instandsetzung der Orgel kann jetzt, während des Krieges, leider nicht durchgeführt werden, da uns die hiezu notwendigen Facharbeiter fahlen*; B. Barwinek 2023: 119–127).

Projekt nie został zrealizowany, a po zakończeniu wojny nie było możliwości do wyegzekwowania warunków umowy i odzyskania wpłaconych kwot. Według zachowanej korespondencji z powojenną, już upaństwowioną firmą *Rieger*, wpłacone przez parafie środki zostały prawdopodobnie skonfiskowane przez rząd czechosłowacki. W 1946 r. parafia zwracała się do Riegera o kontynuację budowy, uzyskała jednak decyzję odmowną. Zachowane pismo Riegera z dnia 7 lutego 1946 r., na papierze firmowym: *Zavod pro stavbu varhan Bratri Riegerove*, ukazuje dość kuriozalną sytuację, w której firma uzależnia budowę organów od uregulowania płatności od nowa. Pismo to jest świadectwem ówczesnej sytuacji politycznej w Europie, warte jest więc przytoczenia w całości (pisownia oryginalna):

„Krnov (Jägerndorf), CSR, dnia 7. lutego 1946

Przewielebny
Dr phil. Ks. Michatz
Proboszcz rz. kat. Parafji
J o z e f o w i e c.
Poczta Wełnowiec Woj. Ślązkie
Rzeczpospolita Polska

Po przegladnięciu ksiąg przez nasz nowy, czesko-sloweński Zarząd znajdujemy na konto tamy. Parafji wpłaconą zaliczkę w kwocie:
RM 23,427.25

która to kwota w Kreditanstalt der Deutchen, oddział Krnov złożoną została. Powyższa niemiecka instytucja znachodzi sie obecnie w likwidacji i nie wiemy jeszcze dzisiaj jaka kwota ze strony naszego Narodowego Banku. Względnie Ministerstwa Skarbu zwolnioną zostanie.

Powyższa wplata zatem będzie u nas tylko ewidencyjnie dalej prowadzona i pozostaje do czasu wydania odnośnych zarządzeń, zamknięta

Jeżeli zatem, wielebna rzymsko kat. Parafja reflektuje na zamówione swego czasu organy, prosimy o łaskawe zawiadomienie nas, abysmy wielebnej Parfji nową ofertę złożyć mogli.

Dostawa organów z naszej strony będzie mogła nastąpić dopiero po uregulowaniu stosunków handlowych i finansowych między oba krajami, przy równoczesnem uwzględnieniu podwyższonej ceny materjałów i płac robotniczych.

Nasze obecne warunki zapłaty są następujące: 50 % ceny zgodnie umowy winna być po przyjęciu nowej oferty wpłacona na nasze konto u korespondenta naszego Banku Nationalnego w Polsce (:Państwowy Bank Polski:). Pozostała reszta 50 % w tym samym Banku przed expedycją organów na miejsce przeznaczenia.

Podajemy do łaskawej wiadomości, że nasza firma pod przewodnictwem czeskosłoweńskiego zarządu przystąpiła do budowy pierwszorzędnych organów i mamy nadzieję, że po przezwyciężeniu przejściowych trudności w dostawie materjałów i surowca dojdzie znowu do punktu kulminacyjnego naszej przedwojennej reprodukcji.

Ufamy, że w najbliższym czasie będziemy mogli zadośćuczynić żądanemu zamówieniu i oczekując łaskawej odpowiedzi kreślimy się

z wysokim szacunkiem i poważaniem

[pieczątka o treści:

Narodni sprava fy
Bratri Rigerove
tovarna na varhany]".

(Pismo napisane jest w języku polskim. Jest ostatnim śladem korespondencji parafii z firmą *Rieger*; B. Barwinek 2023: 119–127)

Nie znamy dalszych kontaktów w sprawie kontynuacji inwestycji, której część opłacona została już w formie przelewów bankowych. W archiwum parafialnym nie zachowała się dalsza korespondencja. Należy jednak wnioskować, że parafia nigdy nie odzyskała pieniędzy i zaniechała dalszych prób ich odzyskania, tym bardziej, że nowa sytuacja polityczna stawała się z czasem coraz bardziej niekorzystna dla Kościoła.

Podobny los spotkał parafię Męczeństwa św. Jana Chrzciciela w Łaziskach Średnich, która po reformie administracyjnej województwa śląskiego należy do Łazisk Górnych (Schematyzm Archidiecezji Katowickiej 2015: 459). Parafia posiadała pierwotnie kościół drewniany, do którego postanowiono pod koniec lat dwudziestych XX w. zamówić organy odpowiednie do jego wielkości. Oferty złożyły w 1929 r. trzy firmy: *Klimosz i Dyrszlag* z Rybnika, M. Wybrański z Bydgoszczy i *Koncesjonowany Zakład Budowy Organów (...) Wojciech Zagórda i Syn w Czernichowie*. Ten ostatni reprezentował firmę *Rieger*.

Z firmą rybnicką parafia korespondowała od 1927 r. Z pisma z dnia 27 stycznia 1927 r. wynika, że ówczesny proboszcz parafii, ks. Wojciech Szołtysik, starał się pierwotnie o wypożyczenie niewielkich organów do wybudowanego w 1926 r. kościoła tymczasowego, mając w planach budowę dużego, murowanego kościoła. Firma *Klimosz i Dyrszlag* nie dysponowała jednak takim instrumentem, proponując budowę niewielkich, 6-7 głosowych organów tymczasowych, które chciała zbudować za 13 000 - 15 000 zł. Wiedząc o planach budowy dużego kościoła, firma proponuje, że po dwu-, trzyletnim użytkowaniu mały instrument może odkupić i wybudować duże organy, odliczając część kosztów. Ostatecznie przedstawiła kosztorys (z datą 8 października 1929 r.) na wybudowanie 10-głosowych organów, o dwóch manuałach i pedale, za cenę 16 860 zł. Organy te służyły parafii nie tylko w kościele tymczasowym, ale po przeniesieniu w 1940 r. do nowego kościoła służą do dnia dzisiejszego.

Zanim przedstawione zostaną losy niezrealizowanego projektu dużych organów, warto dodać, że wymienione wyżej dwie firmy organmistrzowskie, M.Wybrańskiego z Bydgoszczy i W. Zagórdy z Czernichowa, przesłały oferty podobnych wielkością organów tymczasowych – obie z końca 1929 r. (Arch9). Interesujące jest zwłaszcza pismo Wybrańskiego, który krytycznie odnosi się do innych (zapewne mu znanych) projektów. Z pisma wynika, że Wybrański stosował pełne łączniki *super,* zawierające w każdym głosie dodatkowe piszczałki, co dawało, wg organmistrza, ogólną liczbę 636 piszczałek, zaś w projektach pozostałych firm tylko 432, co w rezultacie nie daje właściwego brzmienia (organmistrz pisze: „według dyspozycji przepisanej organy nie byłyby całkowite"). Proponuje wykonanie organów według jego własnej dyspozycji i rozwiązań technicznych. Oba wymienione projekty zostały przez parafię odrzucone, a ostatecznie wybrano firmę Klimosza i Dyrszlaga.

Dopiero w 1942 r. parafia podjęła starania o budowę dużych organów, gdyż przeniesione z tymczasowego kościoła organy Klimosza i Dyrszlaga były zdecydowanie za małe do przestronnego wnętrza nowej świątyni. Parafia zwróciła się najpierw do firmy *Rieger* o możliwość budowy organów i ogólne informacje (Arch9; pismo z dnia 14.12.1942, w którym parafia prosi o przesłanie propozycji dyspozycji, określając m.in. sumę, jaką może dysponować

dla sfinansowania inwestycji. Określono ją w granicach 28 000-32 00 marek). Po wstępnej korespondencji dotyczącej zamówienia, w którym zawarto już konkretne ustalenia dotyczące wielkości, konstrukcji i ceny organów, oficjalne pismo firma *Rieger* wystawiła 25 stycznia 1943 roku (Arch9; pismo na papierze firmowym z nagłówkiem *Orgelbauanstalten Gebrüder Rieger, Jägerndorf – Ostsudentenland* z dnia 24.01.1943 podaje wariant organów 50-głosowych, o trzech manuałach i pedale, z wiatrownicami stożkowymi i trakturą pneumatyczną, za cenę 31 970 marek).

Kilka dni później, 28 stycznia 1943 r., firma przesłała dwa kosztorysy na organy pneumatyczne o 42 i 50 głosach, z możliwością zastosowania w obu projektach traktury elektropneumatycznej (Arch9). Podobnie jak w projektach dla parafii w Katowicach-Józefowcu, dyspozycje utrzymane są już w stylu coraz powszechniejszego w Europie ruchu *Orgelbewegung*, nawiązującego do dyspozycji barokowych, z reliktami estetyki romantycznej. Projekty zaopiniował ks. Robert Gajda, który zaproponował budowę organów o 50 głosach, z trakturą pneumatyczną (Arch9). Wybrana dyspozycja przedstawiała się następująco (nazwy rejestrów i numeracja oryginalne):

Manuał I (C – g3):	**Manuał II (C – g3):**
1. Principal 16′ 2. Principal 8′ 3. Gedackt 8′ 4. Gemshorn 8′ 5. Violflöte 8′ 6. Oktave 4′ 7. Spitzgedackt 4′ 8. Quinte 2 2/3′ 9. Superoctave 2′ 10. Mixtur 6-8x 11. Trompete 8′ 12. Clairon 4′	13. Koppelflöte 8′ 14. Rohrquintade 8′ 15. Ital. Principal 4′ 16. Querflöte 4′ 17. Nachthorn 2′ 18. Sifflöte 1′ 19. Tertian 2x 20. Zimbel 3x 21. Krummhorn 8′ 22. Regal 8′
Manuał III (C – g3):	**Pedał (C – f1):**
23. Quintaton 16′ 24. Principal 8′ 25. Rohrflöte 8′ 26. Salicional 8′ 27. Unda maris 2-3x 28. Prestant 4′ 29. Pommergedackt 4′ 30. Blockflöte 2′ 31. Nassat 1 1/3′ 32. Flagolette 1′ 33. Scharff 3-5 fach 34. Kornett 3-5 fach 35. Fagott 16′ 36. Oboe 8′ 37. Schalmei 4′	38. Principalbass 16′ 39. Violonbass 16′ 40. Subbass 16′ 41. Zartbass 16′ (transmittiert von Nr. 23) 42. Quintbass 10 2/3′ 43. Oktavbass 8′ 44. Bassflöte 8′ 45. Choralbass 4′ 46. Nachthorngedackt 2′ 47. Hintersatz 7x 48. Posaune 16′ 49. Fagott 16′ (transmittiert von Nr. 35) 50. Schalmei 4′ (transmittiert von Nr. 37)

Połączenia, urządzenia pomocnicze:	
1. II-I 8′ 2. III – I 8′ 3. III – II 8′ 4. I – P 8′ 5. II – P 8′ 6. III – P 8′ 7. Tremolo III. Man. 18. Walze 19. Walze ab 20. Schweller III. Man.	8. piano 9. mezzoforte 10. forte 11. tutti 12. Auslöser 13. freie Kombination 1 14. freie Kombination 2 15. Auslöser 16. Zungen ab 17. Handregister ab 21. Generalkoppel 22. Zeiger für Walze 23. Windprobe.

Po uzyskaniu zgody Kurii Biskupiej i podpisaniu umowy, parafia rozpoczęła przelewanie kwot ustalonych przez strony. W trzynastu ratach, z których pierwszą wpłacono 1 marca 1943 r., parafia przekazała sumę 31 000 marek na konto firmy *Rieger*. Kwota znalazła się na koncie banku *Kredit-Anstalt der Deutschland*, oddział w Krnovie.

Ostatnie zachowane pismo, dotyczące potwierdzenia wpłaty, pochodzi z 29 kwietnia 1943 r., po czym 5 maja tego roku proboszcz pisze jeszcze do firmy o przysłanie kilku formularzy bankowych w celu dokonywania kolejnych wpłat: *Wir bitten um Zusendung einiger Zahlkarten fur weitere Zahlungen auf unser Sparbuch, bei der Kreditanstalt d. Deutschen. Hochachtungsvoll.* {podpis] (Arch9). *Kreditanstalt der Deutchen* takie karty wysłał, co firma potwierdziła w piśmie z dnia 11 maja 1943 r. Po tej dacie korespondencja z *Riegerem* się urywa; jest też możliwe, że dalsza korespondencja nie zachowała się w archiwum parafialnym. Z powojennych zachowanych dokumentów wynika, że ostatnia rata, w wysokości 2000 marek, wpłacona została za okres 5–10 maja 1944 r. (Arch9).

Z pewnością ze względu na działania wojenne, firma *Rieger* wstrzymała wszelkie realizacje i aż do końca wojny nie wywiązała się z podpisanej umowy.

Po wojnie parafia rozpoczęła starania o kontynuację inwestycji bądź też o zwrot zainwestowanych pieniędzy. W tym celu wystosowała odpowiednie pismo do firmy *Rieger*. Otrzymała odpowiedź identyczną, jak parafia w Katowicach-Józefowcu, do tego z tą samą datą (7 lutego 1946 r.). Inna jest tylko kwota, jaka figuruje na stanie Banku Kredytowego w Krnowie (*Kreditanstalt der Deutschen*). Mimo niejasnych wyjaśnień, dotyczących zwłaszcza normalizacji stosunków handlowych między Polską a Czechosłowacją, w piśmie z dnia 17 maja 1946 r. parafia podtrzymuje zamiar zakupu organów, jednak nie na warunkach, które zaproponował *Rieger*. Parafia gotowa jest poczekać, aż uregulowane zostaną warunki finansowania i wówczas gotowa jest do dalszych negocjacji (Arch9). Nie otrzymawszy satysfakcjonującej odpowiedzi, parafia zwróciła się do Starostwa Powiatowego w Pszczynie, do referatu szkód wojennych:

„Łaziska Średnie, dnia 4. lutego 1946
Do Starostwa Powiatowego.
Referat szkód wojennych
Pszczyna.

Katol. Urząd Parafialny w Łaziskach Średnich przesyła wniosek o rejestrację pretensji do władz b. Rzesz Niemieckiej.

Tutejszy Urząd Parafialny ulokował sumę 32.004,92 RMk w Kreditanstalt der Deutschen, oddział Krnov (Jägerndorf) w Czechoslowacji, na zakup nowych organów.

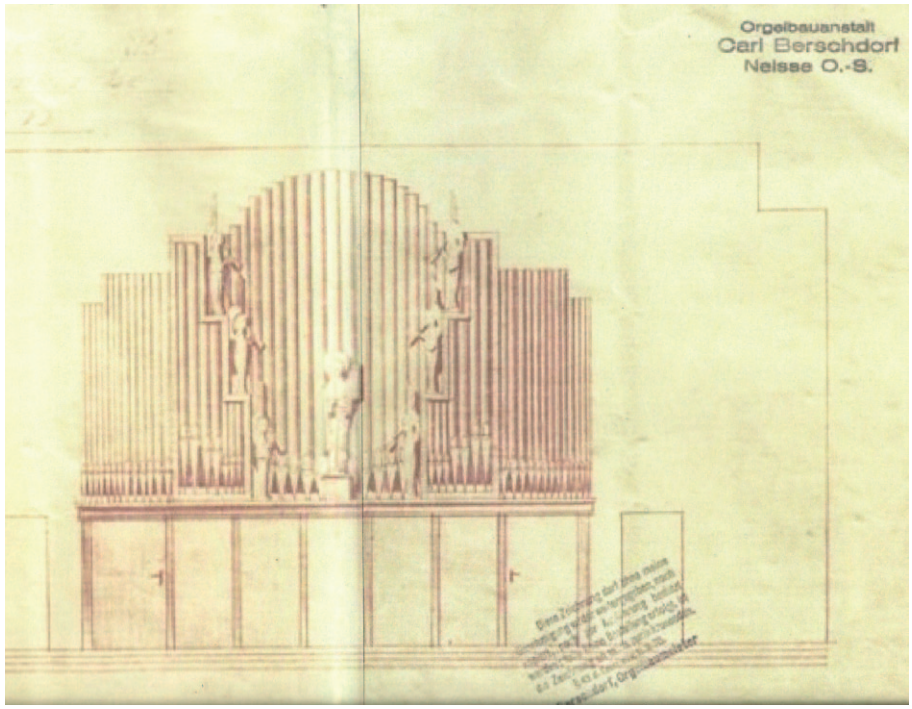
Załącza się wniosek, dowód w odpisie i dowody wpłat.

(podpis proboszcza)."

I to pismo pozostało bez odpowiedzi. Pomimo dowodów wpłat, w nowej rzeczywistości powojennej odzyskanie pieniędzy lub też kontynuacja zamówienia okazały się sprawą, jaką prawdopodobnie nikt nie chciał się zajmować. Nie jest wykluczone, że takich niedokończonych inwestycji i niezrealizowanych zamówień było w tym okresie wiele. Firma *Rieger* (podobnie jak firma *Berschdorf* z Nysy) podpisywała w czasie wojny liczne umowy lub też tylko planowała budowę organów, jednak nie wszędzie dochodziło do transakcji finansowych. W 1939 r., już po wybuchu wojny, ofertę na budowę nowych organów w kościele pw. św. Antoniego w Syryni złożyła firma *Berschdorf*, zaś w 1940 r. podobną ofertę złożyła firma *Rieger* (Arch10). W 1942 r. firma *Rieger* złożyła ofertę budowy 15-głosowych organów dla kościoła pw. św. Jana Nepomucena w Przyszowicach (Arch11).

Do projektów tych nigdy nie wrócono. Brak zobowiązań finansowych z obu stron powodował, że czas realizacji uzależniano od sprzyjających warunków, które podczas wojny były nieprzewidywalne. Oferty składano zwykle jako propozycje, z dyspozycjami i wstępnymi kosztorysami, nie pociągały one jednak żadnych opłat ani zobowiązań. Projekty trafiały ostatecznie do parafialnych archiwów, w oczekiwaniu na ewentualne późniejsze decyzje. Dziś są one cennym materiałem badawczym.

W sprawie organów dla kościoła pw. Męczeństwa św. Jana Chrzciciela w Łaziskach Średnich parafia zwróciła się jeszcze raz o jej rozpatrzenie w 1973 r. Tym razem nowy proboszcz, ks. Bernard Starosta, skierował pismo do Ministerstwa Handlu RFN oraz do sekretariatu organizacji zajmujących się katolikami niemieckojęzycznymi za granicą (*Katholisches Auslandssekretariat*) w Bonn (pismo z dnia 12 kwietnia 1973 r., skierowane do *Handelsvertretung der Bundesrepublik Deutschland* z siedzibą w Pradze, Hotel Jalta, Vaclavske Namesti 45 oraz pismo z dnia 21 maja 1973 r. skierowane do *Katholisches Auslandssekretariat, Seelsorge für die Katholiken Deutscher Sprache im Ausland*), nie uzyskał jednak żadnych satysfakcjonujących rezultatów. Obie instytucje wskazywały na firmę *Rieger* i państwo czechosłowackie jako jedynego adresata roszczeń. Ostatecznie dalszych działań zaniechano, tym bardziej, że firma *Rieger* stała się w międzyczasie przedsiębiorstwem państwowym i funkcjonowała na innych zasadach, niż przedwojenna spółka prywatna (Arch9).



Il. 6. Projekt Carla Berschdorfa dla kościoła pw. św. Antoniego w Syryni, 1939 r.

Przedstawione w niniejszym artykule losy niezrealizowanych projektów budowy organów w świątyniach przedwojennej diecezji katowickiej są elementem szerszej problematyki, związanej z budownictwem organowym na terenie Górnego Śląska. Ukazują kilka obszarów zagadnień, które same w sobie stanowią interesujący materiał badawczy.

Pierwszym z nich jest przenikanie się wpływów firm rodzimych i obcych, co wiązało się ze zmianą granic państwowych i ustaleniem nowego podziału administracyjnego Polski. Pozwoliło to na odkrywanie różnych tradycji budowy organów i na konfrontację poglądów na elementy decydujące o ich tożsamości. Konfrontacja ta dotyczyła głównie dwóch elementów: estetyki brzmienia oraz aspektów technicznych w zakresie najszerzej pojętych systemów sterowania (wiatrownice, traktura). W mniejszym stopniu dotyczyło to strony wizualnej organów (architektura, wystrój plastyczny). Przeanalizowane projekty pokazują przemiany, jakie dokonywały się w budownictwie organowym w firmach, działających przed pierwszą wojną światową na obszarach o różnej tradycji. Różnice widać przede wszystkim w podejściu do brzmienia organowego, co przejawiało się w konstrukcji dyspozycji i ogólnej koncepcji brzmieniowej. Przesyłane do diecezji projekty firm z centralnej Polski, a także firm polskich działających na terenie Górnego Śląska różnią się zdecydowanie od projektów firm niemieckich. Zarówno projekty fabryki organów Biernackiego z Włocławka, M. Wybrańskiego z Bydgoszczy czy firmy *Krukowski i Syn* z Piotrkowa Trybunalskiego, jak i projekty śląskiej fabryki *Klimosz i Dyrszlag* z Rybnika osadzone są mocno w tradycji romantycznej. Trudno dostrzec

w nich wyraźną ewolucję w kierunku rodzącego się w tym okresie ruchu odnowy budownictwa w duchu neobaroku. Nie można jednoznacznie określić, w jakim stopniu przywiązanie do romantycznej tradycji było wynikiem poglądów ówczesnych organistów i nielicznych rzeczoznawców, a na ile wynikało z braku kontaktów z europejskim budownictwem organowym. Pewną rolę z pewnością odgrywała tradycja, związana także z funkcją organów w Kościele (w pierwszym rzędzie towarzyszenie liturgii, w mniejszym stopniu funkcja koncertowa), a także brak konfrontacji z myślą techniczną i badaniami nad nowymi prądami w budownictwie organowym. W okresie międzywojennym powstało w Polsce niewiele prac i artykułów na temat budownictwa organowego. Chwalebnym wyjątkiem i osiągnięciem jest książka ks. Roberta Gajdy *Organy, ich historia, budowa i pielęgnacja*, wydana w Katowicach w 1934 r. Autor, wykształcony na tradycji romantycznej, podaje w swej pracy bibliografię, zawierającą ważniejsze prace XIX-wiecznych autorów z kilku krajów europejskich oraz prace niemieckie z lat dwudziestych, m.in. Widman 1922, Frotcher, 1929. Jest tam również podręcznik autora śląskiego – Bernharda Kothego z 1904 r. oraz jedyna praca autora polskiego – A. Sapalskiego, *Przewodnik dla organistów,* z 1880 r. Można przypuszczać, że organmistrzowie polscy tego okresu nie mieli dostępu do nowszej literatury i bazowali na kanonach budownictwa romantycznego.

Ciekawych wniosków dostarcza więc porównanie dyspozycji zgłaszanych projektów. Analiza składanych ofert pokazuje, że tylko firmy: *Rieger* i *Berschdorf* proponują dyspozycje wyraźnie zrywające z kanonem romantycznym, co w wypadku realizacji planowanych inwestycji wniosłoby do górnośląskiego budownictwa organowego nowego ducha. Taki proces wdrożony został na terenie niemieckiej części Górnego Śląska, gdzie wspomniane firmy budowały w latach trzydziestych (a także w czasie wojny) duże organy o dyspozycjach utrzymanych w duchu „Orgelbewegung". Nie dotyczy to jednak ówczesnej diecezji katowickiej, więc w tym miejscu inwestycje te nie są omawiane, stanowiąc jedynie pewną kategorię porównawczą.

Innym ważnym zagadnieniem są procedury wyboru firm i kryteria oceny zgłaszanych projektów. Parafie diecezji katowickiej korzystały głównie z wiedzy rzeczoznawcy organowego, wspomnianego już ks. Roberta Gajdy, oraz organisty parafii św. Szczepana w Katowicach-Bugucicach, Karola Hoppego. W archiwach diecezji spotyka się też opinie osób spoza diecezji – Feliksa Nowowiejskiego czy Karola Hławiczki i Fritza Lubricha, którzy formułowali je często na prośbę firm organowych. Niektóre z takich opinii zamieszczane były w materiałach reklamowych firm, co podnosiło ich wiarygodność i ułatwiało podejmowanie decyzji o wyborze wykonawcy i rodzaju instrumentu (publikowane opinie załączane były do ofert lub zamieszczane w okolicznościowych wydawnictwach, np. *Fabryka organów Bracia Rieger* [folder jubileuszowy], wyd. Waldes Verlag, [1937?]; również wersja niemiecka: *Orgelbauanstalt Gebrüder Rieger*). Ważny głos w podejmowaniu decyzji (obok zdania proboszcza, jako odpowiedzialnego za parafię zarządcy parafii) miały też gremia kolegialne, zwłaszcza powoływane w tym celu „Komitety Budowy Organów". Taki komitet powołany był np. w parafii Matki Bożej Różańcowej w Chropaczowie, co zostało opisane powyżej. O ile gremia powołane przez proboszcza nie miały kompetencji merytorycznych (np. w sprawie estetyki brzmienia czy traktury), o tyle rzeczoznawcy oceniali projekty pod kątem wartości artystycznej (brzmieniowej) organów, ich

cech konstrukcyjnych czy wielkości. Opinie ks. Gajdy wskazują na jego wysokie kompetencje, ukazują równocześnie jego własne, czasami subiektywne poglądy na temat organów i ich konstrukcji.

Omówione w powyższym artykule losy budowy organów w parafiach przedwojennej diecezji katowickiej są wyborem przypadków, które udokumentowane są odpowiednią ilością i jakością materiałów źródłowych. Z pewnością dalsze badania zespołów archiwalnych przyniosą kolejne materiały, co pozwoli na całościowe opracowanie problematyki budowy organów okresu międzywojennego (J. Gembalski 1984: 99–136). Obok opisanych przypadków instrumentów, które nie doczekały się realizacji, w okresie tym udało się wielu parafiom pozyskać organy o wielkiej wartości, funkcjonujące do dnia dzisiejszego i świadczące o determinacji ówczesnych zarządców parafii w realizowaniu posłannictwa Kościoła, którego cząstką była także kultura muzyczna.

BIBLIOGRAFIA

Arch1: Archiwum Parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, teczka „Organy, 1868/1924, Sygn. I.B.7.

Arch2: Archiwum Parafii w Niedobczycach, teczka „Organy, B 252.

Arch3: Archiwum Parafii św. Katarzyny w Jastrzębiu-Zdroju. Teczka: „Organy" (brak sygn.).

Arch4: Archiwum Parafii Opatrzności Bożej w Katowicach-Zawodziu. Teczka zawierająca luźne dokumenty, m.in. dotyczące budowy organów (brak sygn.).

Arch5: Archiwum Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Krzyżkowicach, teczka „Sprawy dotyczące budowy nowych organów" (brak sygn.).

Arch6: Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, akta dotyczące parafii w Bykowinie, Chropaczowie, Przyszowicach, Szarleju.

Arch7: Archiwum Parafii Matki Bożej Różańcowej w Chropaczowie, teczka „Organy" (brak sygn.).

Arch8: Archiwum Parafii pw. sw. Józefa w Katowicach-Józefowcu, teczka „Organy" (brak sygn.).

Arch9: Archiwum Parafii Męczeństwa św. Jana Chrzciciela w Łaziskach Średnich: kosztorys firmy M. Wybrańskiego z 26 listopada 1929, pismo W. Zagórdy z 6 grudnia 1929, pismo Kurii Biskupiej w Katowicach (*Generalvikariat*) do proboszcza parafii w Łaziskach z dnia 23.02.1943, podpisane przez ks. Wosnitzę, oraz pismo parafii do firmy *Rieger*, z dnia 1.03.1943.

Arch10: Archiwum Parafii pw. św. Antoniego w Syryni (luźne akta, brak sygn.).

Arch11: Archiwum Parafii w Przyszowicach, teczka „Organy – dzwony – napęd – reklamy (brak sygn.), skoroszyt „Organy" (brak sygn.).

Arch12: Archiwum Juliana Gembalskiego, *Ankiety inwentaryzacyjne, Protokoły wizytacyjne (od 1980 r.).*

Barwinek B. (2023). *Niezrealizowany projekt organów dla kościoła pw. św. Jozefa w Katowicach-Józefowcu w świetle dokumentów archiwalnych*: Duźniak M. (ed.). *Organy na Śląsku IX*. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 119–127.

Gembalski J. (mps 1980–1983). *Organy diecezji katowickiej, Spis budowniczych.*

Gembalski J. (mps). *Wypisy źródłowe do dziejów organów na Górnym Śląsku.*
Schematyzm Archidiecezji Katowickiej, część I (2015). Katowice: Kuria Metropolitalna w Katowicach.

Gembalski J. (1984). *Budownictwo organowe na Górnym Śląsku w dwudziestoleciu międzywojennym*: Gembalski J. (ed.). *Organy na Śląsku*. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 99–136.

Gembalski J. (2004). *Nie zachowane organy zabytkowe na terenie Archidiecezji Katowickiej*: Gembalski J. (ed.). *Organy na Śląsku III*. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 11–82.

Gembalski J. (2009). *Z dziejów organów Kościoła Mariackiego w Katowicach*: R. Brom, A. Suchoń, J. Śliwiok (ed.). *Kościół Mariacki w Katowicach. Fakty i ludzie*, część III. Katowice: Górnośląskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 9–18.

Gembalski J. (2019). *Firma „Schlag und Söhne" w świetle własnych materiałów reklamowych*: Gembalski J. (ed.). *Organy na Śląsku VI*. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 15–44.

Kmak K. (2009). *Wkład firmy „Klimosz i Dyrszlag" z Rybnika w śląskie budownictwo organowe. Studium historyczno-instrumentoznawcze*. Katowice: Księgarnia św. Jacka.

Myszor J. (2010). *Kościół na Górnym Śląsku*. Katowice: Księgarnia św. Jacka.

Urbańczyk M. (2014). *Wiatrownica skrzyniowa Schlaga jako przykład nowatorskiej myśli technicznej w budownictwie organowym końca XIX wieku*: Gembalski J. (ed.). *Organy na Śląsku V*, Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 259–273.

SUMMARY

The interwar period in Upper Silesia was characterized by major changes in the organization of parish networks and a dynamic development of religious life. It was e.g. the result of the new territorial division of Silesia, the area of which was divided after World War I, the Silesian Uprisings and the plebiscite between Poland and Germany. The establishment of the Diocese of Katowice as a new Polish diocese (established by the bull of Pope Pius XI of October 28, 1925) required the creation of new territorial structures with churches and facilities enabling pastoral work. In addition to renovation works and reconstruction of destroyed temples, many parishes started to build new churches and equip them with the necessary equipment. The equipment also included an organ.

In the area of Upper Silesia, there were organ building companies that already in the 19th century equipped churches with organs, as well as independent organ builders who carried out renovation work. Some of the companies took the form of large organ factories (e.g. *Schlag und Söhne* from Świdnica, *Gebrüder Rieger* from Jägerndorf, the *Berschdorf* company from Nysa and the *Klimosch und Dürschlag* company from Rybnik), there were also smaller workshops with established traditions and great achievements (the company of Carl Volkmann from Gliwice, his successor Ernst Kurzer or the Spiegel family from Opole). After 1922, organ building companies from central Poland became interested in the

new area, looking for new markets for their products. The activity of those companies that operated in Upper Silesia during its affiliation to the Prussian state also increased, as well as companies active in the area of the former Austrian partition. Among Polish companies, Dominik Biernacki's Church Organ Factory from Włocławek and *Krukowski i Syn* from Piotrków Trybunalski play a special role here. Offers were also submitted by: W. Wybrański's company from Bydgoszcz, as well as local smaller plants – Wojciech Zagórda, Józef Brzezowski and Rudolf Zenker.

The organ-building plants, which had been operating continuously in Upper Silesia since the 19th century and had an established reputation, were in the most favorable situation. They included the Organ Factory *Klimosz i Dyrszlag* from Rybnik and the Organ Factory *Bracia Rieger* from Krnov (formerly Jägerndorf). Due to the proximity of the border with Germany, the Nysa company *Berschdorf* was still interested in the area of Polish Silesia, which built several instruments here in the 19th century.

This article shows the dynamics of organ building in the church established in 1925 year of the Diocese of Katowice in the context of the design process, bidding mechanisms (related to competition) and implementation problems resulting from many market conditions and project selection criteria. Rich source materials made it possible to trace the fate of ten instruments that were never realized, and which showed, among others, differences in the approach of organ companies to the problems of sound (instructions), construction or procedures related to financing. The researcher is particularly interested in the views of interwar companies on the aesthetics of sound, which allows to trace the changes that took place in organ building in the first decades of the 20th century. The sound compositions of the proposed projects resulted primarily from the organ builder's relationship to the tradition and function of the organ in the musical life of the parish. The role of musical authorities – organists, educators and diocesan experts, was not without significance, as they not only assessed the submitted projects, but also often formulated postulates regarding all elements of the new instrument. In the Katowice diocese, this function was performed by Fr. Robert Gajda (1890–1952), composer, organist and organ builder. He confirmed his competence in the field of organ building in the textbook entitled *Organs, their history, construction and care*, published in Katowice in 1934. His factual opinions, formulated on the basis of an analysis of the dispositions and structural solutions of the organs allowed parishes to choose the most advantageous offer. These opinions were particularly important when several offers were submitted to the parish, differing in sound concept, technical assumptions, and finally in price and implementation conditions.

One of the first offers related to the plans to create a new instrument was the project of rebuilding the organ of the church of St. Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Katowice. The organs of Carl Volkmann, incomplete in 1917, requiring the addition of prospect pipes, were repaired and rebuilt immediately after World War I by the distinguished Silesian factory *Schlag und Söhne* and the factory *Klimosch und Dürschlag* from Rybnik. Both companies proposed the construction of a new organ, assessing the old

instrument as "outdated" and "not meeting modern requirements" (of course, it was about mechanics and flap-bolt wind chests). The implementation did not take place due to high inflation and post-war turmoil (Silesian Uprisings, plebiscite) At the end of the 1920s, several offers were submitted to the parish: the designs of Dominik Biernacki's organ factory (1927), the organ factory *Bracia Rieger*: (1929), *Klimosz i Dyrszlag* (several offers from 1929) and the company *Krukowski i Syn* (undated). Ultimately, none of the projects was implemented, and the old organ was replaced only in 1969 with a pneumatic instrument made by Bronislaw Cepka from Popowo.

The inspiration for organ building companies was the dynamic development of sacral construction, especially in the Rybnik region. New churches in Niedobczyce, Krzyżkowice, Biertułtowy, Radlin, Świerklany and many other places where churches were erected in the neo-baroque or modernist style (in the latter, e.g. in Katowice-Zawodzie or Syrynia) required organs. The archives of these parishes contain rich materials containing designs with detailed descriptions, drawings and construction details. Although most of these projects were never implemented, the preserved materials enrich the knowledge about the organ builders themselves, their artistic and construction preferences and commercial strategy. The archive in Niedobczyce stores the designs of the Paul Berschdorf company, the Rieger company, the *Klimosz i Dyrszlag* company and the organ factory of Dominik Biernacki. All the companies listed above represented similar views on the aesthetics of sound, stemming from the Romantic tradition. The choice of the company *Klimosz i Dyrszlag*, supported by the opinion of Father Gajda, determined the fate of the remaining projects, which today are only a comparative material for the researcher-organologist.

A similar set of documentation has been preserved in the archives of the parish of St. st. Catherine in Jastrzębie. Here, the basis for the development of the project were probably the assumptions formulated by Father Gajda. Within a year and a half (until 1931), each of the companies (Klimosz and Dyrszlag, Biernacki, Rieger and Wybrański) sent almost identical designs of organs with 16 voices, differing in details, such as the number of connectors, solutions used in the gaming table or cabinet architecture. Finally, a fishing company was also selected for implementation. One of He justifications mentions the need to "support the domestic industry", which probably determined (apart from the price) the choice of the local organ builder.

Several parishes applied for new organs in the 1930s, and they either built new churches or planned to build organs as soon as they were completed. In Katowice-Zawodzie, a temple was built in 1931 in the style of interwar modernist architecture. Biernacki company (36 votes) submitted an offer for the construction of the organ already during the construction process. A similar project was submitted by the St. Krukowski. These projects were not implemented, and during the war the parish bought a small, old mechanical organ from the church of St. Christ the King in Gliwice, which was moved and adapted to a modern interior by the Berschdorf company. In turn, as many as 7 companies applied for the construction of the organ in Krzyżkowice, in the church completed in 1934, which in 1937 sent their offers,

often presenting completely different concepts in terms of all elements. The most traditional were the offers of Polish companies - Biernacki, Klimosz and Dyrszlag, St. Krukowski and companies that have not appeared in Silesia so far: Stefan Truszczyński and the Homan-Jezierski company from Warsaw. The analysis of the projects confirms the strong roots of Polish companies in the Romantic tradition. The dispositions do not go beyond the schemes used since the 19th century, and in terms of technical elements, all these companies continue traditional solutions, with a conical wind brace, pneumatic tracker and octave connectors. Slightly more modern are the spatial solutions, which in some projects give up the extensive architectural structure and ornamentation referring to historicism. Models from the past were used especially by Klimosz and Dyrszlag in organs built for churches in the neo-baroque style (e.g. in Krzyżkowice, Świerklany or Jastrzębie). More advanced are the designs of German companies, especially *Rieger*, and later also *Berschdorf*. These organ builders were already familiar with the new trends, both in terms of sound aesthetics (influenced by the *Orgelbewegung*) and technical solutions (wind chutes, electro-pneumatic tracker). In this direction, he *Rieger's* design for the church of St. Our Lady of the Rosary in Chropaczów and projects that were not implemented due to the outbreak of World War II: for the church of st. Joseph in Katowice-Józefowiec and the church of Martyrdom of St. John the Baptist in Łaziska Średnie.

These last two cases (along with others that left relatively little trace in the source materials) deserve a special discussion. Both the parish in Katowice-Józefowiec and the parish in Łaziska Średnie joined the formal implementation of the projects, paying *Rieger* substantial sums in the form of advance payments. The procedures aimed at building the organ, which started in August 1939, initially did not encounter any difficulties, despite the outbreak of war. From the moment of signing the contract (at the beginning of 1943), the parish transferred the appropriate installments, which made up the general price of the organs. It amounted to 23,298 Reichsmark, together with the wardrobe and the prospectus. Difficulties, probably caused by the development of war events, interrupted all works and also the parish's contact with the company. Until its completion, the parish did not receive the ordered instrument, and lost the money paid. After the end of the war, there was no way to enforce the terms of the contract and recover the amounts paid or continue construction. According to the preserved correspondence with the post-war company Rieger, already nationalized, the funds paid by the parish were probably confiscated by the Czechoslovak government. In 1946, the parish asked the company to continue construction, but received a negative decision. Rieger's preserved letter of February 7, 1946, on the letterhead "Zavod pro stavbu varhan Bratri Riegerove", shows a rather bizarre situation in which the company makes the construction of the organ conditional on settling the payment anew. This letter is a testimony to the political situation in Europe at that time, when the procedures regulating trade agreements between countries were still in progress. Rieger explains the liquidation of the German bank *Kreditanstalt der Deutschen*, into whose account the entire amount was paid, and the lack of knowledge about the amounts that the National Bank [of Czechoslovakia] will have at its disposal. At the same time, the company expresses its willingness to build an organ, but on new financial terms. We do not know any further contacts regarding

the continuation of the investment. No further correspondence has survived in the parish archives. However, it must be concluded that the parish never recovered the money and abandoned further attempts to recover it, the more so that the new political situation became more and more unfavorable for the Church with time.

A similar fate befell the parishes of St. Martyrdom of St. John the Baptist in Łaziska Średnie. The parish had at first a temporary wooden church, for which it was trying to obtain a small organ. The *Klimosz i Dyrszlag* company offered to build a small organ, whose 10-voice, pneumatic organ was installed in 1929. In the meantime, a large brick church was erected, which was completed in 1940. After the church was commissioned and the small organ moved to it, it was decided to order a large instrument. They were ordered from the *Rieger* company, which, despite the war, accepted orders and developed projects along with cost estimates. On January 28, 1943 (!), the Rieger company sent two designs - a 42-voice organ with a pneumatic track and a 50-voice organ with an electro-pneumatic track. After Father Gajda gave his opinion on the designs, a larger, 50-voice organ was selected, but with a pneumatic tracker. It was already an instrument maintained in modern neo-baroque aesthetics (*Orgelbewegung*), with many overtone and uvular parts, devoid of octave links. After signing the contract, the parish paid the first installment on March 1, 1943. In total, until May 10, 1944, the parish paid the amount of 31,000 Deutschmarks in thirteen installments to the *Kredit-Anstalt der Deutchen* account (branch in Krnov).

The last preserved letter concerning confirmation of payment dates from April 29, 1943, and then on May 5. this year, the parish priest writes to the company to send some bank forms in order to make further payments. Kreditanstalt der Deutchen sent such cards, which Rieger confirmed in a letter of May 11, 1943. After this date, the correspondence with Rieger ceases, and it is also possible that further correspondence has not been preserved in the parish archives. Probably (as in the case of Katowice-Józefowiec) due to the war, the Rieger company suspended all projects and did not fulfill the signed contract until the end of the war.

After the war, the parish began efforts to continue the investment or to return the invested money. To this end, it sent a corresponding letter to Rieger. She received the same answer as the parish in Katowice-Józefowiec, and with the same date (February 7, 1946). The only difference is the amount shown on the Krnov Credit Bank (Kreditanstalt der Deutschen). Despite unclear explanations, especially regarding the normalization of trade relations between Poland and Czechoslovakia, in a letter of May 17, 1946, the parish maintains its intention to purchase the organ, but not on the terms proposed by Rieger. The parish is willing to wait until the terms of funding are settled and then it is ready to negotiate further . Having not received a satisfactory answer, the parish turned to the District Office in Pszczyna, to the war damages department: And this letter remained unanswered.

Regarding the organ for the church of St. Martyrdom of St. John the Baptist in Łaziska Średnie, the parish asked for its consideration again in 1973. This time, the new parish

priest, Father Bernard Starosta, sent a letter to the Ministry of Trade of the Federal Republic of Germany and to the secretariat of organizations dealing with German-speaking Catholics abroad (*Katholisches Auslandssekretariat*) in Bonn, but he did not get any satisfactory results. Both institutions pointed to the *Rieger* company and the Czechoslovak state as the only recipient of the claims. Ultimately, further activities were abandoned, the more so that the *Rieger* company became a state-owned enterprise in the meantime and operated on different terms than a pre-war private company. The history of organ construction in the parishes of the pre-war diocese of Katowice, discussed in the above work, is a selection of cases documented by the appropriate amount and quality of source materials. Certainly, further research of archival units will transfer further materials, which will allow for a comprehensive study of the issues of organ construction in the interwar period. In addition to the described cases of instruments that were not implemented, during this period many parishes managed to acquire organs of great value, functioning to this day and testifying to the determination of the then parish administrators in carrying out the mission of the Church, a part of which was also musical culture.

Słowa kluczowe/Keywords:

Organy • Śląsk • okres przedwojenny
Organ • Silesia region • pre-war period

Julian Gembalski – He was born in 1950. Organist, pianist, composer. He is a graduate of the High School of Music in Katowice, where he graduated from Henryk Klaja's organ class and the Faculty of Composition and Theory. He further studied in Belgium and France (Flor Peeters, André Isoir, Michel Chapuis, Jean Saint-Arroman). He performed concerts in Europe and the USA, recorded over 50 CDs and approximately 120 organs for Polish radio stations.

In addition to his artistic activities as an organist, pianist and composer there is his scientific work and teaching. Author of approximately 130 publications in the field of history and conservation organs and the issues of improvisation and performance practice. Competition winner piano and organ improvisation in Gdańsk, Nowa Ruda and Weimar and numerous awards (including the Korfanty award, the Ligoń award, the *Lux ex Silesia award*) Archbishop of Katowice, the *Silesian Emerald* award of the Evangelical-Augsburg Bishop, the award of the Marshal of the Silesian Voivodeship for contribution to the protection of monuments, etc.). Awarded by Pope John Paul II with the *Pro Ecclesia et Pontifice* medal. Honorary Citizen of the city of Sejny and Bieruńsko-Lędziński County. Professor of the Academy of Music in Katowice, where until 2020 he taught the organ class and served as the Head of the Department of Organ and Church Music. In the years 1996–2002 he was the Rector of his university. He is the founder of the Silesian Organ Museum (2004) and the Organological Archive (2012) in Katowice. For many years, Archdiocesan Visitor of organs and organists of the Archdiocese of Katowice.

e-mail: gembalski@op.pl

4

Renowacja organów Josefa Bacha w kościele parafialnym pw. św. Piotra i Pawła w Sycowie

Renovation of the Josef Bach organ in the parish church of st. Peter and Paul in Syców

Kazimierz Cieplik
ORCID: 0000-0002-3092-7144
Lubin

ABSTRACT

After the 1905–1906 reconstruction of the parish church of St. Peter and Paul in Syców, the organ building company of A. Spiegel from Rychtal, led by Joseph Bach, constructed an organ with 21 voices in 1907, according to the instruction of prof. Emil Bohn from Wrocław. Only the prospectus and box bellows were re-used for their construction from the old instrument. By 1920, 2 stops were added to the pedal, and in 1943, the Sauer company of Frankfurt (Oder) added 3 stops to the second manual. The new voices were placed on separate wind chests. An additional a small float bellow was also installed. After World War II, the instrument was repaired several times, but its technical condition continued to deteriorate until it was finally put out of use for several years. Only in 2021 did it undergo a thorough renovation.



Widok kościoła od strony południowej – Fotopolska

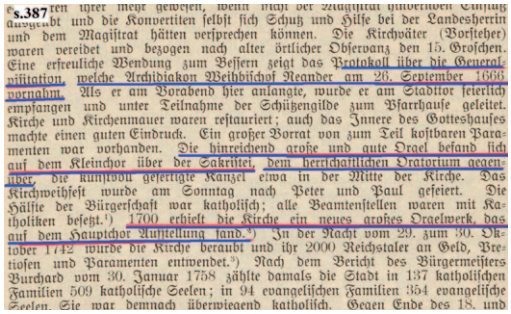
Syców, to mała miejscowość leżąca na pograniczu Śląska i południowej Wielkopolski, do stycznia 1945 r. należała do Niemiec i nosiła nazwę Groß Wartenberg. Pierwsza informacja o kościele w Sycowie datowana jest 10 sierpnia 1286 r. Nowy, murowany z cegły kościół pw. św. św. Piotra i Pawła o trzech nawach w stylu gotyckim został zbudowany w I połowie XV w. Inskrypcja odkryta pod tynkiem na ścianie podaje rok zakończenia budowy: 16 lipiec 1446. Po kilku pożarach miasta, zniszczeniach wojny 30-letniej, kilkoma czasowymi przejęciami przez ewangelików i naprawach na przestrzeni czterech wieków, przebudowie w latach 1905–1906, świątynia przybrała obecną formę z prezbiterium zakończonym wielobocznie.



Widok kościoła od strony wschodniej – Fotopolska



Nawa główna – Fotopolska



s. 387

...ten über mehr gewesen, wenn nicht der Magistrat dazwischen Einhalt ...ubt und die Konvertiten selbst sich Schutz und Hilfe bei der Landesherrin und dem Magistrat hätten versprechen können. Die Kirchväter (Vorsteher) waren vereidet und bezogen nach alter örtlicher Observanz den 15. Groschen. Eine erfreuliche Wendung zum Bessern zeigt das Protokoll über die Generalvisitation, welche Archidiakon Bethbischof Neander am 26. September 1666 vornahm. Als er am Vorabend hier anlangte, wurde er am Stadttor feierlich empfangen und unter Teilnahme der Schützengilde zum Pfarrhause geleitet. Kirche und Kirchenmauer waren restauriert; auch das Innere des Gotteshauses machte einen guten Eindruck. Ein großer Vorrat von zum Teil kostbaren Paramenten war vorhanden. Die hinreichend große und gute Orgel befand sich auf dem Kleinchor über der Sakristei, dem herrschaftlichen Oratorium gegenüber, die Kunstvoll gefertigte Kanzel etwa in der Mitte der Kirche. Das Kirchweihfest wurde am Sonntag nach Peter und Paul gefeiert. Die Hälfte der Bürgerschaft war katholisch; alle Beamtenstellen waren mit Katholiken besetzt.[1]) 1700 erhielt die Kirche ein neues großes Orgelwerk, das auf dem Hauptchor Aufstellung fand.[2]) In der Nacht vom 29. zum 30. Oktober 1742 wurde die Kirche beraubt und ihr 2000 Reichstaler an Geld, Pretiosen und Paramenten entwendet.[3]) Nach dem Bericht des Bürgermeisters Burchard vom 30. Januar 1758 zählte damals die Stadt in 137 katholischen Familien 509 katholische Seelen; in 94 evangelischen Familien 354 evangelische Seelen. Sie war demnach überwiegend katholisch. Gegen Ende des 18. und

Skan fragmentu s. 387 – podkreślone najważniejsze fragmenty w tłumaczeniu na język polski:

Protokół wizytacji generalnej, której dokonał archidiakon, biskup pomocniczy Neander 26 września 1666 r. (…). Odrestaurowano kościół i mury kościoła; dobre wrażenie zrobiło też wnętrze kościoła (…). Wystarczająco duże i dobre organy znajdowały się na małym chórze nad zakrystią, naprzeciwko okazałego pańskiego Oratorium (…). W 1700 r. kościół otrzymał nowe, duże organy, które zainstalowano na chórze głównym.

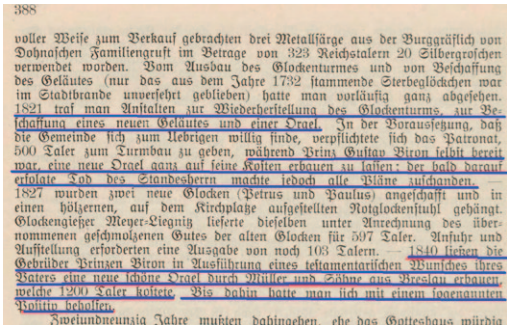


Ołtarz główny – Fotopolska

Pierwsza informacja o istnieniu w tym kościele organów pochodzi z 1666 r.: „wystarczająco duże i dobre organy znajdowały się na małym chórze nad zakrystią" – cytat (w tłumaczeniu na język polski) pochodzi z opisu wizytacji wrocławskiego biskupa Neandera, która miała miejsce 26 września 1666 r. W 1700 r. na głównym chórze zostały ustawione nowe, duże organy.

Kolejny remont kościoła prowadzono w latach 1813–1818 po tragicznym w skutkach pożarze miasta, który wybuchł 28 kwietnia 1813 r. Spalił się wtedy książęcy pałac (w którym wybuchł pożar i przeniósł się na miasto), kościół, ratusz, 117 domów mieszkalnych i wszystkie budynki gospodarcze. W pożarze kościoła ocalały organy, ołtarz główny i część wyposażenia.

Jednak w trzy dni po tym pożarze zawaliła się zachodnia ściana szczytowa kościoła (nadwyrężona pożarem), pociągając za sobą część sklepienia, które zniszczyło organy całkowicie. Już w 1821 r. planowano zbudować nowe organy, ale śmierć księcia Gustava Birona von Curland, właściciela Sycowskiego Wolnego Państwa Stanowego, który miał je sfinansować, pokrzyżowała plany. Nowe organy zbudował dopiero w 1840 r. organmistrz Moritz Robert Müller z synami z Wrocławia kosztem 1200 talarów, a ich budowę zgodnie z testamentem księcia Gustava Birona von Curland sfinansowali jego synowie: Karol (ur. 1811), Kalikst (ur. 1817) i Piotr (ur. 1818). Nieznana jest liczba głosów tego instrumentu.

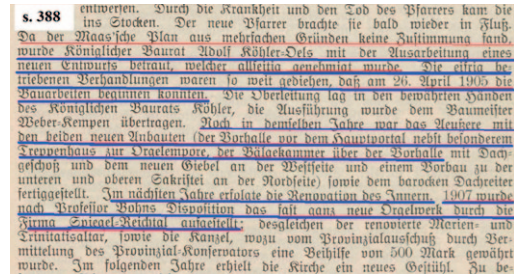

388

voller Weise zum Verkauf gebrachten drei Metallsärge aus der Burggräflich von Dohnaschen Familiengruft im Betrage von 323 Reichstalern 20 Silbergroschen verwendet worden. Vom Ausbau des Glockenturmes und von Beschaffung des Geläutes (nur das aus dem Jahre 1732 stammende Sterbeglöckchen war im Stadtbrande unversehrt geblieben) hatte man vorläufig ganz abgesehen. 1821 traf man Anstalten zur Wiederherstellung des Glockenturms, zur Beschaffung eines neuen Geläutes und einer Orgel. In der Voraussetzung, daß die Gemeinde sich zum Uebrigen willig finde, verpflichtete sich das Patronat, 500 Taler zum Turmbau zu geben, während Prinz Gustav Biron selbst bereit war, eine neue Orgel ganz auf seine Kosten erbauen zu lassen; der bald darauf erfolgte Tod des Standesherrn machte jedoch alle Pläne zuschanden. 1827 wurden zwei neue Glocken (Petrus und Paulus) angeschafft und in einen hölzernen, auf dem Kirchplatze aufgestellten Notglockenstuhl gehängt. Glockengießer Meyer-Liegnitz lieferte dieselben unter Anrechnung des übernommenen geschmolzenen Gutes der alten Glocken für 597 Taler. Anfuhr und Aufstellung erforderten eine Ausgabe von noch 103 Talern. — 1840 ließen die Gebrüder Prinzen Biron in Ausführung eines testamentarischen Wunsches ihres Vaters eine neue schöne Orgel durch Müller und Söhne aus Breslau erbauen, welche 1200 Taler kostete. Bis dahin hatte man sich mit einem sogenannten Positiv beholfen.

Zwölfundneunzig Jahre mußten dahingehen, ehe das Gotteshaus würdig

Skan fragmentu s. 388 – podkreślone najważniejsze fragmenty w tłumaczeniu na język polski:

„W 1821 r. poczyniono przygotowania do renowacji dzwonnicy, zakupu nowych dzwonów i organów (…). książę Gustaw von Biron wyraził chęć zbudowania nowych organów w całości na własny koszt, jednak jego śmierć, która nastąpiła wkrótce potem, zniweczyła wszystkie plany (…). W 1840 r. bracia książęta Bironowie (Karol *1811, Kalikst *1817 i Piotr *1818 – mój dopisek) zlecili budowę pięknych nowych organów przez firmę *Müller i Synowie* z Wrocławia, zgodnie z wolą ojca, co kosztowało 1200 talarów. Do tego czasu radzono sobie grą na pozytywie (organowym)".


s. 388

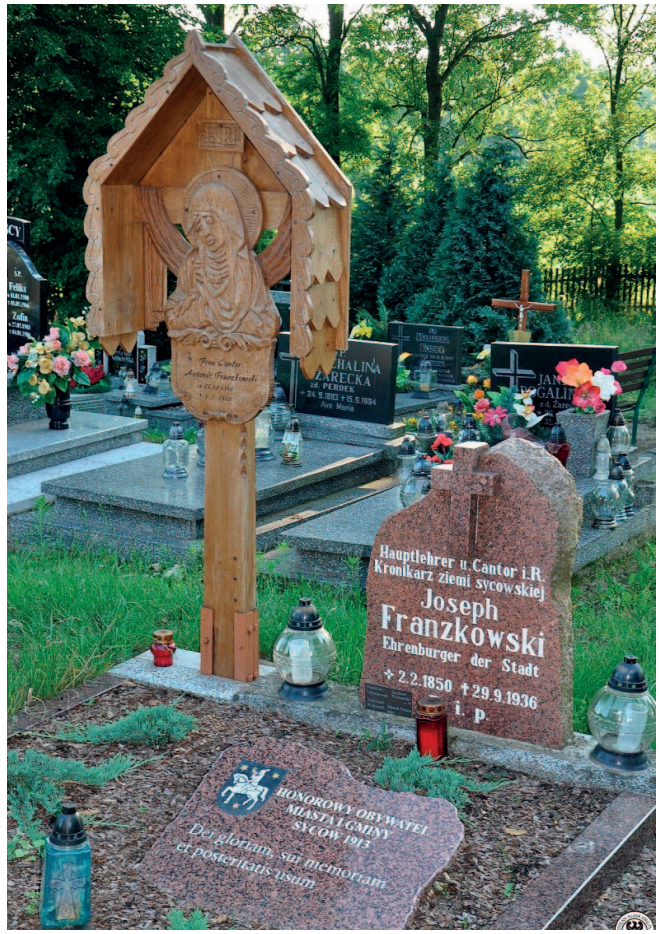
entwerten. Durch die Krankheit und den Tod des Pfarrers kam die ins Stocken. Der neue Pfarrer brachte sie bald wieder in Fluß. Da der Maas'sche Plan aus mehrfachen Gründen keine Zustimmung fand, wurde Königlicher Baurat Adolf Köhler-Oels mit der Ausarbeitung eines neuen Entwurfs betraut, welcher allseitig genehmigt wurde. Die eifrig betriebenen Verhandlungen waren so weit gediehen, daß am 26. April 1905 die Bauarbeiten beginnen konnten. Die Oberleitung lag in den bewährten Händen des Königlichen Baurats Köhler, die Ausführung wurde dem Baumeister Weber-Kempen übertragen. Noch in demselben Jahre war das Aeußere mit den beiden neuen Anbauten (der Vorhalle vor dem Hauptportal nebst besonderem Treppenhaus zur Oraelempore, der Balaekammer über der Vorhalle mit Dachgeschoß und dem neuen Giebel an der Westseite und einem Vorbau zu der unteren und oberen Sakristei an der Nordseite) sowie dem barocken Dachreiter fertiggestellt. Im nächsten Jahre erfolgte die Renovation des Innern. 1907 wurde nach Professor Bohns Disposition das fast ganz neue Orgelwerk durch die Firma Spiegel-Reichtal aufgestellt; desgleichen der renovierte Marien- und Trinitatisaltar, sowie die Kanzel, wozu vom Provinzialausschuß durch Vermittelung des Provinzial-Konservators eine Beihilfe von 500 Mark gewährt wurde. Im folgenden Jahre erhielt die Kirche ein neues Geläute. Zu be-

Skan drugiego fragmentu s. 388 – podkreślone najważniejsze fragmenty w tłumaczeniu na język polski:

„(…). sporządzenie nowego projektu, który uzyskał akceptację wszystkich stron, powierzono królewskiemu radcy budowlanemu Adolfowi Köhlerowi z Oleśnicy. Prowadzone z zapałem negocjacje posunęły się do tego stopnia, że 26 kwietnia 1905 r. można było rozpocząć prace budowlane. (…) W tym samym roku wykonano elewację z dwiema nowymi dobudówkami: przedsionek przed portalem głównym ze specjalną klatką schodową na emporę organową, komorę miechową (organów) nad przedsionkiem. (…) W następnym roku odnowiono wnętrze. W 1907 r., wg dyspozycji profesora Bohna (z Wrocławia), firma *Spiegel* z Rychtala zbudowała prawie całkowicie nowe organy".

W latach 1905-1906 kościół został gruntownie przebudowany, m.in. przed wejściem głównym dobudowano kruchtę, powiększając w ten sposób powierzchnię chóru organowego. W 1907 r. firma *Spiegel* z Rychtala zbudowała praktycznie prawie nowe organy wg dyspozycji prof. Emila Bohna z Wrocławia (*1907 wurde nach Proffesor Bohns Dissposition das fast ganz neue Orgelwerk durch die Firma Spiegel – Reichthal*). Wykorzystano jedynie sam prospekt i miech skrzyniowy, bez szafy organowej i pozostałych elementów.

Powyższe informacje zapisane zostały na stronach: 203 (opis pożaru i jego skutków) oraz 387 i 388 (kościół i organy) w publikacji zatytułowanej: *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landratlichen Kreises Gross Wartenberg* (Historia wolnego państwa stanowego, miasta i powiatu Syców), wydanej w 1912 r. w Sycowie, autorstwa Josepha Franzkowskiego – nauczyciela i organisty w sycowskiej parafii w latach 1873–1920 (J. Franzkowski 1912: 203, 386–388).

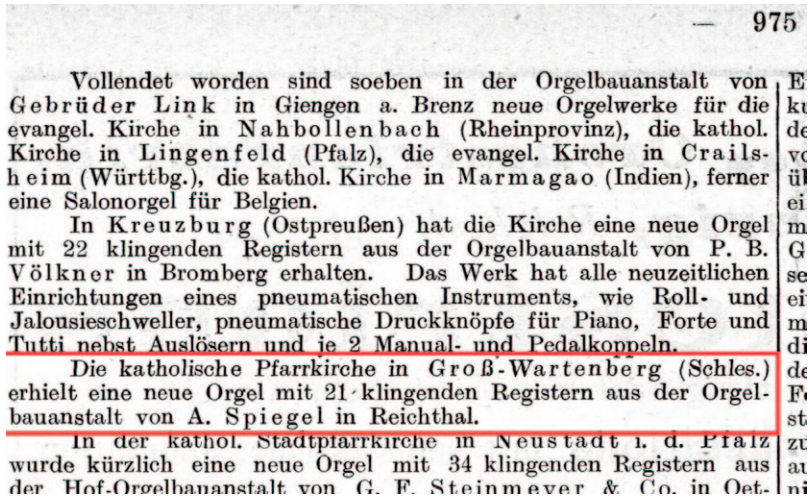


Nagrobek J. Franzkowskiego i jego żony, Antoniny z d. Sylla – cmentarz przy kościele pw. św. Marka w Sycowie – fot. Stanisław Kozłowski

Autor nie podaje liczby głosów nowych organów. Znalazłem tę informację w „Zeitschrift für Instrumentenbau" nr 31 wydany 1 sierpnia 1907 r. na s. 975: *Die katholische Pfarrkirche in Groß-Wartenberg (Schles.) erhielt eine neue Orgel mit 21 klingenden Register aus der Orgelbauanstalt von A. Spiegel in Reichthal.* Zatem zbudowane w 1907 r. organy miały 21 registrów i zostały odebrane w lipcu.

Trzeba tutaj wyjaśnić, że A. (Albert) Spiegel zmarł 19 czerwca 1906 r. w Rychtalu, a właścicielką zakładu została jego żona, Józefa Augusta Spiegel z d. Rossochowitz. W jej imieniu firmą kierował Josef Bach, przybyły do Rychtala 25 lutego 1907 r. z Lucerny w Szwajcarii, gdzie od 4 lat pogłębiał swą wiedzę i umiejętności w firmie organmistrzowskiej Friedricha Golla.

Również w *Der Orgelbau in Schlesien* z 1973 r. (L. Burgemeister: 328) jest potwierdzenie faktu budowy praktycznie nowych organów w Sycowie w 1907 r. przez firmę: *Spiegel, Orgelbaufirma in Reichthal, geführt von Joseph Bach* (kierowana przez Josepha Bacha).



— 975

Vollendet worden sind soeben in der Orgelbauanstalt von Gebrüder Link in Giengen a. Brenz neue Orgelwerke für die evangel. Kirche in Nahbollenbach (Rheinprovinz), die kathol. Kirche in Lingenfeld (Pfalz), die evangel. Kirche in Crailsheim (Württbg.), die kathol. Kirche in Marmagao (Indien), ferner eine Salonorgel für Belgien.

In Kreuzburg (Ostpreußen) hat die Kirche eine neue Orgel mit 22 klingenden Registern aus der Orgelbauanstalt von P. B. Völkner in Bromberg erhalten. Das Werk hat alle neuzeitlichen Einrichtungen eines pneumatischen Instruments, wie Roll- und Jalousieschweller, pneumatische Druckknöpfe für Piano, Forte und Tutti nebst Auslösern und je 2 Manual- und Pedalkoppeln.

Die katholische Pfarrkirche in Groß-Wartenberg (Schles.) erhielt eine neue Orgel mit 21 klingenden Registern aus der Orgelbauanstalt von A. Spiegel in Reichthal.

In der kathol. Stadtpfarrkirche in Neustadt i. d. Pfalz wurde kürzlich eine neue Orgel mit 34 klingenden Registern aus der Hof-Orgelbauanstalt von G. F. Steinmeyer & Co. in Oet-

Fragment s. 975 „Zeitschrift für Instrumentenbau"

Po przyjeździe Bacha prace przy realizacji elementów sycowskich organów o trakturze pneumatycznej znacznie przyspieszyły, bo czas naglił. Zachowały się cztery oryginalne rysunki wykonane przez Bacha, opisanych: *Groß Wartenberg*, których fotokopie (marnej jakości) pozyskałem od jego wnuków. Pokazują przekroje organów różniące się od tych zbudowanych, a szczegóły opisów na nich są mało czytelne. Mogła to być jedna z proponowanych wersji.

Są to pierwsze organy zbudowane przez firmę *Spiegel* kierowaną przez Josepha Bacha (później został jej właścicielem), który wzbogacił dyspozycję prof. Bohna, instalując dodatkowo: dwie wolne kombinacje dla obu manuałów i pedału, *sub* i *super oktav* oraz tremolo i wałek *crescenda*. Pozostałe pomoce to włączniki stałych kombinacji: *piano*, *mezzoforte*, *forte*, *fortissimo* i *tutti*, kopulacje między manuałami i manuałów do pedału, a także wyłącznik głosów języczkowych. Nie mają szafy ekspresyjnej II manuału. Skala tonowa manuałów ma rozpiętość C–f^3, a pedału C–d^1. Miech skrzyniowy o dwóch komorach zainstalowano w pomieszczeniu za organami nad kruchtą. Instrument posiada trakturę pneumatyczną ze stożkowymi wiatrownicami, był prawdopodobnie oznaczony sygnaturą jako op. 156 (sygnatura nie zachowała się). Na kontuarach większych organów Bach zostawiał zawsze kilka wolnych włączników rejestrów, umożliwiając zainstalowanie w późniejszym czasie kolejnych głosów. Dla porównania: 15-głosowe organy zbudowane w 1906 r. przez Alberta Spiegla w nieodległym Bralinie (w niewiele mniejszym kościele), również według dyspozycji prof. Bohna, są o wiele uboższe w dodatkowe pomoce – mają tylko kopulacje manuałów i manuałów do pedału oraz stałe kombinacje: *piano*, *forte* i *tutti*.

Kiedy w październiku 2015 r. dokonałem oględzin tego instrumentu, był nieczynny od kilku lat, a organista grał na elektrycznych organach stojących w nawie blisko prezbiterium, połączonych z dwoma kolumnami głośników stojących na chórze obok nieczynnych organów.



Empora organowa z prospektem – fot. autor



Kontuar – fot. autor



Włączniki rejestrów i wyciągi wolnych kombinacji – fot. autor



Włączniki kopulacji, wolnych i stałych kombinacji, wałek crescenda – fot. autor



Wiatrownica z piszczałkami I manuału – fot. A. Sutowicz

Praktycznie na wszystkich drewnianych elementach organów, z wyjątkiem szafy organowej, widać było bardzo intensywne żerowanie szkodników. Powierzchnie wiatrownic, kanałów powietrznych, belek konstrukcyjnych i miechów, a także wnętrza piszczałek pokryte były bardzo grubą warstwą brudu, kurzu i pajęczyn. Niektóre małe piszczałki były pogięte lub wywrócone. Wewnątrz szafy organowej na podłodze znajdował się mały miech pływakowy, a w pomieszczeniu za szafą organową – oryginalny miech skrzyniowy z dwiema komorami. Powietrze do miechów tłoczyła stara elektryczna dmuchawa firmy *Laukhuff* o wydajności 13 m^3/min i ciśnieniu 120 mm słupa wody. Na tabliczce znamionowej znajduje się jej numer fabryczny – 6064, ale brak daty produkcji. Została ona zamontowana prawdopodobnie w połowie lat trzydziestych XX w. Na kontuarze obok oryginalnych porcelanowych szyldów z nazwami głosów opisanych gotycką czcionką znajdowało się pięć pożółkłych plastykowych szyldów z opisem (czcionką współczesną): Scharff 4 f, Quinte 11/3' i Sisflöte 1' w II manuale oraz Rauschpfeife 2 f i Choral bass 4' w pedale. Instrument miał 26 głosów. Zatem pięć głosów i miech pływakowy zostało dobudowanych w późniejszych latach. Instrument wymagał natychmiastowego, gruntownego remontu.



Piszczałki II manuału – fot. A. Sutowicz



Wiatrownica z piszczałkami pedału – fot. A. Sutowicz

Dyspozycja organów w kościele p.w. św. Piotra i Pawła w Sycowie

Manuał I		Manuał II		Pedał	
Principal	16'	Geigenprincipal	8'	Subbass	16'
Principal	8'	Gedackt	8'	Violon	16'
Gambe	8'	Salicional	8'	Bakflöte	8'
Doppelflöte	8'	Prestant	4'	Violoncello	8'
Gemshorn	8'	Flaut travers	4'	Choralbass	4'
Octave	4'	Octave	2'	Rauschpfeife	2 f
Spitzflöte	4'	Quinte	1 1/3'	Pousane	16'
Mixtur	3 - 4 f	Sisflöte	1'		
Trompete	8'	Scharf	4 f		
		Oboe	8'		

Kopulacje i urządzenia dodatkowe

Pedalkoppel I		Pedal zu II		Piano	Rohrwerke ab
Pedalkoppel II		Pedal zu I		Mezzoforte	Walze
Suboctav-Koppel	II - I	Handregister ab		Forte	Kalkant
Superoctav-Koppel	II - I	Free Kombination I		Fortissimo	Windprobe
Manual - Koppel		Free Kombination II		Tutti	Tremolo

Dyspozycja instrumentu – autor, kolorem zielonym zaznaczono rejestry w pedale dostawione przez Josepha Bacha przed 1920 r., a kolorem czerwonym dostawione przez firmę *Sauer* w 1943 r.

Remont organów rozpoczął się w czerwcu 2021 r., a jego wykonawcą był organmistrz Andrzej Sutowicz. W dokumentacji powykonawczej tak opisał zastany stan techniczny tego instrumentu: „Organy były nieużywane. Dźwięki w poszczególnych głosach odzywały się w ok. 30%. Brak było możliwości wyłączenie niektórych głosów, zatem nie dało się sprawdzić brzmienia poszczególnych głosów. Całość elementów drewnianych była zaatakowana przez szkodniki drewna tak mocno, że po naciśnięciu jednego klawisza odzywały się sąsiednie dźwięki. Część ołowianych rurek traktury wklejonych było na silikon. Mieszki klinowe w przekaźnikach i listwach tonowych były nieszczelne i porozrywane. Dmuchawa elektryczna firmy *Laukhuff* była stara, mocno wysłużona i głośno pracowała”.



Wiatrownice II manuału po zdemontowaniu piszczałek – fot. A. Sutowicz



Zniszczenia fragmentu wiatrownicy rejestrowej – fot. A. Sutowicz

Zdemontowano piszczałki, wiatrownice i pozostałe elementy z wnętrza szafy organowej. Okazało się, że dwa głosy w pedale wstawione do organów w późniejszych latach stoją na dodatkowej wiatrownicy, a sama wiatrownica i piszczałki odpowiadają pierwotnym konstrukcjom. Jest możliwe, że to Joseph Bach w okresie przed 1920 r. wstawił te dwa rejestry. Dla trzech głosów II manuału wstawionych później wykonano wiatrownicę stojącą osobno nad wiatrownicą II manuału, a piszczałki budową i menzurami różnią się od pozostałych. Dopiero po rozebraniu wiatrownic okazało się, jak mocno zostały zniszczone przez drewnojady.



Ślady intensywnego żerowania szkodników (po oczyszczeniu z pyłu) – fot. A. Sutowicz



Zniszczenia listew tonowych – fot. A. Sutowicz

Po rozebraniu trzeciej wiatrownicy II manuału znaleziono oryginalną, firmową naklejkę przewozową firmy *Sauer* z Frankfurtu n. Odrą z datą 18 października 1943 r., a na wewnętrznych stronach kloców inskrypcje napisane ołówkiem: *Sauer Orgelbauanstalt Frankfurt a/ Oder, Park 13, Groß Wartenberg, katholische Kirche*.

Wszystko wskazuje na to, że to właśnie firma *Sauer* wykonała tę dodatkową wiatrownicę i umieściła w niej piszczałki własnej produkcji. Wtedy też zamontowano mały miech pływakowy w szafie organowej. Firma *Sauer* dokonała również bieżącej naprawy organów, o czym świadczą gazetowe wklejki uszczelniające w wiatrownicy pedału.

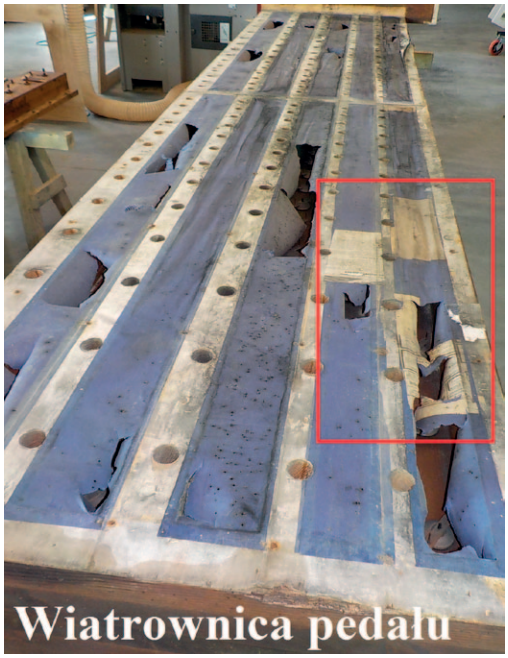


Naklejka przewozowa – fot. A. Sutowicz



Inskrypcja wewnątrz wiatrownicy – fot. A. Sutowicz

Wiatrownice, przekaźniki, drewniane kanały powietrzne i inne drewniane elementy zostały kompletnie rozebrane, a po oczyszczeniu kilkakrotnie zabezpieczone środkiem przeciw drewnojadom. Usunięto uszkodzone fragmenty wiatrownic, zastępując je wklejonym, nowym drewnem. Podobnie było z kanałami powietrznymi. Miejsca popękane wycięto i wstawiono fleki. Wiatrownice uszczelniono specjalną apreturą. Wymieniono filce, kaszmiry i skóry, co gwarantuje ich sprawne funkcjonowanie przez wiele lat. Po zmontowaniu zostały podłączone do zasilania powietrzem i sprawdzone pod względem szczelności i działania. Wymieniono wszystkie mieszki klinowe i membranowe, wykorzystując wysokiej jakości garbowane naturalnie skóry.



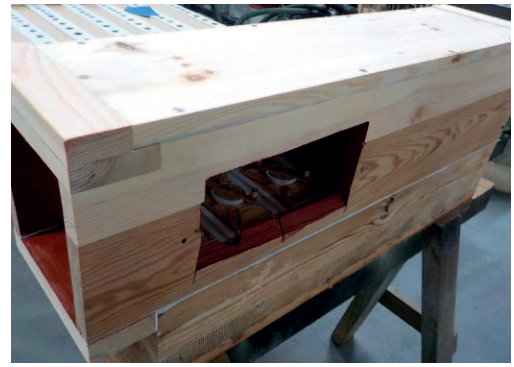
Wiatrownica pedału uszczelniona wklejonymi gazetami – fot. A. Sutowicz



Wiatrownica I manuału po oczyszczeniu, uzupełnieniu ubytków i impregnacji – fot. A. Sutowicz



Nowe mieszki rejestrowe – fot. A. Sutowicz



Wiatrownica rejestrowa po wymianie uszkodzonych elementów konstrukcji – fot. A. Sutowicz

Piszczałki metalowe po demontażu zostały oczyszczone z kurzu, brudu i umyte, korpusy wyprostowane, a naderwane stroiki zalutowane i nacięte na nowo. Drewniane piszczałki po oczyszczeniu zostały zabezpieczone środkiem przeciw drewnojadom. Część z nich wymagała stolarskich napraw: uzupełnienia ubytków nowym drewnem, wycięcia pęknięć w ściankach i wklejenia fleków. W piszczałkach krytych wymieniono oskórowanie szpuntów na nowe. Cynkowe piszczałki prospektowe (cynowe zostały w 1917 r. zarekwirowane) po niezbędnych naprawach zostały polakierowane na srebrno. Wszystkie piszczałki po naprawach zostały ustawione w swoich klocach na wiatrownicach, sprawdzone pod względem muzycznym i wstępnie zintonowane. Ostateczna intonacja i strojenie miały miejsce po montażu w kościele.



Piszczałki po uzupełnieniu ubytków, pęknięć i konserwacji – fot. A. Sutowicz

Miech skrzyniowy i miech pływakowy zostały rozebrane, oczyszczone i zabezpieczone przeciw drewnojadom. Wymieniono zawory i elementy skórzane na nowe. Ołowiane rurki traktury pneumatycznej zostały oczyszczone i przepłukane pod ciśnieniem. Przekaźniki, rozebrane na czynniki pierwsze, zostały poddane remontowi. Zakupiono nową dmuchawę produkcji węgierskiej i zamknięto ją w nowej, wytłumionej skrzyni obok miecha skrzyniowego.



Piszczałki metalowe przed i po renowacji – fot. autor i A. Sutowicz



Miech skrzyniowy przed i po renowacji – fot. autor i A. Sutowicz

Stół gry, przewieziony w całości do warsztatu, został całkowicie rozebrany i oczyszczony, a wszystkie drewniane elementy zabezpieczone środkiem owadobójczym. Przekaźniki rozebrano i oczyszczono, wszystkie filce, kaszmiry i skóry zostały wymienione na nowe, elementy poskładane i sprawdzone pod względem działania. Plastykowe szyldy zostały zastąpione porcelanowymi z zachowaniem oryginalnej czcionki i pisowni. Zniszczone elementy drewniane zostały zrekonstruowane z zachowaniem tego samego gatunku drewna i sposobu wykończenia powierzchni. Wewnątrz kontuaru, na czole drewnianej płyty włączników stałych kombinacji, znajduje się inskrypcja: 1972 VII, co świadczy o wykonanych naprawach kontuaru przez nieznanego organmistrza.

Organy zostały zmontowane w okresie od kwietnia do czerwca 2022 r., a komisyjny odbiór miał miejsce 26 czerwca. Renowację prospektu i szafy organowej wykonała firma „Renowacja artystyczna – Wiesław i Maria Kowalczyk" z Dziadowej Kłody.



Miech skrzyniowy przed i po renowacji – fot. autor i A. Sutowicz



Wiatrownice II manuału (normalna i dodatkowa) w trakcie montażu – fot. A. Sutowicz



Kontuar przed i po renowacji

Kontuar przed i po renowacji – fot. autor i A. Sutowicz

4 września 2022 r. ks. Damian Bryl, biskup kaliski, poświęcił odrestaurowane organy, a koncert organowy z towarzyszeniem flecistki Martyny Klupś-Radny wykonał dr hab. Tomasz Głuchowski z Akademii Muzycznej we Wrocławiu.

Dziękuję organmistrzowi Andrzejowi Sutowiczowi za udostępnienie dokumentacji powykonawczej remontu organów.



Nowe klawisze pedału – fot. A. Sutowicz

BIBLIOGRAFIA

Arch1: Andrzej Sutowicz Organmistrzostwo (2022). *Dokumentacja powykonawcza remontu organów w kościele apostołów Piotra i Pawła w Sycowie.*

Burgemeister L. (1973²). *Der Orgelbau in Schlesien*. Frankfurt am Main: Weidlich.

Chowański S. (2013). *Syców i powiat sycowski na śląskim pograniczu. Zarys dziejów*. Syców: Centrum Kultury w Sycowie.

Cieplik K. (2018). *Rychtalscy organmistrzowie.* Lubin – Kępno: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kępińskiej.

Franzkowski J. (1912). *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landratlichen Kreises Gross Wartenberg.* Druck: M. Großes Druckerei in Groß Wartenberg.

https://obc.opole.pl/dlibra/publication/2251/edition/1653?language=pl, 20 III 2023.

„Zeitschrift für Instrumentenbau" 1907, 31.

www1: http://www.organmistrz.com/Sycow.html, 20 III 2023.

SUMMARY

Syców is a small town at the border of Silesia and southern Greater Poland province. Until January 1945 it belonged to Germany and was called Groß Wartenberg. The Gothic-style, three-aisles brick parish church of St. Peter and Paul, was built in the first half of the 15th century. The first information about the existence of an organ in this church dates to September 26, 1666, mentioning that „a sufficiently large and good organ was located in a small choir above the sacristy". In 1700, a new, large organ was installed in the main choir.

Over the centuries, the town and the church were devoured by fires several times of which the last one on April 28, 1813. This largely damaged the church and the destroyed the organ entirely. The church was rebuilt in the years 1813–1818, and the new organ was built in 1840 at the cost of 1,200 thalers by Moritz Robert Müller from Wroclaw. In the years 1905–1906 the church was rebuilt to the current day form. Subsequently, the organ building company of A. Spiegel from Rychtal, led by Joseph Bach, constructed an organ with 21 voices in 1907, according to the instruction of prof. Emil Bohn from Wroclaw. Only the prospectus and box bellows were re-used for their construction from the old instrument. By 1920, 2 stops were added to the pedal, and in 1943, the Sauer company of Frankfurt (Oder) added 3 stops to the second manual. The new voices were placed on separate wind chests. An additional a small float bellow was also installed. After World War II, the instrument was repaired several times, but its technical condition continued to deteriorate until it was finally put out of use for several years. Only in 2021 did it undergo a thorough renovation.

The renovation of the organ began in June 2021 and was performed by organ builder Andrzej Sutowicz. All elements of the instrument were removed from the inside of the organ cabinet. Wind chests, air ducts and wooden structural elements were heavily damaged by wood rot and insects. Damaged fragments were replaced with new ones made of the same type of wood. The cracks in the wooden pipes were removed by inserting cleats in these places. All

wind chests and wooden pipes were treated with insecticides and sealed with a special varnish. The metal pipes and lead tubes of the pneumatic and tracker system have been thoroughly cleaned and washed. Any dents were removed and the damage was soldered. All bellows, cashmere, felt and leather seals have been replaced. The counter was dismantled, all elements cleaned, damages removed and reassembled.

The instrument was reinstalled in the church in the April-June period of 2022. The committee acceptance of the completed works took place on June 26, 2022.

Słowa kluczowe / Keywords:

Syców • organy • Joseph Bach • renowacja • Andrzej Sutowicz
Sycow • pipe organ • Joseph Bach • renovation • Andrzej Sutowicz

Kazimierz Cieplik, born 1947 in Kępno (Greater Poland), graduated as mechanical technician from Lotnicze Zakłady Naukowe in Wrocław. Since 1970 he started working at KGHM ZANAM in Polkowice, the main producer machinery and overhaul services supplier for the KGHM Polska Miedź (Polish Copper) holding. Throughout the last 15 years of his career until his retirement in 2014, he worked as Technology Division manager. He is an active member of the Silesian Genealogical Society with the seat in Wroclaw. As a passionate pipe organ and organ music enthusiast he pays specific attention to this page of the history of his home region, publishing in 2018 the book *Rychtalscy organmistrzowie*. For many years, he has been publishing articles related to the history of Kępno and the district in the Annals of the T.P. Potworowski Museum of Kępno Land. .

e-mail: kazimierz.cieplik@o2.pl

5

Rezonans XVIII-wiecznej twórczości klasyków wiedeńskich w *opus vitae* wrocławskiego organisty Josepha Franza Wolfa (1802–1842)

Resonance of the 18th-century works of the Viennese classics in the *opus vitae* of the Wrocław organist Joseph Franz Wolf (1802–1842)

Ewelina Szendzielorz
ORCID: 0000-0001-5213-6418
Katedra Historii Kultury i Sztuki
Uniwersytetu Opolskiego

ABSTRACT

This article presents the musical and composing activities of Joseph Franz Wolf (1802–1842) who was born in Czerwonków near Głubczyce in the Opole region. He became most famous as the organist of the Wrocław cathedral, although he was also appreciated as a pianist and trombonist. He held a university position as a music teacher at the Royal Academic Institute of Church Music in Wrocław, was an expert in the construction and renovation of organs, and headed the Wrocław Artists' Association as an artistic director. Wolf was also active in the field of concerts and composing, and his workshop resulted in numerous vocal and instrumental works of church music. He was particularly interested in the works of Viennese classics, which he eagerly studied and performed. Wolf's extensive and active musical activity, however, has not yet been comprehensively analyzed in the literature of the subject, and his work remains unknown to contemporary performance practice.

Pejzaż kultury muzycznej na Śląsku w ciągu wieków swoim muzyczno-kompozytorskim *opus vitae* kreowało wiele znamienitych postaci, nadających mu europejskiego oblicza z widocznie zachowanymi znamionami regionalnymi. Wykształcenie zdobywane w zagranicznych ośrodkach, znajomość zasad i technik kompozytorskich oraz szeroka wiedza na temat działalności czołowych twórców kolejnych epok stawały się gwarantem odpowiedniego poziomu tworzonej i wykonywanej muzyki. To jednak zaledwie przyczynki do solidnego warsztatu kompozytorskiego animatorów muzyki śląskiej. Wydaje się bowiem, że kluczową rolę w tym procesie odegrała ciągłość tradycji – broniona, podtrzymywana i kultywowana przez kolejne pokolenia muzyków. W kontekście ziemi śląskiej jest to faktor unikatowy, gdyż „kultura muzyczna na Śląsku od wieków kształtowana była pod wpływem trzech sąsiednich ośrodków: polskiego, niemieckiego i czesko-morawskiego.

W sposób naturalny wynikało to ze wspólnego zamieszkiwania tych ziem przez ludność mającą swoje narodowe i kulturalne korzenie związane z wymienionymi społecznościami. Ta swoista triadyczność kultur, ich współistnienie, przenikanie, a także łączenie się różnych wpływów, przyczyniło się do kształtowania oblicza oraz, co szczególnie istotne, permanentnego ubogacenia śląskiej tradycji muzycznej" (R. Pośpiech 2004: 13). W tym miejscu należy również zauważyć, że podobne zjawiska miały miejsce w wymiarze konfesyjnym. Na Śląsku, prócz odmiennych narodowości, koegzystowały ze sobą także odrębne wyznania, katolickie i protestanckie, które wzajemnie się przenikały i obustronnie ubogacały, również w obszarze twórczości muzycznej (E. Szendzielorz 2023: 269).

Nie do przecenienia jest w tym miejscu relacja mistrz – uczeń, która w historii muzyki, nie tylko śląskiej, pozwoliła na naturalny, międzypokoleniowy „przepływ" tradycji. Za przykład posłużyć tu może katedra wrocławska, stanowiąca przez lata centralny ośrodek Kościoła katolickiego na całym Śląsku. Niemal każdy kolejny organista czy kapelmistrz, obejmujący tam posadę, był wychowankiem swojego poprzednika. Ugruntowane w ten sposób dziedzictwo poprzednich pokoleń, refleksja nad ich działalnością oraz kontynuacja celów artystycznych położyły z kolei solidne fundamenty dla rozwoju mszy orkiestrowej na Śląsku, która wraz z następnymi muzykami katedralnymi rosła w siłę, pomimo intensywnie oponującego związku cecyliańskiego (*Cäcilienverein*), który wobec muzyki tworzonej i wykonywanej w katedrze we Wrocławiu pozostawał bez większych wpływów (E. Szendzielorz 2023: 278–279).

W obliczu zarysowanej powyżej rzeczywistości konieczne jest podejmowanie sukcesywnych badań zmierzających w stronę odkrywania zapomnianych w mroku przeszłości osób, które wniosły osobisty pierwiastek do kształtujących się tradycji w muzyce na Śląsku. Bez naukowej refleksji nad działalnością pojedynczych kompozytorów i animatorów życia muzycznego niemożliwe stanie się w przyszłości stworzenie kompletnej monografii śląskiej kultury muzycznej.

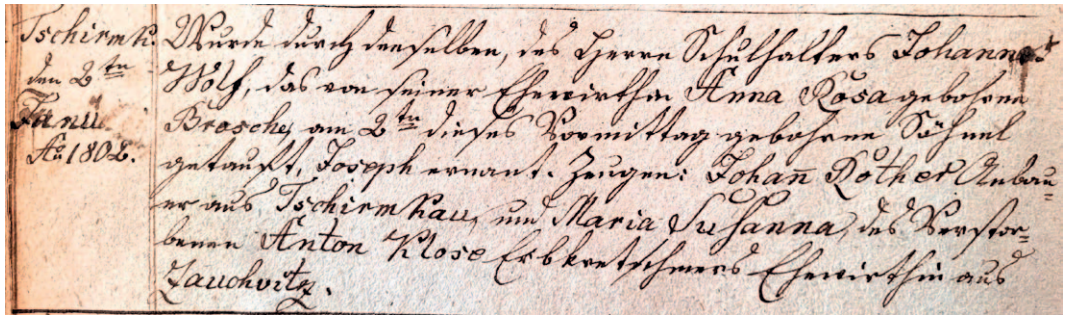
W ostatnim czasie w refleksji naukowej zaobserwować można zdecydowane ożywienie zainteresowania wspomnianą tematyką, czego efektem stają się kolejno odkrywane w polskiej literaturze przedmiotu nazwiska kompozytorów, których dotąd próżno było szukać w słownikach, leksykonach czy innych opracowaniach, a skromnych informacji na ich temat dostarczała literatura niemieckojęzyczna. W gronie „wskrzeszonych" w ten sposób twórców wymienić można: Moritza Brosiga (1815–1887), Maxa Filkego (1855–1911), Carla Juliusa Adolpha Hoffmanna (1801–1843), Bernharda Kothego (1821–1897) czy Josepha Ignaza Schnabla (1767–1831). Lista śląskich animatorów muzycznych jest jednak o wiele dłuższa. „Są na niej nazwiska zupełnie nieznane i zapomniane, do tego stopnia, że do dziś nie odnaleziono żadnych zapisów nutowych (...). Są tacy, których *opus* inspirowało wielu badaczy i wykonawców śląskiej muzyki (...). Są z pewnością również tacy, których twórczość zarzucona jest na którymś z chórów muzycznych kościołów na Śląsku bądź też bezpowrotnie przepadła w pożodze wojennej" – jak napisał ks. G. Poźniak (G. Poźniak 2020). Znamienne jest w tym miejscu stwierdzenie, że ziemię śląską naznaczyli swoją twórczą działalnością również tacy kompozytorzy, których żadna twórczość nie została współcześnie poznana, a losy ich partytur

są nieznane. Za przykład takiego twórcy może w tym miejscu posłużyć głubczycki organista Johann Kuchelmeister (1743–1814), którego nuty po dziś dzień nie zostały zidentyfikowane.

Jednym z twórców bliżej nieznanych polskiej literaturze przedmiotu jest pochodzący z Opolszczyzny Joseph Franz Wolf (1802–1842) – organista wrocławskiej katedry i pedagog Królewskiego Akademickiego Instytutu Muzyki Kościelnej (*Königliches Akademisches Institut für Kirchenmusik*). Jego nazwisko pojawia się w związku z podejmowanymi przez Agnieszkę Drożdżewską zagadnieniami dotyczącymi życia muzycznego na Uniwersytecie Wrocławskim (A. Drożdżewska 2012), a krótki, kilkuzdaniowy biogram znaleźć można w słowniku górnośląskich muzyków kościelnych sporządzonym przez ks. Antoniego Reginka (A. Reginek 2022: 496). Wspomniany kompozytor nie doczekał się jednak do tej pory szerszego opracowania.

Osoba i dzieło

Joseph Franz Wolf urodził się 2 czerwca 1802 r. w Czerwonkowie (niem. *Tschirmkau*) k. Baborowa w powiecie głubczyckim (*Kreis Leobschütz*). Został ochrzczony tego samego dnia w kościele parafialnym w Suchej Psinie. Jak podaje księga chrztów tamtejszej parafii, przyszedł na świat w rodzinie Johannesa Wolfa, kierownika szkoły, a jego matką była Anna Rosa z domu Brosche. Świadkami tego wydarzenia byli rodzice chrzestni: Johann Rother – gospodarz z Czerwonkowa i Maria Susanna – żona zmarłego Antona Kolse, karczmarza z Suchej Psiny.



Wurde durch denselben, des Herrn Schulhalters Johannes Wolf, das von seiner Ehewirthin Anna Rosa gebohrene Brosche, am 2tn dieses Vormittag gebohrene Söhnel getauft, Joseph ernannt. Zeugen: Johann Rother Anbauer aus Tschirmkau, und Maria Susanna, des Verstorbenen Anton Klose Erbkretschmers Ehewirthin aus Zauchwitz (Arch1).

Johannes Wolf był także miejscowym organistą, a zarazem pierwszym nauczycielem muzyki swojego syna. Następnie młody Joseph rozpoczął edukację w głubczyckim gimnazjum, którą, jako trzynastoletni chłopak, zmuszony został przerwać po pięciu latach nauki ze względu na brak środków finansowych (J. Mainka 1993: 320). W 1820 r. udał się jednak do Wrocławia (niem. *Breslau*), gdzie po zdanych egzaminach został przyjęty do Katolickiego Seminarium Nauczycielskiego. Tam szczególną uwagę zwrócił na niego Joseph Ignaz Schnabel (1767–1831) – katedralny kapelmistrz, który bardzo szybko rozpoznał drzemiący w nim



Kościół parafialny w Suchej Psinie – miejsce przyjęcia chrztu św. przez J.F. Wolfa

talent, otaczając go swoją szczególną opieką. Pod jego kierunkiem Wolf poszerzał swoją wiedzę w obszarze teorii muzyki, poznając zasady kontrapunktu i harmonii poprzez opracowywanie chorałów oraz innych tematów, które przygotowywał dla niego jego nauczyciel. Schnabel wykształcał w swoim wychowanku postawę świadomego muzyka, reflektującego nad duchem utworów muzycznych oraz dostrzegającego w nich różnorodne rozwiązania kompozytorskie. Jednocześnie stwarzał mu możliwość rozwoju na płaszczyźnie wykonawstwa muzycznego poprzez uczestnictwo w koncertach zimowych (*Winterkonzerte*) oraz próbach i występach chóru katedralnego. Zdobywanie wiedzy i umiejętności w praktyce sprawiło, że już w wieku osiemnastu lat Joseph Franz doskonale radził sobie niemal ze wszystkimi instrumentami muzycznymi, wprawnie grając na nich, znając ich możliwości oraz sposoby i zakres wykorzystania. Wśród swoich rówieśników wyróżniał się biegłością gry na fortepianie i organach, a ponadto chętnie grał również na puzonie tenorowym, który opanował do perfekcji (C.J.A. Hoffmann 1830: 471).

Joseph Franz Wolf rozwijał również swoje umiejętności pod kierunkiem Friedricha Wilhelma Bernera (1780–1827) – organisty wrocławskiego kościoła pw. św. Elżbiety oraz nauczyciela w Ewangelickim Seminarium Nauczycielskim, u którego pobierał lekcje gry na organach. Po ukończeniu w 1823 r. seminarium w pełni poświęcił się działalności muzycznej (J. Mainka 1993: 320). Dzięki swojemu talentowi i ciężkiej pracy stał się jednym z najwybitniejszych pianistów na Śląsku. Nieustannie pogłębiał warsztat wykonawczy oraz wiedzę teoretyczną. Swój czas poświęcał lekturom, komponowaniu oraz udzielaniu prywatnych lekcji. Pełnił

też funkcję kierownika artystycznego Wrocławskiego Stowarzyszenia Artystów (*Breslauer Künstlerverein*), gdzie prowadził próby, a także dyrygował podczas publicznych koncertów (A. Drożdżewska 2012: 85).

Z czasem coraz znaczniejsze miejsce w działalności i zainteresowaniach Wolfa zaczęły zajmować organy. Często ćwiczył właśnie na tym instrumencie, wykazując się przy tym rzadką wirtuozerią (C.J.A. Hoffmann 1830: 472). Już w 1830 r. został zatrudniony jako drugi organista wrocławskiej katedry w celu wspierania wiekowego Josepha Gottwalda (1754–1833), pełniącego funkcję organisty katedralnego od 1783 r., łącznie przez 50 lat, u którego Wolf również miał okazję się uczyć (R. Walter 1981: 106).

Swoją sztuką gry na organach J.F. Wolf szybko zwrócił na siebie uwagę wrocławskiego środowiska muzyczno-kościelnego. Zyskał poparcie profesorów Branissa i Winterfelda dla kandydatury na uniwersytecką posadę pedagoga muzyki. Tym samym w 1831 r. został zatrudniony w Królewskim Akademickim Instytucie Muzyki Kościelnej (*Königliche Akademische Institut für Kirchenmusik*) jako następca zmarłego J.I. Schnabla. Swoje dydaktyczne obowiązki dzielił on z Johannem Theodorem Mosewiusem (1788–1858), z którym miał okazję już współpracować od 1829 r., będąc aktywnym członkiem założonej przez niego *Breslauer Singakademie*.

J.F. Wolf prowadził zajęcia z organów, które dostępne były dla studentów obu wyznań i wszystkich wydziałów. Odbywały się one na wybudowanym w latach 1832–1833 instrumencie w Sali Muzycznej, przeznaczonym do celów ćwiczeniowych, dydaktycznych i koncertowych. Organy te zostały skonstruowane przez Moritza Roberta Müllera (1803–1863) i wyposażone w trzynaście głosów, dwa manuały i pedał. Ich dyspozycja przedstawiała się następująco (J.J. Seidel 1843: 197):

Manuał I (*Hauptmanual*)	**Manuał II (*Oberwerk*)**	**Pedał (*Pedal*)**
Principal 8′	Salicet 8′	Violon 16′
Portunal 8′	Flaut major 8′	Subbaß 16′
Octave 4′	Flaut trawers 4′	Violon 8′
Doppelrohrflöte 4′		Principal 4′
Quinte 3′		
Super Octave 2′		

Łączniki/urządzenia dodatkowe (*Nebenregister*): Manualcoppel, Pedalcoppel, Calcantenzug.

W późniejszym artykule Rudolf Walter przy okazji omawiania tegoż instrumentu wymienia dodatkowo w ramach drugiego manuału dodatkowy głos – Waldflöte 2', co wskazuje na to, że dyspozycja organów została w późniejszym czasie poszerzona o wspomniany głos (R. Walter 1980: 267).

J.F. Wolf w dydaktyce organowej korzystał z autorskiego programu nauczania, który omawiał w lutym 1835 r. w piśmie do prof. Branissa, składając roczne sprawozdanie z przeprowadzonych lekcji organów. Według jego relacji cały proces dydaktyczny inicjował objaśnieniem budowy instrumentu oraz sposobów jego obsługi. Następnie, w ramach czterech cotygodniowych lekcji, szczegółowo omawiał wykorzystanie pedału oraz technikę gry pedałowej. Na dalszych etapach wprowadzał natomiast dwugłosowe ćwiczenia manuałowe, stopniowo przechodząc do trzy- i czterogłosowych utworów. To z kolei otwierało możliwość, by w dalszej kolejności zaznajomić studentów z różnorodnymi formami muzycznymi przeznaczonymi na organy oraz twórczością różnych kompozytorów. Obok zgłębiania literatury organowej oraz ćwiczenia warsztatu gry Wolf uczył swoich podopiecznych odpowiedniego podejścia do chorału i umiejętności harmonizowania melodii chorałowych, a także stosowania w ich ramach preludiów oraz interludiów. Zachęcał też swoich słuchaczy do indywidualnego eksperymentowania na tym polu i uwolnienia własnej wyobraźni. W programie zajęć uniwersyteckich prowadzonych przez katedralnego organistę znajdował się ponadto generałbas. Z uwagi na fakt, że godziny lekcyjne nie dawały wystarczających możliwości ćwiczeń praktycznych, każdemu studentowi przysługiwały dwie godziny tygodniowo na korzystanie z organów w celach ćwiczeniowych (A. Schirdewahn 1942: 103).

Co roku zwieńczenie zajęć stanowiły egzaminy przyjmujące formę publiczną. W ich ramach prezentowali się najzdolniejsi uczniowie klasy organowej J.F. Wolfa. Lekcje organów nie były jednak jedynym zajęciem omawianego pedagoga. Jego aktywność dydaktyczna sprowadzała się także do nauki harmonii i kontrapunktu. Ponadto pełnił on funkcję akompaniatora, zasiadając przy organach podczas zajęć ze śpiewu, które prowadził Mosewius.

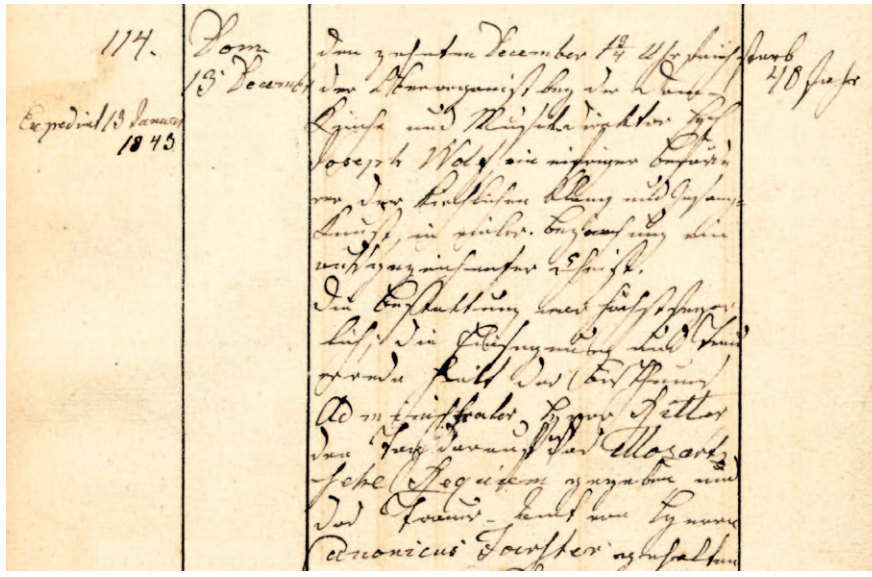
Warto w tym miejscu zauważyć, że Wolf wykształcił muzyków, którzy w późniejszym czasie należeli do grona czołowych działaczy w muzyczno-kościelnym pejzażu Wrocławia i całego Śląska. Do jego wychowanków należeli m.in. Moritz Brosig, późniejszy organista i kapelmistrz wrocławskiej katedry, oraz Franz Dirschke (1822–1899), późniejszy organista i dyrektor muzyczny kościoła pw. NMP na Piasku.

Joseph Franz Wolf był bardzo cenionym i lubianym pedagogiem, co jasno wynika choćby z niepublikowanych pamiętników Franza Dirschkego, gdzie szczególnie podkreślana jest troska wspomnianego nauczyciela o każdego ucznia. Dlatego też z wielkim bólem całe środowisko przyjęło w późniejszym czasie informację o jego niespodziewanej śmierci. Sam Mosewius, głosem zdławionym łzami, miał wówczas powiedzieć: „No cóż, ja, stary człowiek, mam powinność doświadczyć i widzieć, jak ten kwitnący człowiek tonie przede mną w dole" (*Also ich alter Mann sollte noch erleben, diesen blühenden Mann vor mir in die Grube sinken zu sehen*). W swoim sprawozdaniu z 22 grudnia 1842 r. śmierć J.F. Wolfa upamiętnił natomiast prof. Braniss, konkludując: „To strata tym większa, że będzie trudno go zastąpić" (*Es ist dies ein um so größerer Verlust, als er sich schwer ersezen lassen wird*). Relacje te nie pozostawiają wątpliwości, że Joseph Franz Wolf był darzony szacunkiem w całym środowisku akademickim – nie tylko przez uczniów, ale także przez innych profesorów (A. Schirdewahn 1942: 104).

Jako ciekawostkę warto w tym miejscu zaznaczyć, że Wolf posiadał w swoim mieszkaniu prywatne organy, które w 1837 r. wybudował dla niego Moritz Robert Müller. Był to 7-głosowy instrument z dwoma manuałami i pedałem, wykorzystywany przez omawianego organistę na własne potrzeby (R. Walter 1980: 267).

Po śmierci J.I. Schnabla Wolf, będąc drugim organistą wrocławskiej katedry, ubiegał się także o stanowisko katedralnego kapelmistrza. W ostatecznym rozstrzygnięciu posada ta przypadła jednak Bernhardowi Hahnowi (1780–1852). W 1833 r., po śmierci Josepha Gottwalda, kapituła katedry mianowała go natomiast głównym organistą katedralnym, a w 1834 r. otrzymał on zaszczytny tytuł królewskiego dyrektora muzycznego (*Königliche Musikdirektor*). Do jego obowiązków należało także sporządzanie opinii na temat przedkładanych kosztorysów na remonty i budowy organów, jak również odbiory nowych i odrestaurowanych instrumentów na terenie diecezji wrocławskiej. Do końca swojego życia był on związany z kościołem katedralnym we Wrocławiu (R. Walter 1981: 108).

W życiu prywatnym Wolf żył w bezdzietnym małżeństwie. Poślubił urodzoną w 1811 r. Sophie Hertlein, która po śmierci męża wstąpiła do zakonu elżbietanek (27 maja 1850 r.) – jako s. Elżbieta. Podejmowała tam obowiązki aż do swojej śmierci, która nastąpiła 12 września 1880 r. (A. Schirdewahn 1942: 105). Joseph Franz Wolf zmarł natomiast 10 grudnia 1842 r. we Wrocławiu, prawie 40 lat przed swoją żoną, w wyniku ciężkiej choroby ucha. Został pochowany na starym cmentarzu św. Wawrzyńca (*Laurentiusfriedhof*), a w księdze zmarłych wrocławskiego kościoła pw. Świętego Krzyża odnotowano wówczas (Arch 2):



Am 10. Dezember 1842 starb 40 Jahre alt der Ober-Organist her der Domkirche und Musikdirektor Herr Joseph Wolf, ein eifriger Beförderer der kirchlichen Klang- und Gesangskunst, in vieler Beziehung ein ausgezeichneter Christ. Die Bestattung war höchst feuerlich, die Einnsegnung und Trauerrede hielt der Bistumadministrator, den Tag darauf ward das Mozartische Requiem gegeben und das Traueramt von Canonicus Förster gehalten.

Już sama obszerność powyższego wpisu z księgi zmarłych, w stosunku do pozostałych, wskazuje na wysoką pozycję J.F. Wolfa. Treści te ukazują katedralnego organistę i dyrektora muzycznego jako gorliwego propagatora brzmienia i śpiewu kościelnego, a także przykładnego chrześcijanina. Ponadto niniejsza relacja podkreśla uroczysty charakter samego pogrzebu, który poprowadził administrator diecezji, a także wydarzeń z następnego dnia, kiedy to wykonane zostało *Requiem* W.A. Mozarta, a nabożeństwo żałobne odprawił kanonik Förster.

Carl Gottlieb Freudenberg, organista z wrocławskiego kościoła ewangelickiego pw. św. Marii Magdaleny i kolega J.F. Wolfa, wspominał go jako płomienną, artystyczną duszę, która jeżeli nie została obdarzona geniuszem, to przynajmniej pracowitością i talentem. Freudenberg określał Wolfa jako gorliwego czciciela Bacha, grającego dla kanoników na organach zbyt protestancko. W jego opinii omawiany organista katedralny odznaczał się gorącym entuzjazmem dla sztuki, przez który chciał zaszczepić w każdym zmysł dostrzegania i rozumienia tego, co w muzyce jest prawdziwe i piękne. Niestety, jak podaje przytaczany muzyk protestancki, Wolf nie był rozumiany, a jego „celne strzały" dość często odbijały się od twardych głów pełnych ignorancji oraz słabości umysłu i woli. Freudenberg podsumowuje, że herkulesowa postać Wolfa wreszcie się zachwiała i „usiadła boleśnie na ruinach swoich aspiracji" niczym „Jeremiasz na zgliszczach Jerozolimy" na obrazie Eduarda Bendemanna (C.G. Freudenberg 1872: 143).

Przytoczona opinia C.G. Freudenberga na temat działalności J.F. Wolfa może sugerować, że wrocławski organista katedralny nie był wystarczająco doceniony za życia, a wykonywana przez niego muzyka odpowiednio przyjęta i uznana przez środowisko laików. Niemniej jednak wypowiedź Freudenberga, aktywnie działającego muzyka i organisty, charakteryzuje Wolfa jako wytrawnego artystę, utalentowanego i dostrzegającego w muzyce piękno i sens. Można tym samym domniemywać, że Wolf w swoim krótkim życiu, zaledwie 40-letnim, nie zdążył zyskać sławy i odpowiedniej aprobaty w społeczeństwie, choć jednocześnie, patrząc w pokolenia zasilające generacje twórców historii muzyki, trzeba przyznać, że wielka sztuka potrzebuje czasu i bardzo często jest odrzucana przez współczesnych po to, by na nowo rozkwitnąć i zachwycić potomnych.

„Duch" klasyków wiedeńskich a działalność Josepha Franza Wolfa

Joseph Franz Wolf w czasie wolnym od obowiązków zawodowych wiele czasu, obok ćwiczenia na instrumentach – z czasem głównie na organach, poświęcał zgłębianiu historii muzyki: studiowaniu partytur innych kompozytorów, ich życiorysów, stosowanych technik i rozwiązań oraz poszukiwaniu inspiracji do własnych działań kompozytorskich. Szczególną atencją otaczał dzieła klasyków wiedeńskich: Josepha Haydna (1732–1809), Wolfganga Amadeusa Mozarta (1756–1791) oraz Ludwiga van Beethovena (1770–1827). Stojąc na czele Wrocławskiego Stowarzyszenia Artystów (*Breslauer Künstlerverein*) jako kierownik artystyczny,

działał na rzecz podnoszenia poziomu i znajomości muzyki kameralnej oraz instrumentalnej. Jak pisze Freudenberg: „Tak jak Mosewius przeniknął do ducha Bacha i Händla, tak Wolf przeniknął *cum studio et labore* do ducha Haydna, Mozarta i Beethovena" (*Wie Mosewius in den Geist Bach's und Händels, so war Wolff* [*sic!*] *cum studio et labore in den Geist Haydn's, Mozart's und Beethoven's eingedrungen*). Stało się to jednak możliwe jedynie dzięki jego konsekwentnej nauce i pracy (C.G. Freudenberg 1872: 142–143).

Z niestrudzoną gorliwością Wolf prowadził również próby i koncerty, podczas których grane były dzieła przeznaczone na kwartet smyczkowy oraz symfonie klasyków wiedeńskich. Próbował jednocześnie wniknąć w głębię intencji kompozytorskich oraz starał się, jak to najbardziej możliwe, ich interpretację przekazać wszystkim wykonawcom. W jego ocenie bowiem duch powinien wyróżniać się ponad innymi aspektami dzieła, gwarantując tym samym uroczystą aurę podczas koncertów oraz wysokie uniesienia wśród publiczności.

Wszystkie swoje działania J.F. Wolf podejmował „ku czci sztuki" (*zur Ehre der Kunst*), broniąc jej honoru i dobrobytu bez własnych zysków. Tworzona i wykonywana muzyka była zaś sztuką prezentującą się na wysokim poziomie i sama, w swej okazałości i pięknie, stawała się bardzo często jedyną rekompensatą dla wykonawców, która jednak była warta czasu i poświęcenia (C.G. Freudenberg 1872: 143).

Należy pamiętać, że zainteresowania muzyką XVIII-wiecznych mistrzów zaszczepił już w młodym Wolfie jego nauczyciel, Joseph Ignaz Schnabel. To on zwracał uwagę swojego wychowanka oraz kształtował jego wrażliwość na „ducha" utworów, pokazując mu, jak Mozart po mistrzowsku potrafił posługiwać się wszelkimi środkami artystycznymi. Dzieła klasyków stały tym samym w centrum zainteresowań omawianego organisty katedry wrocławskiej od czasu jego edukacji w Katolickim Seminarium Nauczycielskim przez całe jego artystyczne życie.

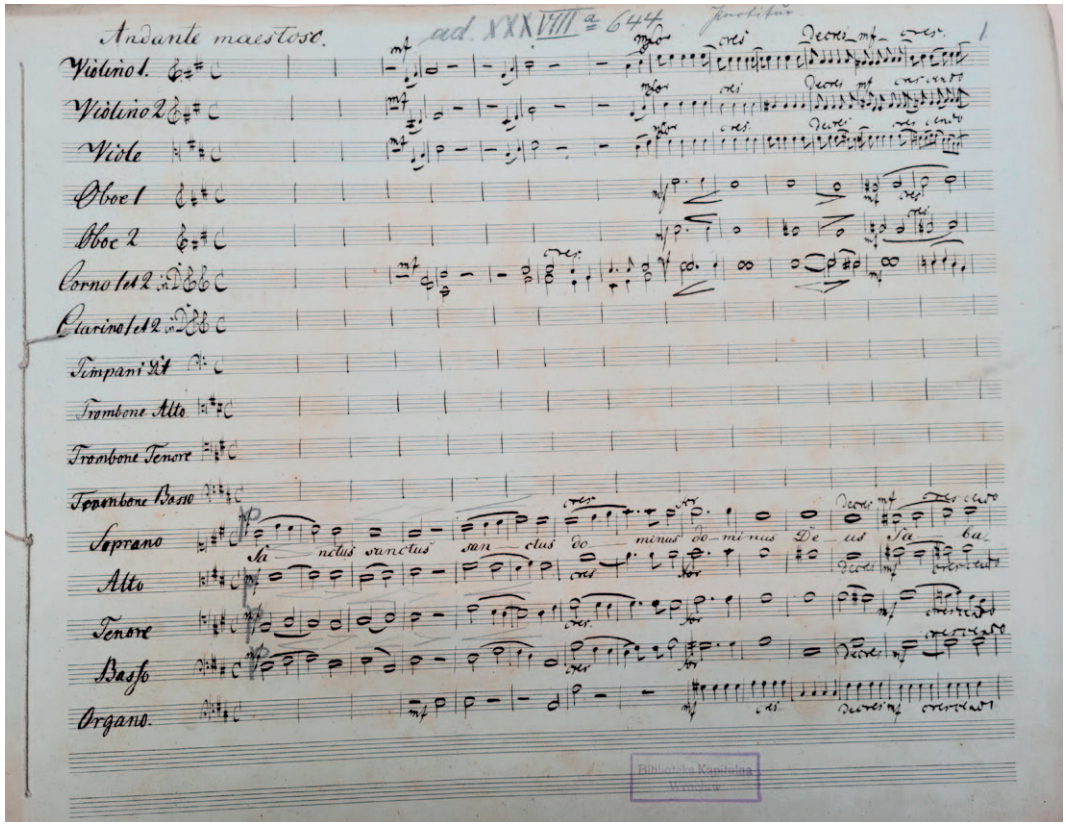
Obok studiowania klasycystycznych partytur oraz pełnienia funkcji dyrygenta podczas wykonywania dzieł „wiedeńskiej trójki", Wolf miał okazję praktykowania tejże twórczości jako solista. Wg relacji C.J.A. Hoffmanna po mistrzowsku wykonywał na puzonie tenorowym partię solową, która pierwotnie została przeznaczona na fagot, w *Dies irae* z *Requiem* W.A. Mozarta (C.J.A. Hoffmann 1830: 471).

26 marca 1829 r. Eugen Seidelmann (1806–1864) jako dyrygent Akademickiego Stowarzyszenia Muzycznego (*Akademischer Musik-Verein*) zorganizował koncert, którym uczczono drugą rocznicę śmierci Ludwiga van Beethovena. Zostały wykonane wówczas m.in. fragmenty *Koncertu fortepianowego G-dur* op. 58 wspomnianego kompozytora, a w rolę solisty wcielił się przy fortepianie Joseph Franz Wolf. Warto w tym miejscu wspomnieć, że przy okazji tego wydarzenia po raz pierwszy we Wrocławiu wybrzmiał fragment *Finału* z *IX Symfonii d-moll* op. 125 ostatniego z klasyków wiedeńskich (A. Drożdżewska 2012: 334).

Choć żaden z trójcy klasyków wiedeńskich nie pisał dzieł *stricte* organowych, to ich muzyka religijna, której trzon stanowią msze, uwzględnia w swojej obsadzie organy. W dorobku

najstarszego z nich, Josepha Haydna, można nawet znaleźć pozycje, które już w swojej nazwie podkreślają rolę tego instrumentu: *Grosse Orgelmesse* (Wielka Msza Organowa) czy *Kleine Orgelmesse* (Mała Msza Organowa).

Podobnie sprawy się mają z twórczością Josepha Franza Wolfa. Choć dziś jest on najbardziej kojarzony z posadą organisty katedry wrocławskiej, to na próżno szukać jego dzieł przeznaczonych na organy solo. Instrument ten jest jednak stale obecny w warsztacie wspomnianego muzyka. Jego wokalno-instrumentalna muzyka kościelna każdorazowo uwzględnia w obsadzie organy, których partia pojawia się zarówno jako element skrupulatnie odnotowany przez kompozytora w partyturze, z uwzględnieniem każdego dźwięku oraz wskazówek rejestracyjnych, jak również w postaci *basso continuo*.



Przykładowy fragment mszy h-moll (Arch3)

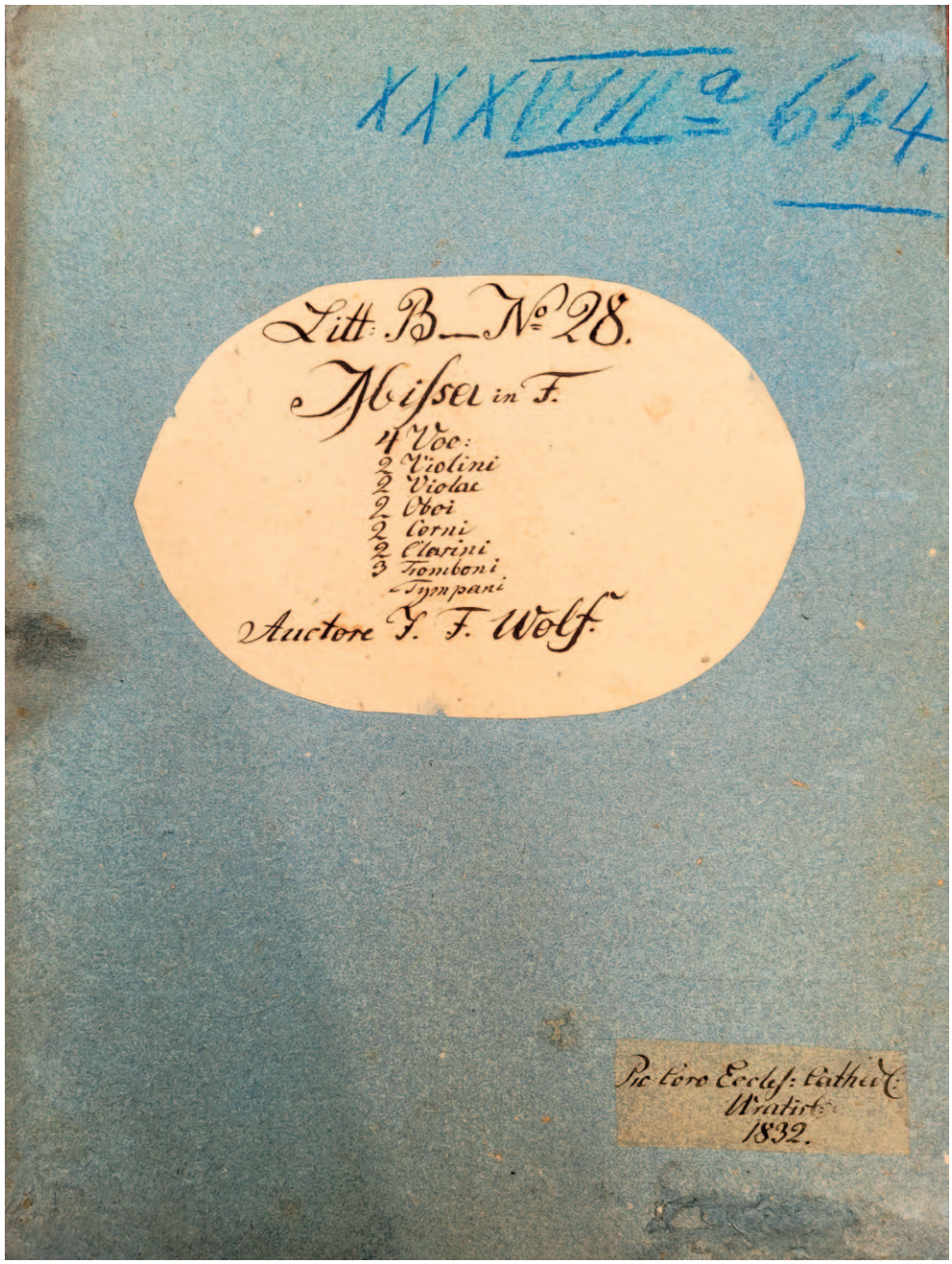
Twórcze *opus vitae*

Joseph Franz Wolf swój warsztat kompozytorski rozwijał głównie na gruncie muzyki religijnej. Wśród licznych kompozycji z tego obszaru wyróżnić można: offertoria, graduały, psalmy nieszporne, cykle mszalne, a także pieśni kościelne oraz ich harmonizacje. Znakomita większość tych kompozycji przeznaczona została na obsadę wokalno-instrumentalną, uwzględniającą 4-głosowy chór mieszany, orkiestrę (w nieco zmieniającym się składzie na przestrzeni kolejnych dzieł) oraz organy.

Zachowane w Archiwum Archidiecezjalnym i Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu autografy kompozycji Wolfa sygnalizują, że swoją muzykę kościelną dedykował on przede wszystkim liturgii sprawowanej we wrocławskiej katedrze. Świadczą o tym karty tytułowe dzieł adresowanych chórowi katedralnemu. Zarówno te zapisy, jak również wspomniana zmienna obsada instrumentalna wskazują na użytkowy charakter twórczości muzyczno-liturgicznej J.F. Wolfa. Zmiany w zestawie wykorzystywanych instrumentów na potrzeby kolejnych dzieł mogły więc być dyktowane składem, jakim dysponowała kapela katedralna w danym momencie. Podobną sytuację można bowiem zaobserwować także w twórczości mszalnej Moritza Brosiga, w której na przestrzeni kolejnych opusów zachodzą drobne zmiany w obsadzie instrumentalnej (E. Szendzielorz 2023: 249). Stałym elementem kompozycji obu wspomnianych muzyków jest natomiast partia organów.



Partia organów z *O salutaris Hostia* (Arch3)

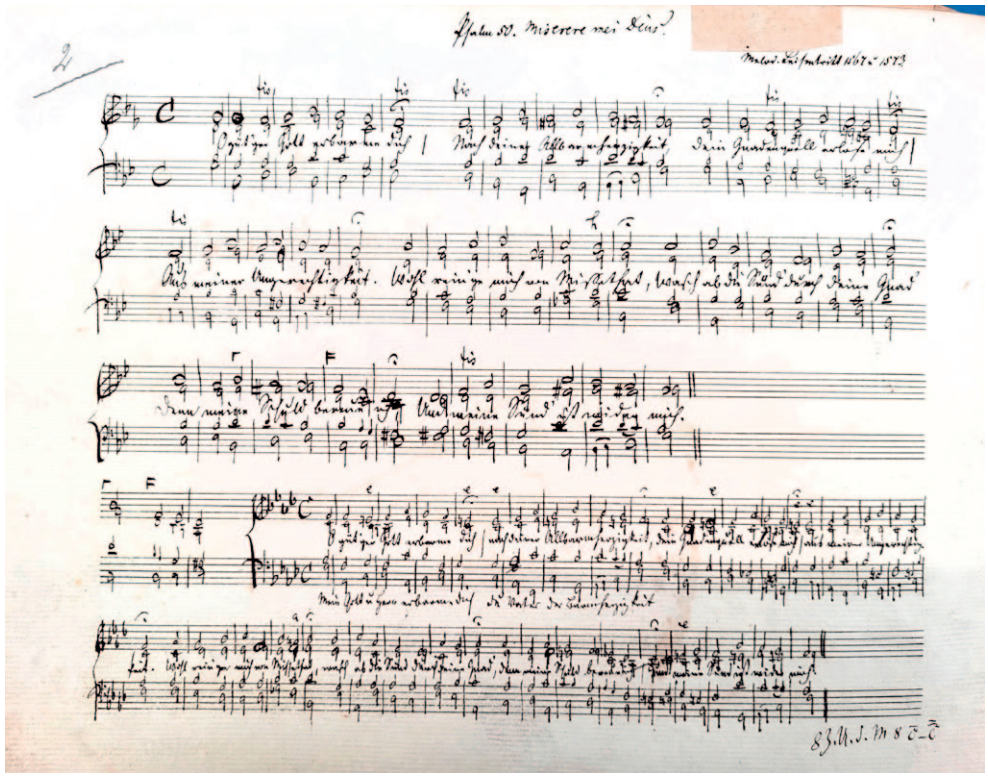


Karta tytułowa z informacją o przeznaczeniu kompozycji dla chóru katedralnego (Arch3)

J.F. Wolf przygotowywał także harmonizacje pieśni kościelnych i psalmów. Najczęściej opracowania te utrzymane są w technice *nota contra notam*, co sprzyja płynnemu prowadzeniu głosów i podtrzymaniu śpiewu wiernych. To zaś stanowi najważniejsze zadanie akom-

paniamentu liturgicznego. Sposoby harmonizowania widoczne w warsztacie wrocławskiego organisty dowodzą, że znał on doskonale zasady klasycznej harmonii, jak również prawa modalności. Swoje dzieła ubogacał ciekawymi zwrotami harmonicznymi, osiąganymi m.in. poprzez stosowanie alteracji czy wychyleń modulacyjnych. W zakresie harmonizowania pieśni kościelnych pozostał on autorytetem dla swojego ucznia, Moritza Brosiga, który długo po śmierci mistrza wzorował się na jego zasadach. Kierował się nimi, przygotowując edycję z towarzyszeniami organowymi do śpiewnika *Gesangbuch für den katholischen Gottesdienst* (M. Brosig 1861). Opracowania harmoniczne Brosiga, wydane jako chorał *Melodieen zu dem katholischen Gesangbuche* (M. Brosig [brw.]), podobnie jak sam śpiewnik weszły do praktyki wykonawczej i zaadoptowane zostały do powszechnego użytku w całej diecezji wrocławskiej (R. Walter 1988: 16). W kontekście Josepha Franza Wolfa należy w tym miejscu wspomnieć, że był on także autorem nowych melodii do funkcjonujących już tekstów pieśni.





Przykładowe fragmenty rękopiśmiennego zbioru zawierającego pieśni i psalmy w opracowaniu J.F. Wolfa (Arch3)

Oprócz ściśle liturgicznych opracowań oraz dzieł wokalno-instrumentalnych z zakresu muzyki kościelnej w dorobku kompozytorskim Josepha Franza Wolfa znaleźć można również pieśni solowe z towarzyszeniem fortepianu oraz pojedyncze kompozycje fortepianowe, kameralne i orkiestrowe, stanowiące dopełnienie jego twórczego *opus vitae*. Należy zauważyć, że takie formy muzyczne, jak: uwertura, wariacja fortepianowa, rondo, a także trio instrumentalne, cieszyły się zainteresowaniem kompozytorów XVIII w. i były chętnie brane na warsztat również przez klasyków wiedeńskich. Można więc pokusić się o stwierdzenie, że stanowiły one pewien ukłon Wolfa w stronę mistrzów z Wiednia, których „duch" muzyki szczególnie zachwycał oraz interesował wrocławskiego organistę.

Wolf nie należał do kompozytorów obficie wydających swoją twórczość w formie drukowanej – w przeciwieństwie chociażby do Moritza Brosiga oraz kolejnych organistów i kapelmistrzów katedry we Wrocławiu. Częściej pozycje jego autorstwa znaleźć można było w wydaniach zbiorowych towarzyszeń organowych czy śpiewnikach, m.in. w edycjach redagowanych przez: Moritza Brosiga, Franza Dirschkego, Franza Hoffbauera (1883–1953), Karola Hoppego (1883–1946), Bernharda Kothego czy Ludwika Skowronka (1859–1934).

W tym miejscu należy wspomnieć, że Joseph Franz Wolf nie numerował swoich dzieł ani nie oznaczał ich konkretnymi opusami. Nie powstał też do tej pory katalog, który porządkowałby jego twórczość pod względem czasu powstania dzieł, ich przeznaczenia czy obsady. Próbę zebrania tego dorobku kompozytorskiego w literaturze niemieckojęzycznej podjęli J. Mainka (J. Mainka 1993: 320–325) oraz A. Schirdewahn (A. Schirdewahn 1942: 99). Na podstawie zebranych przez nich danych, a także w oparciu o zachowane w Archiwum Archidiecezjalnym i Bibliotece Kapitulnej materiały, poniżej zostanie podjęta próba sporządzenia pierwszego w polskiej literaturze przedmiotu katalogu dzieł J.F. Wolfa.

Zestawienie kompozycji Josepha Franza Wolfa		
Tytuł	**Obsada / przeznaczenie**	**Rok powstania**
Missa in h-moll	4-głosowy chór mieszany, organy, 2 skrzypiec, altówka, wiolonczela, kontrabas, 2 oboje, 2 waltornie	1831
Missa solemnis in F	4-głosowy chór mieszany, organy, 2 skrzypiec, altówka, wiolonczela, kontrabas, 2 oboje, 2 waltornie, 2 trąbki, 3 puzony: altowy, tenorowy i basowy, kotły	1832
An der Elbe Strand liegt mein Vaterland	Chór męski	?
Ave Maria	4 głosy wokalne, organy (wydane drukiem: *Weinhold*, Breslau [b.r.w.])	?
Ave Maria gratia plena	4-głosowy chór mieszany	?
Ave Maria gratia plena – Offertorium	4 głosy wokalne, organy, kontrabas	?
Beati, quorum remissae sunt – Psalm 31	Psalm 31: niemiecki tekst i melodia	?
Dank erströmt aus Herz und Mund	4-głosowa pieśń wielkanocna z nową melodią	?
Deutsche Messe zum Gebrauche der St.-Adalbert-Gemeinde während der hl. Fastenzeit	Msza niemiecka dla parafii św. Wojciecha na czas Wielkiego Postu do tekstu dr. Theodora Kuxa (wydane drukiem: *Gustav Kupfer*, Breslau 1837)	1836
Fronleichnamsgesänge	Pieśni na Boże Ciało	?
Gesänge zur feierlichen Einweihung des neuen Gottesackers der Kirchengemeinde zu St. Adalbert am 28. April 1836	Pieśni na uroczystość konsekracji kościoła pw. św. Wojciecha w dniu 28 kwietnia 1836 r. (wydane drukiem: *Gustav Kupfer*, Breslau [b.r.w.])	1836
Heil dem Manne, der nicht kommt in der Frevler Rath	Na bazie Psalmu 1. wg opracowania dr. Theodora Kuxa jako wiersz końcowy dzieła: *Die Stimme des Rufenden in der Wüste an katholische Glaubensbrüder in der Nähe und Ferne*	?
In einem lichten Sterne	Pieśń kościelna zamieszczona w wielu śpiewnikach i zbiorach pieśni kościelnych	?

Jesus, Maria, Joseph!	Pieśń kościelna, zamieszczona w *Drodze do nieba (Weg zum Himmel)* Ludwika Skowronka	?
Jung gewohnt, alt getan	Chór męski	?
Königin, wahre Mutter, milde	4-głosowa pieśń do tekstu Balzera	?
Laß all im liebenden Verein	Pieśń mszalna do tekstu Balzera	?
O Haupt voll Schmach und Qual	4-głosowa pieśń pasyjna z nową melodią	?
Ouvertüre für großes Orchester	Uwertura na dużą orkiestrę	?
O salutaris Hostia – Offertorium	4 głosy wokalne, organy, kontrabas	?
O salutaris Hostia	4 głosy wokalne, organy	?
Lieder für eine Singstimme mit Begleitung des Klaviers	Pieśni na głos z fortepianem	?
Prope est Dominus – Graduale pro Dominica IV. Adventus	Organy, wiolonczela, 3 soprany, 3 alty, 2 tenory, 2 basy	?
Prope est Dominus omnibus invocantibus – Graduale	4 głosy wokalne, organy, kontrabas	?
Qui sedes Domine super Cherubim – Graduale	4 głosy wokalne, organy, kontrabas	?
Rorate coeli de super – Introitus	4 głosy wokalne, organy, kontrabas	?
Rondo grazioso in F für Klavier	Fortepian (wydane drukiem: *Weinhold*, Breslau [b.r.w.])	?
Salve Jesu	4-głosowy chór mieszany, 2 skrzypiec, altówka, kontrabas, 2 klarnety, 2 waltornie in Es	?
Salve Regina	Pieśń w języku niemieckim z tekstem prof. Balzera – do wykonywania po antyfonie *Salve Regina*	?
Te Deum laudamus	4-głosowy chór mieszany, 2 skrzypiec, altówka, wiolonczela, kontrabas, 2 oboje, 2 klarnety in C, 3 puzony: altowy, tenorowy i basowy, organy *obbligato* (wydane drukiem: *Weinhold*, Breslau [b.r.w.])	?
Trio für Klavier, Violine und Violoncello	Fortepian, skrzypce i wiolonczela	?
Triumph! Der Tod ist überwunden	Pieśń wielkanocna, zamieszczona w wielu śpiewnikach i zbiorach pieśni kościelnych	?
Variationen für Klavier	Wariacje fortepianowe	?
Veni Creator Spiritus – Hymnus	Hymn opracowany w późniejszym czasie przez B. Kothego na chór męski	?
Vesperpsalmen	Orkiestra	?
Wer rein vor Gott im Leben steht	Nowa melodia do pieśni	?

Wer seinen Taufbund hat gebrochen	Opracowanie chorałowe wiersza wprowadzającego do dzieła dr. Theodora Kuxa: *Die Stimme des Rufenden in der Wüste an katholische Glaubensbrüder in der Nähe und Ferne*	?
Wer vor Gott im Leben steht	Pieśń do tekstu Baltzera	?
Opublikowane opracowania i harmonizacje pieśni kościelnych		
Gott in der Höh'		
In einem lichten Sterne (opracowanie własnej melodii)		
Komm, o komm, du Geist		
Nun triumphiert		
O Himmelsbrot		
O salutaris Hostia (na inną melodię)		
Triumph! Der Tod ist überwunden (opracowanie własnej melodii)		
Was führt den Pilger		
Redakcje		
G. Förster, J.F. Wolf (red.), *Lieder und Litaneien für den Lauf des Kirchenjahres* (Pieśni i litanie na cały rok kościelny): 1. wydanie: *Hirt*, Breslau [b.r.w.], 2. wydanie: *F.E.C. Leuckart*, Breslau [b.r.w.], 3. wydanie – wznowione przez wikariusza katedralnego Roberta Krauwutschkego, Breslau [b.r.w.].		
J.F. Wolf, *Katholisches Choralbuch* [b.m.r.w.].		

Zakończenie

Powyższe rozważania pozwoliły przedstawić zarys życiowych i twórczych losów Josepha Franza Wolfa. Syn Śląska Opolskiego wyrósł na uznanego muzyka, działającego w czołowym ośrodku kościelnym regionu, jakim była katedra we Wrocławiu. Jego pozycja ugruntowana była nie tylko solidnym warsztatem gry na organach, choć z tym jest dziś najbardziej kojarzony, ale także przykładną postawą oraz rzetelną pracą akademicką, stawiającą za cel odpowiedzialne wychowanie i kompleksowe wykształcenie młodych muzyków kościelnych. Wolf cechował się szeroką wiedzą na temat możliwości wykorzystywania wszystkich instrumentów muzycznych, a także życia i twórczości kompozytorów różnych epok, otaczając szczególną atencją *opera* klasyków wiedeńskich, a także konsekwentną realizacją obranego przez siebie programu nauczania. Choć żył zaledwie 40 lat, to o jego życiowym dziele świadczyć mogą jego uczniowie, darzący szacunkiem swojego mistrza i wspominający go z rozrzewnieniem. Należeli do nich wspominani Moritz Brosig oraz Franz Dirchke, ale także Expedit Felix Baumgart (1817–1871), który został następcą swojego nauczyciela na stanowisku pedagoga w Królewskim Akademickim Instytucie Muzyki Kościelnej.

Należy żywić nadzieję, że w ślad za naukowym odkrywaniem twórczego *opus* Josepha Franza Wolfa, a także innych śląskich muzyków i kompozytorów, doczeka się ono także

współcześnie możliwości liturgicznego „rezonansu" oraz powrotu do praktyki wykonawczej. Stanie się to możliwe dzięki wpierw konsekwentnym kwerendom archiwalnym, prowadzonym w poszukiwaniu nieodnalezionych po dziś dzień partytur, które być może pozostają wśród nieopracowanych po dziś dzień muzykaliów, znajdujących się w Archiwum Archidiecezjalnym i Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu, lub czekają na wydobycie ich z dna szafy na chórze któregoś ze śląskich kościołów.

BIBLIOGRAPHY

Arch1: Archiwum Parafii św. Jodoka w Suchej Psinie, *Taufen 1791–1809*.

Arch2: Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu, *Breslau – Kreuzpfarrei*, sygn. 638g.

Arch3: Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu, teczka XXXVIIIa.

Brosig M. (1861). *Gesangbuch für den katholischen Gottesdienst*. Breslau: F.E.C. Leuckart.

Brosig M. [b.r.w.]. *Melodieen zu dem katholischen Gesangbuche*. Breslau: F.E.C. Leuckart.

Drożdżewska A. (2012). *Życie muzyczne na Uniwersytecie Wrocławskim w XIX i I połowie XX wieku. Edukacja muzyczna – działalność naukowa – ruch koncertowy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Freudenberg C.G. (1872). *Aus dem Leben eines alten Organisten*. Leipzig: F.E.C. Leuckart.

Hoffmann C.J.A. (1830). *Die Tonkünstler Schlesiens. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte Schlesiens vom Jahre 960 bis 1830*. Breslau: G.P. Aderholz.

Mainka J. (1993). *Musiker des Raumes Leobschütz in Oberschlesien der letzten fünf Jahrhunderte*. Dülmen: Laumann-Verlag.

Pośpiech R. (2004). *Muzyka wielogłosowa w celebracji eucharystycznej na Śląsku w XVII i XVIII wieku*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

Poźniak G. (2020). *Kompozytorzy nadgranicza w obszarze kultury narodowej na przykładzie wybranych śląskich twórców XIX i XX wieku*, https://konwencjamuzyki.pl/files/referaty/grzegorz_pozniak_sakralna.pdf, 31 V 2023.

Reginek A. (2022). *Słownik biograficzny muzyków kościelnych i twórców religijnej kultury muzycznej na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*[2]. Katowice: Księgarnia św. Jacka.

Schirdewahn A. (1942). *Domorganist, Musikdirektor Joseph Franz Wolf. Zur Erinnerung an die 100. Wiederkehr seines Todestages (10. Dez. 1842)*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens", 76, 97–106.

Seidel J.J. (1843). *Die Orgel und ihr Bau. Ein systematisches Handbuch für Cantoren, Organisten, Schullehrer, Musikstudirende etc. so wie für Geistliche, Kirchenvorsteher und alle Freunde der Orgel und des Orgelspiels*. Breslau: F.E.C. Leuckart.

Szendzielorz E. (2023). *Twórczość mszalna Moritza Brosiga (1815–1887)*. Opole: Wydawnictwo SINDRUK-DIMK.

Walter R. (1980). *Die Orgel im Musiksaal der Universität Breslau*. „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau" 21, 261–279.

Walter R. (1981). *Die Breslauer Dommusik von 1805–1945. Organisation, Domorgeln, Kompositionen von Domorganisten und Domkapellmeistern, musik- und kulturgeschichtliche Bedeutung*: Pankalla G., Speer G. (ed.). *Musik in Schlesien im Zeichen der Romantik*. Dülmen: Laumann-Verlag, 87–178.

Walter R. (1988). *Moritz Brosig (1815–1887). Domkapellmeister in Breslau*. Dülmen: Laumann-Verlag.

SUMMARY

Over the centuries, the musical culture in Silesia has been created by many eminent figures with their musical and composing *opus vitae*, giving it European style with visibly preserved regional features. The continuity of tradition has always played a key role in this process – defended, maintained and cultivated by subsequent generations of Silesian musicians. All this was guaranteed by the experience passed on from the master to his disciple. This is perfectly reflected in the situation of the Wrocław cathedral, which for years was the center of the Catholic Church in Silesia. Almost every subsequent organist or bandmaster who took up a position there was a student of his predecessor. The legacy of previous generations established in this way and reflection on their activities and the continuation of artistic goals laid solid foundations for the development of the orchestral mass in Silesia, which grew stronger together with subsequent cathedral musicians, and the repertoire of vocal-instrumental church music was constantly enriched.

The activity of Joseph Franz Wolf (1802–1842) – the organist of the cathedral in Wrocław in the years 1833–1842 – fits into this process. He was educated by his predecessors: Joseph Ignaz Schnabel (1767–1831) – the bandmaster of the Wrocław cathedral, and Joseph Gottwald (1754–1833) – the organist of the above-mentioned cathedral church. And Moritz Brosig (1815–1887) – later the organist and bandmaster of the cathedral in question – was his pupil.

It is worth mentioning that in order to expand his competences, Wolf also took organ lessons from a representative of the Evangelical side – Friedrich Wilhelm Berner (1780–1827) – the organist of the church of St. Elizabeth. Among his peers at the Catholic Teachers' Seminary, he stood out for his proficiency in playing the piano and organ, and he also willingly played the tenor trombone, which he mastered to perfection.

J.F. Wolf quickly attracted the attention of the Wrocław music and church community with his art of playing the organ. As the candidate for the position of a university music teacher, he gained the support of Professors Braniss and Winterfeld. He was employed at the Royal Academic Institute of Church Music. He was also an active member of the *Breslauer Singakademie* and an artistic director of the Wrocław Artists' Association (*Breslauer Künstlerverein*). In his free time he not only practised instruments but also devoted a lot of time to exploring history of music: studying the scores of other composers, their biographies, techniques and solutions used by them, and searching for inspiration for his own compositional activities. He paid special attention to the works of Viennese classics: Joseph Haydn (1732–1809), Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) and Ludwig van Beethoven (1770–1827).

Although today Joseph Franz Wolf is associated mainly with the position of the organist of the Wrocław cathedral, there is no point in looking for his works written for solo organ. However, this instrument is constantly present in his workshop. His vocal-instrumental

church music always includes an organ which appears both as an element carefully noted by the composer in the score, taking into account each sound and recording instructions, as well as in the form of *basso continuo*.

Wolf developed his compositional skills mainly in the field of religious music. Among the numerous compositions in this area, one can distinguish: offertoria, graduals, vesper psalms, mass cycles, as well as church songs and their harmonizations. The vast majority of these compositions was written for a vocal-instrumental ensemble, including a 4-voice mixed choir, an orchestra with a slightly changing composition over the course of subsequent works, and an organ. His creative opus vitae also includes solo songs with piano accompaniment and single piano, chamber and orchestral compositions.

Słowa kluczowe/Keywords:

Joseph Franz Wolf • organista • muzyka wokalno-instrumentalna • katedra wrocławska • kultura muzyczna na Śląsku

Joseph Franz Wolf • organist • vocal-instrumental music • Wrocław cathedral • musical culture in Silesia

Ewelina Szendzielorz – born in 1995, musicologist, assistant professor at the Department of the History of Culture and Art of the University of Opole, secretary of the international scientific journal *Folia Organologica. International yearbook of organ and organ music*, teacher and vice director, member of the Scientific Research Laboratory and female choir conductor *Opolienses Puellae Cantantes* at the Diocesan Institute of Church Music in Opole. In 2023 she obtained his doctorate with University of Wrocław on a basis of the work *Twórczość mszalna Moritza Brosiga (1815–1887). Studium muzykologiczne*. Her research and scientific interests focus mainly on church music and Silesian issues..

e-mail: ewelinaszendzielorz@gmail.com

6

Organy kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu na łamach „Zeitschrift für Instrumentenbau"

The organ of St Elizabeth's Church in Wrocław as presented in the journal "Zeitschrift für Instrumentenbau"

Andrzej Prasał
ORCID: 0000-0002-2495-1543
Instytut Historii
Uniwersytetu Opolskiego

ABSTRACT

This article presents the information concerning the organ in Wrocław's St Elizabeth's Church that was found in the journal "Zeitschrift für Instrumentenbau". A total of six more extensive mentions have been encountered referring to organological issues. The list of publications which covers the years from 1907 to 1941 includes descriptions, characterisations, sound analyses, the voice disposition and illustrations of the organ in St. Elizabeth's Church in Wrocław. Not less than five times reference is made to the reconstruction of the organ in 1907, which was carried out by the Świdnica-based company *Schlag & Söhne*. The last notice concerns the reconstruction of the organ in the years 1939–1941.

Cennym źródłem informacji o organach kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu pozostają czasopisma. Zwłaszcza od XIX w. pojawiały się, głównie w lokalnej prasie, publikacje poświęcone muzyce i różnorodnym przejawom życia muzycznego Wrocławia, w tym także organom ewangelickiego kościoła pw. św. Elżbiety. Wzmianki o tym instrumencie ukazywały się także na łamach wydawanego w latach 1880–1943, bardzo cenionego i fachowego periodyku „Zeitschrift für Instrumentenbau" [dalej: ZfI] (www; Prasał 2021). W polskojęzycznej literaturze przedmiotu nie były one dotychczas wykorzystane (Szymanowicz 2011–2020). Na ich istnienie zwrócił uwagę jedynie Wolfgang J. Brylla (W.J. Brylla 2018).

W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną informacje dotyczące organów wrocławskiego kościoła pw. św. Elżbiety odnalezione na łamach wspomnianego czasopisma. Lekturze poddano wszystkie jego numery. Natrafiono w sumie na sześć obszerniejszych wzmianek

dotyczących zagadnień organologicznych (pominięto mało istotne pojedyncze wzmianki o instrumencie oraz anonse koncertów). Omówione one zostaną w porządku chronologicznym.

1. Zfl 27 (1907), nr 18 z 21 marca, s. 567

Pierwsza wzmianka o omawianych organach związana była z planami remontu tego instrumentu. Obszerną relację na ten temat sporządził rządca kościoła, pastor Richard Fuchs, przybliżając także ich historię.

Zgodnie z podanymi przez wrocławskiego duchownego informacjami świątynia dysponowała dwoma instrumentami: dużym – 62-głosowym znajdującym się na zachodniej emporze organowej oraz mniejszym – 17-głosowym, ulokowanym na południowej emporze (tzw. chórze muzycznym).

Według ustaleń autora tekstu prasowego duże organy były piątym tego typu instrumentem w dziejach świątyni. Jak podaje pastor Fuchs, pierwsze organy wybudowane zostały w 1460 r. Niestety już w 1497 r. instrument ten uległ zniszczeniu od uderzenia pioruna. Kolejne organy wybudowane zostały z fundacji witrykusów Jenkwitza i Sauermanna. O trzecim instrumencie wiadomo, że ważył 500 cetnarów i kosztował 12 tysięcy talarów. Wyposażony był w pozytyw i znajdował się na północnej ścianie bocznej nad amboną. W latach 1627–1629 przeszedł remont sfinansowany przez parafian. Ciężar instrumentu oraz jego umiejscowienie przyczyniły się do runięcia w 1649 r. trzech północnych filarów. Z tego też względu kolejne organy (czwarte) wybudowano już na nowej zachodniej emporze. Jego twórcą był Christian Crellio. Instrument oddano do użytku 1 sierpnia 1657 r. W 1712 r. organy te przeszły gruntowny remont. W 1750 r. rozpoczęto budowę nowego instrumentu, którą powierzono Michaelowi Englerowi. Koszt inwestycji wyniósł aż 9946 talarów. Organy poświęcono 27 września 1761 r. Uległy one uszkodzeniu w czasie oblężenia Wrocławia przez wojska napoleońskie w 1806 r. Remontowane były w: 1830, 1849, 1850 oraz 1857 r. W 1879 r. przeszły przebudowę, której koszt wyniósł 9121 marek. W latach 1891–1892, w związku z remontem świątyni, noszono się już z zamiarem kapitalnego remontu lub przebudowy organów. Ostatecznie poddano je jedynie gruntownemu czyszczeniu.

W 1907 r. instrument był w tak złym stanie, że po konsultacjach z rzeczoznawcami podjęto decyzję o jego przebudowie. Organy wymagały kompleksowego odnowienia sekcji brzmieniowej, w tym wymiany zupełnie zniszczonych przez robaka drzewnego piszczałek drewnianych (głównie w sekcji pedału) oraz naprawy zdeformowanych piszczałek prospektowych. Gruntownej rewaloryzacji domagały się także traktura (m.in. niesprawny I manuał) i system powietrzny (m.in. poprzez montaż dmuchawy elektrycznej). Rozważano przeniesienie stołu gry bliżej balustrady. Instrument miał też otrzymać tzw. strój normalny (do tej pory były nastrojone o 1/8 tonu za wysoko). Jak podkreślił pastor Fuchs: „W obecnym stanie organy mogą być używane tylko przez organistę, który zna wszystkie słabości i wady instrumentu" (*Die*

Orgel kann in dem jetzigen Zustande überhaupt nur von einem Orgelspieler benutzt werden, der alle Schwächen und Fehler des Instruments kennt).

Odpowiednie kosztorysy przedłożyły firmy: *Schlag & Söhne* ze Świdnicy (22 904 marki), *Sauer* z Frankfurtu n. Odrą (21 353 marki) oraz *Wilhelm* z Wrocławia (20 340 marek). Zaplanowana inwestycja wymusiła konieczność wyremontowania małego instrumentu, z którego miano korzystać w czasie prac przy głównym instrumencie. Stan organów chórowych uniemożliwiał ich użytkowanie. Konieczne były: naprawa traktury (zwłaszcza całkowicie zniszczonej przez drewnojady mechaniki pedałowej), rekonstrukcja dwóch głosów drewnianych w pedale i dwóch w manuale, wstawienie głosu Aeoline, rewaloryzacja klawiatur, montaż połączenia manuału z pedałem. Kosztorys remontu instrumentu, opiewający na 1182 marki, przedstawiła firma *Wilhelm* z Wrocławia.

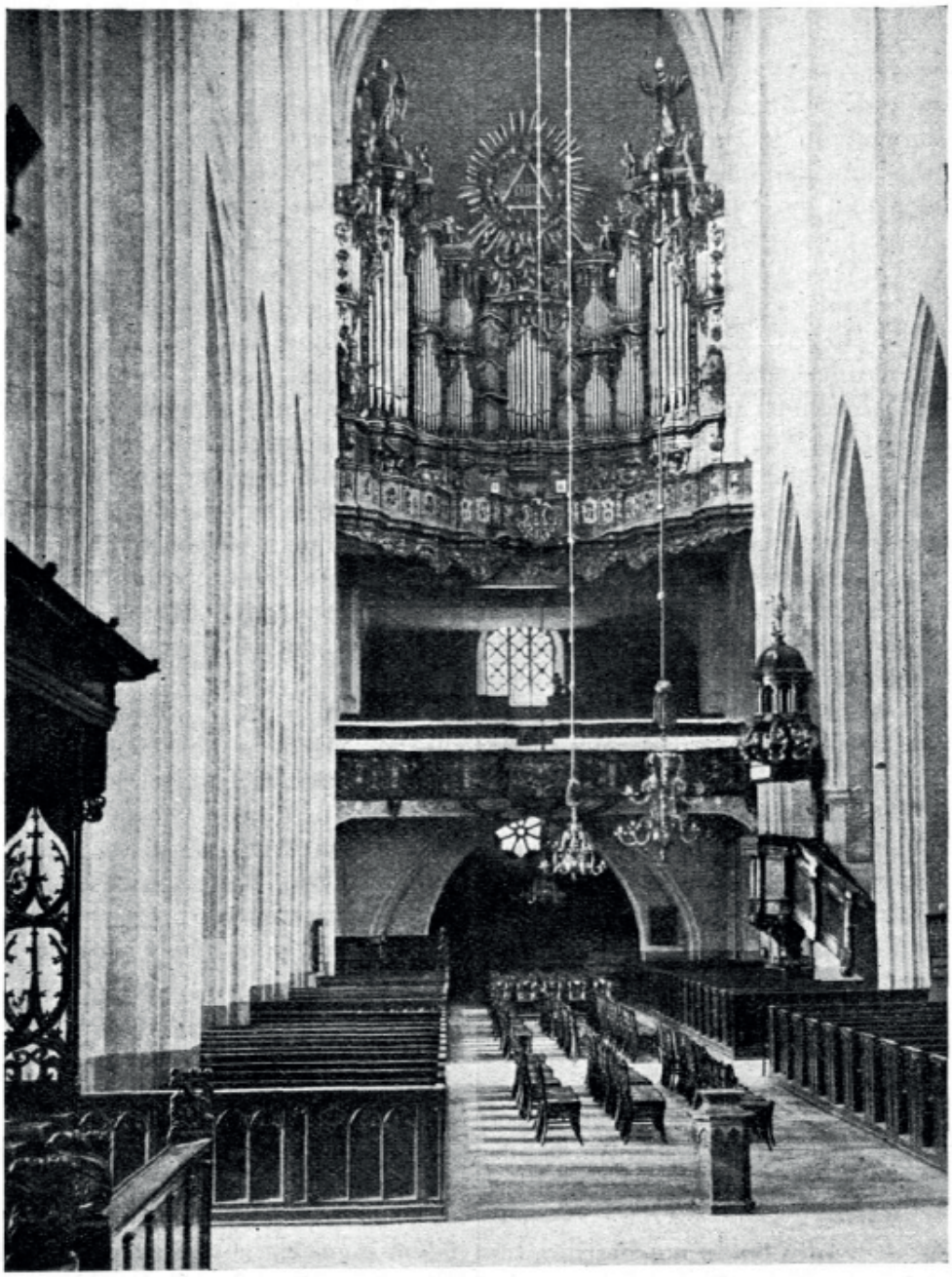
2. Zfl 27 (1907), nr 22 z 1 maja, s. 682–683

Notka ta stanowi uzupełnienie relacji pastora Fuchsa. Jej autorem jest pastor Carl Herdtmann z Nowej Rudy (Evangelisches: 182)[1]. W pierwszej części artykułu opisuje on prospekt organów (fot. 1), przypominając, że pierwotnie piszczałki III manuału rozdzielone były w dwuczęściowym *Rückpositiv*. Wpływało to bardzo korzystnie na wygląd instrumentu, lecz było mało praktyczne dla parafialnego zespołu wokalno-instrumentalnego (brak miejsca i kontaktu wzrokowego z dyrygentem oraz zły odsłuch organów). Z tego też względu, na prośbę chórmistrza, prof. Rudolfa Thomy, przebudowano emporę organową, m.in. likwidując pozytyw balustradowy i przenosząc sekcję III manuału do wnętrza głównych organów (decyzję o usunięciu pozytywów podjęto w 1867 r.).

W dalszej części artykułu pastor Herdtmann przypomniał najważniejsze fakty związane z przeprowadzonymi remontami. Już w 1850 r. wrocławski organmistrz Lummert zamontował w organach dwa połączenia manuałowe i jedno z pedałem. Ponadto zainstalował głos Klarinette w II manuale. Z powodu braku środków musiano wówczas zaniechać wielu prac, w tym przebudowy stołu, a zwłaszcza nowego rozmieszczenia manubriów ułatwiającego rejestrację.

Gruntowne prace remontowe połączone z przebudową organów przeprowadziła w 1879 r. świdnicka firma *Schlag & Söhne*. W notce prasowej przedstawiona jest dyspozycja organów, którą noworudzki pastor podaje za czwartym wydaniem publikacji Juliusa Seidela *Die Orgel und ihr Bau* (Seidel 1887: 325–326), korygując jednocześnie liczbę głosów na 61. Warto w tym miejscu wyjaśnić, że podana wcześniej przez pastora Fuchsa liczba głosów (62) była prawidłowa. W dyspozycji spisanej przez Herdtmanna zabrakło głosu Lieblich Gedackt 8' w *Schwellwerku*.

[1] Carl Herdtmann był od 1867 r. pastorem w Nowej Rudzie. Wcześniej posługiwał w Złotym Stoku. Zmarł 14 maja 1911 r. w wieku 72 lat.



Die große Orgel in der St. Elisabeth-Kirche zu Breslau.

Fot. 1. Wielkie organy kościoła pw. św. Elżbiety

W odniesieniu do remontu organów chórowych Herdtmann postulował rozdzielenie głosów manuałowych na dwie klawiatury.

3. Zfl 28 (1907), nr 6 z 21 listopada, s. 168

Tekst zawiera informację o ukończeniu przebudowy organów przez firmę *Schlag & Söhne*. Oficjalny odbiór instrumentu odbył się 1 listopada 1907 r. Komisji przewodniczył pastor Fuchs, który podziękował wykonawcy za staranne i terminowe wykonanie zlecenia. Próby instrumentu dokonał Max Gulbins – kantor i główny organista kościoła pw. św. Elżbiety. Inauguracja organów miała nastąpić w Dzień Pokuty i Modlitwy.

W instrumencie zastosowano wszystkie najnowsze zdobycze sztuki organmistrzowskiej. Organy zostały powiększone do 71 realnych głosów. Piszczałki w liczbie 4836 ustawiono na wiatrownicach typu stożkowego. Zastosowano pneumatyczną trakturę rejestrów i gry. Na powiększonej emporze zainstalowano nowy stół gry. Ponadto organy wyposażono w dmuchawę elektryczną.

4. Zfl 29 (1908), nr 11 z 11 stycznia, s. 341, 343

Jest to kolejna notka pastora Herdtmanna z Nowej Rudy. Duchowny uczestniczył w inauguracji przebudowanego przez firmę *Schlag & Söhne* instrumentu, która odbyła się 19 listopada 1907 r. Koszt tej inwestycji wyniósł w sumie 25 tys. marek. Zorganizowana po nabożeństwie prezentacja organów – zdaniem noworudzkiego pastora – w pełni udowodniła, że nadają się one znakomicie nie tylko do liturgii, ale i do celów koncertowych. Ich brzmienie określone zostało jako imponujące.

Zasadniczą część swojej relacji pastor Herdtmann poświęcił dyspozycji organów. Pokusił się nawet o jej ocenę. Z uznaniem wyraził się o zainstalowaniu wielorzędowego głosu Kornettbass 16’ 5 fach w pedale. Skrytykował za to umieszczenie w *Hauptwerku* na jednej kanceli głosów Quinte 2 2/3’ i Superoktave 2’.

Dalszą część swojego wywodu noworudzki pastor poświęcił kwestiom związanym z umiejscowieniem zespołu wokalno-instrumentalnego na emporze organowej. Postulował rozwiązanie przyjęte w katedrze wrocławskiej. Ze zdziwieniem przyjął więc nową lokalizację stołu gry, podyktowaną możliwością kontaktu pomiędzy organistą a dyrygentem (ewentualnie solistami). Za mocno niepraktyczne uznał zainstalowanie włącznika dmuchawy w znacznym oddaleniu od kontuaru.

5. Zfl 28 (1908), nr 16 z 1 marca, s. 510

Notka ta, także autorstwa pastora Herdtmanna, stanowi uzupełnienie poprzedniej, zwłaszcza w odniesieniu do podanej dyspozycji instrumentu. Zawiera ona ponadto najnowszą ilustrację prezentującą emporę organową (fot. 2).



Fot. 2. Organy kościoła pw. św.Elżbiety

Wśród 71 głosów, jakimi dysponowały organy, znajdowało się aż 9 rejestrów wysokociśnieniowych:

– I manuał: Stentorphon 8', Hohlflöte 8', Hellflöte 4', Tuba mirabilis 8';
– III manuał: Konzertflöte 8', Flauto traverso 4';
– Pedał: Violon 32', Prinzipal 16'.

W miejsce dotychczasowych dziesięciu miechów klinowych powietrze dostarczały dwa miechy magazynowe (pierwszy o ciśnieniu 100 mm i drugi – 265 mm) podłączone do dużej dmuchawy z silnikiem elektrycznym o mocy 7,5 KM. Mogły być one także obsługiwane przez kalikantów (w przypadku głosów wysokociśnieniowych przez dwie osoby) za pomocą podawaczy z napędem nożnym.

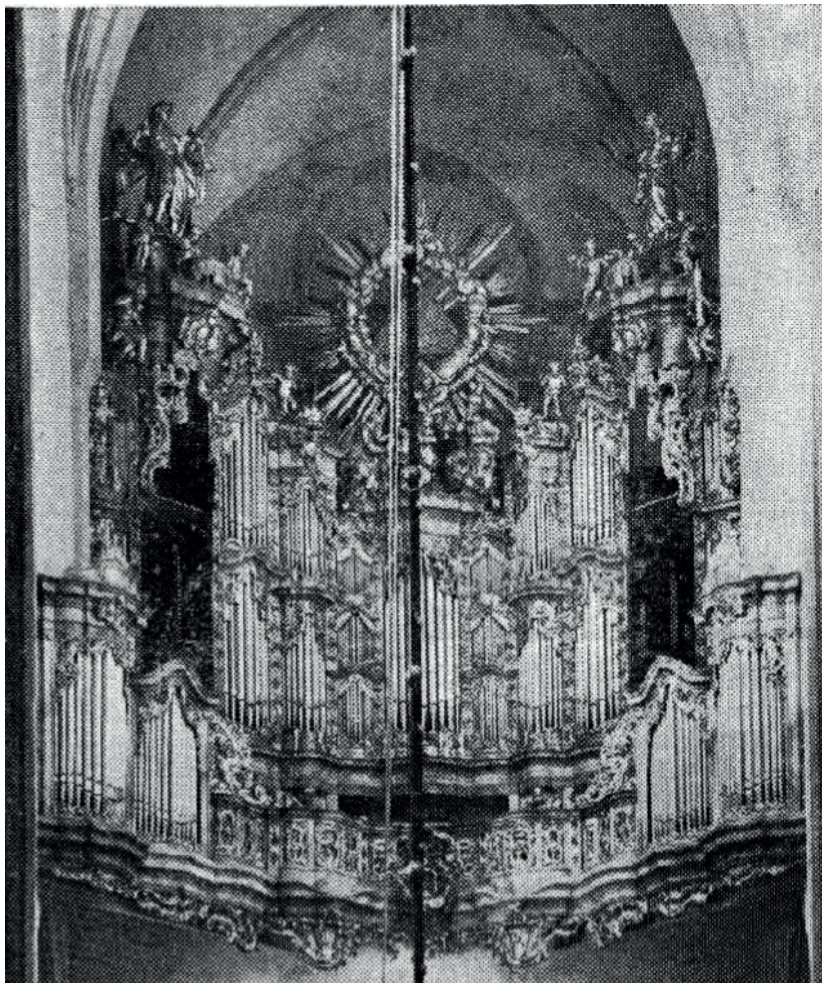
Spośród zastosowanych w stole gry urządzeń pomocniczych szczególną uwagę pastora Hertmanna zwrócił automat pedału (*automatische Pedalumschaltung*) dla czterech najmocniejszych stałych kombinacji. Urządzenie to pozwalało na automatyczne ściszanie głosów sekcji pedału przy przejściu na ciszej grający manuał.

6. Zfl 61 (1941), nr 16 z 15 maja, s. 134–135

Notatka ta związana jest z ukończoną w 1941 r. przez firmę *Sauer* z Frankfurtu n. Odrą przebudową organów. Przy jej sporządzeniu oparto się na publikacji *Die große Orgel zu St. Elisabeth, Breslau* (Piersig 1941). Jej autorem był Johannes Piersig – ówczesny kantor kościoła pw. św. Elżbiety i twórca koncepcji nowego instrumentu utrzymanej w duchu *Orgelbewegung*. Zdecydowano się praktycznie na budowę nowego instrumentu nawiązującego do organów Michaela Englera. Firma *Sauer* zainstalowała w instrumencie wiatrownice klapowo-zasuwowe oraz wykorzystała „wszystko, co nadawało się do użytku z oryginalnego stanu" (*Alles noch Brauchbare des originalen Bestandes*). Należy w tym miejscu zaznaczyć, że materiał piszczałkowy był przeważnie wytworzony przez Sauera (częściowo jeszcze przez Schlaga), a tylko w niewielkim stopniu pochodził z pierwotnych organów Englera.

Ponadto odrestaurowano Englerowski prospekt, który został cofnięty o dwa metry, a na balustradzie, zgodnie z sugestią prof. Karla Straubego (kantora kościoła pw. św. Tomasza w Lipsku), zamontowano ponownie dwudzielny *Rückpositiv* (fot. 3).

Zasadniczą część notki stanowi prezentacja dyspozycji głosowej instrumentu. Organy po przebudowie posiadały 91 głosów rozdzielonych na cztery manuały i pedał. Były to wówczas największe w Niemczech organy z wiatrownicami klapowymi. W instrumencie zastosowano trakturę elektryczną.



Fot. 3. Organy kościoła pw. św. Elżbiety

***

Zaprezentowane zestawienie, obejmujące lata 1907–1941, zawiera: opisy, charakterystykę brzmienia, dyspozycje głosowe oraz ilustracje organów kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu. Aż pięć wzmianek poświęconych jest przebudowie organów w 1907 r., której wykonawcą była świdnicka firma *Schlag & Söhne*. Na szczególną uwagę zasługują tu relacje pastorów: Fuchsa i Herdtmanna, którzy byli naocznymi świadkami opisywanych wydarzeń. Ostatnia notka dotyczy przebudowy organów w latach 1939–1941 i podaje powszechnie znane fakty.

Krytycznie należy się jedynie odnieść do zamieszczonych przez pastora Fuchsa bardzo zdawkowych informacji historycznych, zwłaszcza w kontekście współczesnych (i nie tylko) ustaleń (zob. bibliografia). Wątpliwości budzi podana liczba wybudowanych na przestrzeni

dziejów kościoła pw. św. Elżbiety tzw. wielkich organów. Pierwsze duże organy, skonstruowane w 1460 r. przez Stephana Kaschendorfa, zostały jedynie częściowo uszkodzone w 1497 r. i wkrótce naprawione (pastor Fuchs uznał tę inwestycję za budowę nowych organów). W kolejnych latach przechodziły szereg przebudów i reparacji. Dopiero w latach 1627–1629 zostały zastąpione przez instrument wybudowany przez Wilhelma Haupta (pastor Fuchs podaje, że w tych latach doszło jedynie do remontu dużo wcześniej wybudowanych organów). Katastrofa budowlana w 1649 r. wymusiła konieczność zakupienia nowych organów. W 1652 r. podpisano kontrakt z wrocławskim budowniczym Niklausem Kestnerem. Rozpoczęty przez niego instrument ukończył w 1657 r. Christian Crell. Organy zostały rozebrane w 1752 r., kiedy to Michael Engler młodszy przystąpił do budowy nowego instrumentu. Dzieło ukończył w 1761 r. jego syn, Gottlieb Beniamin. Podane przez pastora Fuchsa daty remontów tego instrumentu także wymagają weryfikacji. Dokonano ich kolejno w latach: 1829–1830 (Johann Christian Beniamin Müller), 1848–1851 (Alexander Lummert), 1867–1870 (Eduard Horn), 1878–1879 (*Schlag & Söhne*). Koszt ostatniej inwestycji wyniósł 19 420 marek.

Podsumowując: pomimo że dzieje organów u św. Elżbiety we Wrocławiu są dość dobrze udokumentowane i opisane, lektura „Zeitschrift für Instrumentenbau", którego wszystkie numery dostępne są w Internecie, przynosi cenne potwierdzenie, a niekiedy uzupełnienie stanu dotychczasowych badań. Należy mieć nadzieję, że niniejszy artykuł, o charakterze jedynie przyczynkarskim, stanie się impulsem do odkrywania kolejnych danych, które zaowocują w niedalekiej przyszłości tak bardzo oczekiwaną monografią organów kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu.

BIBLIOGRAPHY

Breslau (die neue Orgel der Elisabethkirche) (1907). „Zeitschrift für Instrumentenbau", 6, 168.

Brylla W.J. (2018). *Wrocławska działalność firmy Schlag & Söhne*: B.A. Tabisz, J.M. Łubocki (ed.), *Organy Wrocławia. Budownictwo i funkcja w aspektach historii i wyzwań współczesności*. Wrocław: Fundacja Opus Organi, 91–127.

Burgemeister L., Grundmann G. (ed.) (1933). *Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, t. 1: *Die Stadt Breslau*, t. 2: *Die kirchlichen Denkmäler der Altstadt*. Breslau: Wilh. Gottl. Korn Verlag.

„Evangelisches Kirchenblatt für Schlesien" (1911), 21, 182.

Größte deutsche Schleifladenorgel zu St. Elisabeth in Breslau (1941). „Zeitschrift für Instrumentenbau", 16, 134–135.

Herdtmann C. (1908). *Die Orgel der Elisabeth-Kirche in Breslau*. „Zeitschrift für Instrumentenbau", 11, 341, 343.

Herdtmann C. (1907). *Zum Umbaue der grossen Orgel in der Elisabeth-Kirche in Breslau*. „Zeitschrift für Instrumentenbau", 22, 682–683.

Herdtmann C. (1908). *Zwei neue Orgelwerke in Breslau*. „Zeitschrift für Instrumentenbau", 16, 510.

Piersig J. (1941). *Die grosse Orgel zu St. Elisabeth, Breslau: Michael Engler 1752–61, Wilhelm Sauer 1939–41*. Breslau: K. Littmann.

Prasał A. (2021). *Organy na Śląsku Opolskim na łamach „Zeitschrift für Instrumentenbau”*. „Folia Organologica”, 4, 73–83.

Radziewicz-Winnicki J. (1984). *Problem odbudowy organów w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu*. „Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. K. Szymanowskiego w Katowicach”, 22, 3–16.

Rojek P. (2009). *Instrumentarium organowe w XIX-wiecznym Wrocławiu*: Krassowski J. (ed.), *Organy i muzyka organowa XIV*. Gdańsk 2009: Akademia Muzyczna im. Stanisława Moniuszki, 322–326.

Seidel J.J. (1887). *Die Orgel und ihr Bau. Ein systematisches Handbuch für Organisten, Orgelrevisoren und Kirchenvorstände*. Leipzig: F.E.C. Leuckart.

Stępowski J. (1996). *Organy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu*: Zlata M. (ed.), *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 239–244.

Szymanowicz M. (2011–2020). *Polska bibliografia organów*, t. 1–4. Lublin: Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia.

Tabisz B.A. (2007). *Organy w kościele św. Elżbiety węgierskiej we Wrocławiu. Historia i perspektywy odbudowy*: Poźniak G., Tarlinski P. (ed.), *Śląskie organy*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 129–133.

Tabisz B.A. (2014). *Rekonstrukcja organów Michaela Englera w kościele pw. św. Elżbiety we Wrocławiu. Idea i perspektywy realizacji zadania*: Gembalski J. (ed.), *Organy na Śląsku V*. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 129–160.

Tabisz B.A. (2011), *Restytucja organów chórowych kościoła garnizonowego pw. św. Elżbiety we Wrocławiu*: Poźniak G., Tarlinski P., (ed.), *Śląskie organy II*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 137–150.

Tabisz B., Raba B. (ed.) (2006). *Organy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Historia i perspektywy odbudowy*. Wrocław: Fundacja Opus Organi.

Zum Umbaue der beiden Orgeln in der Elisabethkirche in Breslau (1907). „Zeitschrift für Instrumentenbau”, 18, 567.

www: https://de.wikisource.org/wiki/Zeitschrift_für_Instrumentenbau, 21 XI 2021.

SUMMARY

Journals are a valuable source of information about the organ in Wrocław's St Elizabeth's Church. References to this instrument appeared, inter alia, in the extremely valuable and professional periodical „Zeitschrift für Instrumentenbau” published in the years 1880–1943. This article presents the details concerning the organ in Wrocław's St Elizabeth's Church found in that journal. All of its issues have been subjected to reading. A total of six substantial mentions referring to organological issues have been encountered (a few insignificant mentions of the instrument as well as some concert announcements were omitted). The list of publications presented in this article covers the years from 1907 to 1941 and includes descriptions, a sound characterisation, voice dispositions and illustrations of the organ in St. Elizabeth's Church in Wrocław.

Not less than five times reference is made to the reconstruction of the organ in 1907, which was carried out by the Świdnica-based company *Schlag & Söhne*. Special attention should be paid here to the reports submitted by the pastors Richard Fuchs (principal of St Elizabeth's Church) and Carl Herdtmann from Nowa Ruda, who were eyewitnesses to the described events. However, the very perfunctory historical information submitted by pastor Fuchs should be critically evaluated in the light of modern findings. Especially the indicated number of so-called grand organs built over the centuries in St Elizabeth's Church gives rise to doubts. In turn, the essential part of pastor Hardtmann's report consists of a description of the instrument's voice disposition. He even ventures an assessment. The last notice concerns the reconstruction of the organ in the years 1939–1941 and contains widely-known facts.

By reading the journal „Zeitschrift für Instrumentenbau", all issues of which are accessible through the Internet, the researcher will find valuable confirmation and sometimes even additional details that complement the current state of research. It is to be hoped that this article, which is of a merely sketchy nature, will provide an impulse to discover further data that in the near future will result in the long-awaited monograph about the organ in St. Elizabeth's Church in Wrocław.

Słowa kluczowe/Keywords:

Organy • Wrocław • kościół pw. św. Elżbiety • „Zeitschrift für Instrumentenbau"

Organ • Wrocław • St Elizabeth's Church • „Zeitschrift für Instrumentenbau"

Andrzej Prasał (born in 1976), church historian working at the Scientific Research Unit of the Diocesan Institute of Church Music in Opole, Lecturer in the Department of History of Culture and Art of the University of Opole, organist at the church of St. Michael the Archangel in Bystrzyca Kłodzka. His scientific interests focus on the history of church music on the territory of the former County of Kłodzko as well as on the history of organ building in Lower Silesia. He has published more than fifty research articles and four books. He is a member of the Association of Polish Church Musicians.

email: prasall@o2.pl

7

Historic Organ in Lubecko. History and Future

Franciszek Koenig
ORCID: 0000-0003-0285-9081
Institute of History at the University of Opole

ABSTRACT

The article discusses the organ in Lubecko built in 1780 in Jemielnica and then relocated to Lubecko before 1834 (that year, the organ was already being renovated by Johann Hawel). For many years, it was believed the organ was built by the Scheffler family company operating both in Jemielnica and in the Lubliniec region. However, it has been discovered that a sticker placed in the pallet box of the wind-chest contains extremely important information that the actual builder of the organ was Franz Joseph Weiss who worked in Pyskowice in Upper Silesia at the turn of the 18th and 19th centuries. The organ therefore is of high cultural value due to both the person of its builder and the construction solutions used. Currently, the organ is out of use. It requires a restoration plan and being entered into the register of monuments.

Introduction

The organ in the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Lubecko near Lubliniec is an extremely valuable instrument for several reasons.

Firstly, it is one of the few 18th-century instruments preserved in Upper Silesia. In the Gliwice diocese, it is the second oldest instrument in chronological order, right after Gottfried Wilhelm Scheffer's organ in the church of St. Martin in Cieszowa near Koszęcin built in 1770 (WUOZ, card dated 18th June 1997). The organ in Lubecko, as preserved information indicates, is just several years younger than the organ in Cieszowa. Therefore, this instrument has both historical and cultural value as a testimony to the tradition of organ building in Silesia. It is even more important because in recent weeks, thanks to direct instrumentological research, it was possible to establish that the origin of the organ is not – as previously expected – related to the Scheffler family, but to the early activities of Franz Joseph Weiss (1755-1825), a man from Nabburg near Regensburg in Bavaria, who later settled and operated in Pyskowice (F. Koenig 2019: 222-225). As a result of this finding, a decision was made to present this instrument as part of the 8th International Conference on Organ Knowledge *Silesian Organs*.

Secondly, the church in Lubecko is a pilgrimage church. On 14th August 1994, two years after the Diocese of Gliwice was established, the then Bishop of Gliwice, Jan Wieczorek – taking into account the over 250-year-old tradition of pilgrimages of the people of the Silesian region to the famous image of the Blessed Virgin Mary in the church in Lubecko –made the parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Lubecko diocesan Sanctuary of Our Lady in Lubecko (J. Kopiec 1999: 57). The church itself is very old and dates back to the 14th century. It was rebuilt in its current form in 1787 and the tower was built in 1822 (P. Górecki 2017: 118–119). In December 2009, Gothic paintings from the early 15th century were found on the vault and walls of the presbytery, which has been one of the most interesting conservation discoveries in recent years in the field of wall painting in Poland (P. Górecki 2017: 118). Therefore, the preserved material heritage of this temple, so important for the diocese, means that its equipment, including the organ, must be given special care. If restored, it would add to the charm of the frequently visited temple.

Thirdly, the organ has been out of use for decades and therefore does not fulfill its musical purpose. The reason is the destruction of the instrument (due to its incompleteness and poor condition of the preserved elements, a low-quality electronic instrument is used instead for liturgical purposes). The measure of liturgical ceremonies and celebrations requires the beauty of organ music created on a real, pipe instrument. The aesthetics of the sound would add a natural charm to liturgy celebrated in such a noble temple.

Fourthly, the restoration of the organ could be an opportunity to initiate organ concerts in Lubecko, which would be of great cultural importance. The church could become a significant point on the map of musical events for the citizens of Lubecko or of the nearby town of Lubliniec, and perhaps also for the entire Lubliniec region. The instrument could be used for organ or chamber music concerts.

All the above-mentioned arguments call for taking care of the instrument as a matter of urgency. Currently, the organ is in a very poor state, but there is an open path to restoring the instrument and turning it into a real "gem".

1. Description of the organ

The organ in Lubecko is a small instrument, typical of the late 18th century. It is placed in the music choir in the space under the church tower, on the axis of the main altar. The instrument is 3.50 m high, 2.20 m wide and 2.30 m deep.

The instrument is a typical single-section, baroque, rococo-style organ with a 3-tower centered arrangement (Photo 1). The base of the organ case is narrower than the front and the console is placed in its front wall. The side towers are symmetrical and extended on the sides on consoles. The central tower is high and slender, placed on an avant-corps bulging sharply in the middle. Pipe flats between the towers are lower and are based on arches.



Photo 1

Below the line of pipes, there is a horizontal base line covering access to the pallet box. The towers and pipe flats have upper carved decorations in the form of plant tendrils arranged diagonally. The pipes in the organ front are incomplete. The entire organ case and the front are in white and cream, while the carved elements are gold-plated.

The organ's wind system is based on the operation of an electric blower of the simplest design which was usually used in forges (Photo 2). It is located in a tower chamber above the organ. The blower works with one float bellow with a feeder measuring 1.80 m x 1.10 m which is located behind the organ. The preserved cutouts in the boards on the floor of the choir indicate the earlier location of wedge bellows there.



Photo 2



Photo 3



Photo 4



Photo 5

The organ has a mechanical action with rollers, pull-downs in the form of trackers and angles. The entire action is uniform, which may indicate its complete change when the organ was expanded with a second manual in the first half of the 19th century (to be discussed later in this study).

Each of the three sections has its own slider windchest. The windchests of the first and second manuals are placed at the level of the organ front. They differ significantly, mainly in size, type of wood and construction features. The windchest of the first manual is most likely older and dates back to the beginning of the instrument (Photo 3). It is made of oak wood. The windchest of the second manual is much smaller and lower, and is placed horizontally behind the windchest of the first manual (Photo 4).

The console is built into the front part of the base of the organ case (Photo 5). It has two manuals with the C-c3 range and a pedal board with the C^1-E range. The organ includes the so-called short octave. Stops are placed symmetrically and vertically on both sides of the manuals. On the right-hand side, there are stops of the voices of the first manual, and on the left-hand side - of the second manual and the pedal board, as well as the coupler between the two manuals.

The organ has 13 voices, as confirmed by the number of stops and places on the windchest.

The specification of the organ's voices is as follows:

Manual I	Manual II	Pedal Board
Principal 8′ Flet Portunal 8′ Salicional 8′ Oktava 4′ Flauto 4′ Kwinta $2^{2}/_{3}'$ Mixtura 3x (currently Gamba 4′; the original arrangement was: $1^{1}/_{3}' - 1' - {}^{2}/_{3}'$)	Flaut Amabilis 8′ Princ. Skrzyp. 4′ Flettrawers 4′ II-I Coupler	Subbas 16′ Princip. Bass 8′ Violon-Cello 8′

The manuals are largely incomplete (Photo 6). Also, initial examination of the preserved metal pipes indicates different materials were used, which proves that they come from different periods and were supplemented. It is similar with wooden pipes which also come from different times.



Photo 6

2. History of the organ

The history of the organ as known until today is based on several sources. First of all, there are historical records that also function in the oral tradition. Important information is then included in the second edition of Ludwig Burgemeister's work „Der Orgelbau in Schlesien" from 1973 (L. Burgemeister 1973: 118, 338; the first edition was published in 1925). Another valuable source of knowledge about the organ in Lubecko are the inventory descriptions from the 1970s and 1990s prepared by researchers of organ construction, including prof. Wiktor Łyjak and prof. Julian Gembalski. Prof. J. Gembalski also co-created the internal documentation of the former Diocese of Katowice, to which Lubecko once belonged, performing first works on the inventory of the instruments of the Katowice diocese. Moreover, in 2005, at the request of the Department for Church Music of the Diocesan Curia in Gliwice, prof. Julian Gembalski prepared an opinion about the Lubecko organ after examining the instrument by himself. In the document, he indicated the directions of restoration work.

Until now, all that was known about the history of the organ in Lubecko was that it was translocated from Jemielnica near Strzelce Opolskie (Arch1). This information is provided in the WUOZ card of the instrument prepared by W. Łyjak in 1997 according to the ODZ survey from 1970. Wiktor Łyjak also wrote that in the pallet box of the windchest of the first manual there are two stickers placed next to each other which could only be read precisely with the windchest dismantled. However, we already know the date written on the sticker on the right is 30th November 1780. It was assumed that the entry was made by an organ builder named Scheffler who was consequently credited with building this instrument in Jemielnica. The theory that the organ in Lubecko was built by Johann Gottfried Scheffler seemed consistent with information about the activity of the Scheffler family in the Lubliniec region, including Cieszowa (Arch2; the organ was built there in 1770 by Gottfried Wilhelm Scheffler), Koszęcin and Lubliniec.

The second sticker (on the left) provides important information that the organ in Lubecko was repaired in 1834 by Johann Hawel, an organ builder working in Pyskowice at that time. W. Łyjak assumes that he could have expanded the organ with a second manual, as evidenced by the form of its windchest – shorter and constructed completely differently than the main one. Information about the renovation of the organ by J. Hawel was already provided by the editors of the second edition of Ludwig Burgemeister's work titled *Der Orgelbau in Schlesien* published in 1973. Therefore, W. Łyjak's WUOZ card draws the correct assumption that the translocation of the organ from Jemielnica to Lubecko must have taken place before 1834.

The above information cannot be found in the first edition of Burgemeister's work from 1925. The editors of the second edition included this information based on *Katalog Zabytków w Polsce* a part of which was devoted to the Katowice Voivodeship in 1960s (L. Burgemeister 1973: 338).

In connection with the organization of the 8th International Conference on Organ Knowledge *Silesian Organs*, a decision was made to analyze the information gathered so far and to verify it on the basis of several attempts to read the stickers placed on the windchest of the first manual mentioned by prof. Wiktor Łyjak.

The author of this text, with the help of prof. Grzegorz Poźniak from Opole, attempted to re-transcribe the notes on the above-mentioned stickers, as long as they can be read without dismantling the windchest. And it turned out that they convey very significant data.

The writing on the right sticker can be read as follows (probable words or letters difficult to read are written in brackets; Photo 7):

Mich hat [erbaut?] Orgelbauer gesel. aus der Obern Pfalz von Nabburg [...]r [...]
[...]ig nahmens Joseph [Weiß?] den 30 November 1780 [1783?]

Therefore, the sticker contains the extremely important information that the builder of the instrument was Joseph Weiss, an organ builder from Nabburg in the Oberpfalz region, who at that time may have still been an apprentice. The content of this entry completely changes the knowledge about the organ's history.

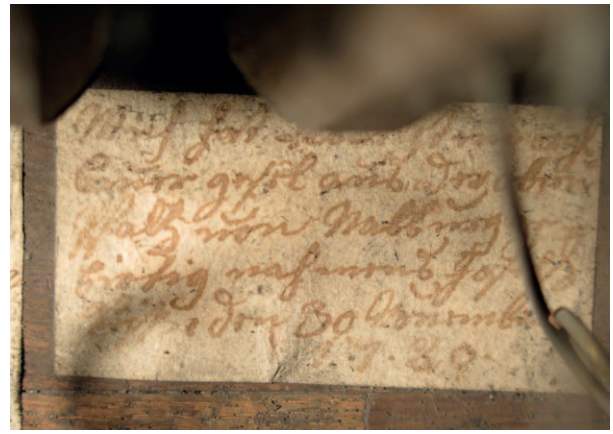


Photo 7

Based on the already read sticker, it can be believed that the organ was built by Franz Josepf Weiss, an organ builder working in Pyskowice in Upper Silesia who came from Nabburg in the Oberpfalz region near Regensburg (F. Koenig 2019: 222–225). In the past, first and middle names were used interchangeably, so Franz Joseph Weiss sometimes signed himself as Joseph Weiss, as must have been the case here. The organ builder is a figure relatively well described in the literature on the subject, although new information regarding his activity is constantly emerging.

The information obtained is important for several reasons. Firstly, this organ comes from the beginning of his activity in Silesia. The German lexicon of organ builders says that Weiss settled in Pyskowice in 1781 (F. Koenig 2016: 69–70). This may indicate that when he worked on the organ in Jemielnica, he still considered himself an organ builder from Nabburg. Perhaps he was asked to do this work by the Cistercians who owned the church in Jemielnica at that time. The organ located today in Lubecko would therefore be the oldest evidence of Weiss's activity in Upper Silesia. Another testimony of Weiss's work in Upper Silesia is the organ in Kielcza which comes from 1783.

An important confirmation of Weiss's involvement in the work on this instrument is the information provided in the already mentioned second edition of L. Bugemeister's work „Der Orgelbau in Schlesien" which states that in the 18th century he worked on the organ in Jemielnica. However, in this case, the name of the organ builder was misspelled as „Buss" (L. Burgemeister 1973: 132). Since no other work mentions an organ builder Buss from Nabburg, Weiss can easily be assumed to be meant here.

According to the same work, as recorded by the editors of its second edition, in 1834, J. Hawel renovated the rococo organ in the Catholic church in Lubecko near Lubliniec (L. Burgemeister 1973: 181; P. Górecki 2017: 275). In Burgemeister's work, it is also mentioned that the organ in Lubecko was repaired once again in 1899. Both pieces of information are confirmed by two other stickers.

The second sticker placed on the windchest provides information that is easy to read (Photo 8). It states that the founders indicated by name and surname, who ask for the „Our Father" and „Hail Mary" prayers, carried out a renovation of the organ transferred from the Cistercian monastery in Jemielnica by Johann Hawel from Pyskowice and his assistant Stephan Ring from Ujazd:

Curt Schubert und Valentin Kukowka und Matthaeus Wieczorek
wurde diese Orgel, welche aus dem Himmelwitzer Cistercienser Stift herstammt,
[von] dem OrgelBauer Herrn Johann Hawel aus Peiskretscham
und dessen Gehülfen Stephan Ring aus Ujest repariert [...].
hier genannten bitten um Lubetzko den 26ten Mai 1834.
ein andächtiges Vater unser und Ave Maria.

The third sticker, located on the back of the front wall of the organ case, mentions a renovation of the instrument in 1899 (Photo 9). However, the text is unreadable.



Photo 8



Photo 9

When trying to determine the exact origins of this instrument, there is a certain difficulty that may shed a different light on the history of the organ. In the years 1777–1778, Johann Gottfried Scheffler built a new organ in Jemielnica. Therefore, the organ transferred to Lubecko could have been either a secondary instrument from Jemielnica, or, more likely, it was an even older organ replaced in Jemielnica by the instrument Scheffler completed in 1778 (L. Burgemeister 1925: CXV–CXVI). The organ dismantled in Jemielnica could have been moved by Weiss to Lubecko in 1780 or 1783 and then expanded by Johann Hawel in 1834. This makes a lot of sense considering that Johann Hawel continued the work of F.J. Weiss after his death in 1825 (F. Koenig 2016: 71).

3. Working to save and preserve the instrument

It is clear the historic organ in Lubecko is a monument for the preservation of which decision-makers are morally responsible. However, for now, the instrument in question only has an inventory card and is not entered in the register of monuments, so it is not subject to strict conservation supervision despite its great cultural value. It seems that the time has come to change this situation with the cooperation of researchers, the parish administrator and the conservation office.

At the current stage of recognizing the history and importance of the organ in Lubecko for the region, several basic solutions appear which should lead to the preservation and full restoration of the instrument. This plan can be summarized as follows:

1. Organizing the preserved substance of the instrument (separating the preserved metal and wooden pipes and taking measurements of the scales) should lead to protecting the organ from further destruction. The above-mentioned scope of work can be carried out largely under the supervision of an organ builder and with the involvement of students, e.g. as part of organ studies classes. The organ in Lubecko is too great a heritage to be destroyed in any way.
2. Preparation of documentation needed in order to include the organ in the register of monuments. Such activities are required to obtain financial resources in the future necessary to develop and implement a restoration program. The parish will probably not be able to afford the full scope of work needed to restore the instrument.
3. The basic part of the restoration process should include two stages, which has become clear based on preliminary tests of this instrument. The first stage will involve the restoration of the organ front and the entire case (including the console), and the second one will include the restoration of the manuals along with the reconstruction of the original wind system and key action solutions.
4. The aim of all stages is to restore the organ's external appearance corresponding to the beauty of the historic temple, but also to bring back the instrument's full technical efficiency. This in turn should lead to obtaining positive sound qualities, which will become the most important cultural dimension of the organ.

BIBLIOGRAPHY

Arch1: WUOZ, Karta zabytku: organy w Cieszowej, oprac. W. Łyjak (18.11.1997).

Arch2: WUOZ. Karta zabytku: organy w Lubecku, oprac. W. Łyjak (3.12.1997).

Burgemeister L. (1925). *Der Orgelbau in Schlesien*. Strassburg: Verlag J.H.E. Heitz.

Burgemeister L. (1973). *Der Orgelbau in Schlesien*. Frankfurt am Main: Verlag Wolfgang Weidlich.

Górecki P. (2017). *Parafie i kościoły diecezji gliwickiej*, Gliwice – Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

Koenig F. (2019). *Budownictwo organowe na Górnym Śląsku od połowy XIX w. do roku 1945. Ewolucja rozwiązań konstrukcyjnych i estetyki brzmieniowej na przykładzie instrumentów w kościołach diecezji gliwickie*, Opole: Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

Koenig F. (2016), *Orgelbauer des 19. Jahrhunderts in Oberschlesien: Franz Joseph Weiss, Johann Hawel, Ernst Kurzer. Neue Erkenntnisse zu Biographie und Lebenswerk*. „Ars Organi", vol. 64, no. 2, s. 69–75.

Kopiec J. (1999). *Diecezja gliwicka. Dzieje i współczesność*. Gliwice – Opole: Wydawnictwo św. Krzyża.

SUMMARY

Organy w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Lubecku koło Lublińca na Górnym Śląsku są niezwykle cennym instrumentem i to kilku powodów. Po pierwsze, jest to jeden z nielicznych zachowanych na Górnym Śląsku instrumentów XVIII-wiecznych, co najpełniej określa jego wartość kulturową. Po drugie, kościół w Lubecku jest kościołem sanktuaryjnym i pielgrzymkowym. Po trzecie, organy od dziesiątek lat są wyłączone z użycia, a zatem nie spełniają swojego zadania muzycznego. Po czwarte, odrestaurowanie organów mogłoby być okazją do zainicjowania w Lubecku koncertów organowych lub koncertów muzyki kameralnej.

Organy w Lubecku są instrumentem utrzymanym w zewnętrznej formie w stylu rokoko. Jest to instrument 2-manuałowy z pedałem o trakturze mechanicznej z wykorzystaniem wiatrownic klapowo-zasuwowych, odmiennych konstrukcyjnie w I i II manuale. Zespół brzmieniowy jest zdekompletowany. Instrument od kilkudziesięciu lat jest wyłączony z użycia liturgicznego.

Historia organów, jaka znana była do chwili obecnej, oparta jest na kilku źródłach. Ważne informacje zawarte są w drugim wydaniu dzieła Ludwiga Burgemeistra *Der Orgelbau in Schlesien* z 1973 r. Cennym źródłem wiedzy o organach w Lubecku są także opisy inwentaryzacyjne z lat 70. i 90. XX w. wykonane przez badaczy budownictwa organowego. Na tej podstawie do obecnej chwili na temat historii organów w Lubecku wiadomo było tyle, że są to organy translokowane z Jemielnicy koło Strzelec Opolskich. Taka informacja jest podana w karcie zabytku WUOZ opracowanej przez W. Łyjaka w 1997 r. Zapisano tam, że w komorze klapowej wiatrownicy I manuału umieszczone są obok siebie dwie wklejki, które można będzie dokładnie odczytać dopiero w momencie demontażu wiatrownicy. Na wklejce po prawej można odczytać zapisaną tam datę: 30 listopada 1780 r. Stąd pojawiło się przypuszczenie, że zapis jest dokonany ręką organmistrza Schefflera, któremu przez lata przypisywano wybudowanie tego instrumentu w Jemielnicy. Wydawało się to spójne z informacjami o pracy rodziny Scheffflerów na ziemi lublinieckiej, m.in. w Cieszowej (tam w 1770 r. organy zbudował Gottfried Wilhelm Scheffler), Koszęcinie i Lublińcu.

Autor niniejszego tekstu z pomocą ks. prof. Grzegorza Poźniaka z Opola podjął próbę ponownej transkrypcji zapisów utrwalonych na wspomnianych wklejkach, o ile są one możliwe do odczytania bez demontażu wiatrownicy. I okazało się, że przekazują one niezwykle ważną informację.

Zapis na prawej wklejce zawiera niezwykle istotną informację, że budowniczym organów jest Joseph Weiss – organmistrz z Nabburga w regionie Oberpfalz, który w tamtym czasie (1780 r.) mógł być jeszcze czeladnikiem. Treść tego zapisu zmienia zatem zasadniczo dotychczasowe informacje odnośnie do budowniczego tych organów. Niemiecki leksykon organmistrzów mówi o tym, że Weiss osiadł w Pyskowicach w 1781 r. Może to świadczyć o tym, że kiedy pracował przy organach w Jemielnicy, uważał się jeszcze za organmistrza z Nabburga. Być może do tej pracy został poproszony przez cystersów, w posiadaniu których był wówczas kościół w Jemielnicy. Organy znajdujące się dziś w Lubecku byłyby zatem najstarszym świadectwem działalności Weissa na Górnym Śląsku. Kolejne świadectwo pracy Weissa na Górnym Śląsku pochodzi z 1783 r. i dotyczy organów w Kielczy.

Druga wklejka po lewej stronie podaje także ważną informację, że wskazani z imienia i nazwiska fundatorzy, którzy proszą o modlitwę „Ojcze nasz" i „Zdrowaś Maryjo", doprowadzili do dzieła remontu organów przeniesionego z klasztoru cysterskiego w Jemielnicy przez Johanna Hawela z Pyskowic i jego pomocnika, Stephana Ringa z Ujazdu. Przy tym zapisie jest podana data 26 maja 1834 r.

W dokładnym ustaleniu historii tego instrumentu pojawia się pewna trudność, która może rzucać inne światło na historię organów. Otóż Johann Gottfried Scheffler w latach 1777–1778 zbudował w Jemielnicy nowe organy. Zatem przeniesione do Lubecka organy mogły być w Jemielnicy albo pobocznym instrumentem, albo też, co bardziej prawdopodobne, były to jeszcze starsze organy, które ustąpiły w Jemielnicy miejsca instrumentowi ukończonemu przez Schefflera w 1778 r. Organy zdemontowane wtedy w Jemielnicy mogły zostać w 1780 lub w 1783 r. przeniesione przez Weissa do Lubecka, a w 1834 r. rozbudowane przez Johanna Hawla. Układa się to w pewną całość, zważywszy, że Johann Hawel wraz ze śmiercią F.J. Weissa w 1825 r. wchodził w jego prace.

Organy w Lubecku wymagają dzieła pełnej rekonstrukcji przy zachowaniu modelu pracy przeznaczonego dla instrumentów wpisanych do rejestru zabytków.

Keywords:

organ • organ building • Lubecko • Weiss • Hawel • Scheffler

Franciszek Koenig – priest in the Diocese of Gliwice, Dr. habil. in Humanities in the field of art studies, PhD in Theology, Professor at the University of Opole, employed in the Department of Musicology of the Institute of History of the University of Opole; in his scientific work, he focuses on research on the tradition of organ building in Upper Silesia, on the history of music in Silesia and on the issues related to the legislation of liturgical music.

email: fkoenig@uni.opole.pl



REPORT

Karel Paukert, Doctor Honoris Causa

On October 13, 2022, the Academy of Performing Arts in Prague saw the rectors and representatives of Czech universities, other officials and friends of the arts come together to celebrate the conferment of a Doctor Honoris Causa title. Naturally, very few individuals have been given this academic honour and their names inspire the utmost respect – conductor and composer Sir Charles Mackerras, violinist Josef Suk, cembalist Zuzana Růžičková, conductor Jiří Bělohlávek. Now, this title is also held by Czech-American organist, Karel Paukert, one of the most illustrious figures in contemporary Czech music.



Jaroslav Tůma

"Bestowing this honorary doctorate upon our dear friend, Karel Paukert, here on the grounds of the Academy of Performing Arts in Prague, is a beautiful celebration of his vocation as a musician, organist and lover of the arts," were the words with which professor Jaroslav Tůma paid tribute to Karel Paukert at the award ceremony. "We honour him as a man who has always yearned for freedom and found goodness in others. His lifelong dedication to promoting Czech music both here and abroad is just as remarkable as his love for the King of Instruments, the organ."

In his acceptance speech, Karel Paukert reflected on where his journey began. "As a little boy, I considered the organ to be a sacred object, untouchable. Every Christmas Eve, my younger brother, Vláďa, and I would put on a performance for the whole family, singing Christmas carols and reciting poetry. The poem "Christmas" by Jaroslav Vrchlický always struck a special chord: "Over the snowdrift chime the bells, fade silently into the distance beyond". Always taking care to adjust my tone of voice accordingly, just as our father had taught us, I read aloud, "Icicles hang from roof to ground like mighty organ pipes". This would often send a shiver right down my spine and I believe the occasional tear was shed too. I see now how these moments hinted at what my future path in life would be.

I started dreaming about joining Dr. Albert Schweitzer's army of followers. Not only did I want to become a medical doctor like him, using both medication and

love to heal, I wanted to heal through music. And the organ was to play a very important part in doing that…

In the spring of 1959, I met the esteemed Belgian organist and professor Gabriël Verschraegen, who had been given permission to perform in Czechoslovakia, and my craving for music and for living in a free world amplified intensely. I was allowed to assist him at his concert. His style was very different from what I had previously known, his articulation refreshing. It was similar to how I would have played Bach on the oboe. At one point, he invited me to play for him and, later, sent word through his interpreter that he would take me on as a student, if I could find a way of getting to Ghent. It seemed like a dream to me."



Karel Paukert - Eva Ocisková - Grzegorz Poźniak

This "love for the King of Instruments" and longing for freedom led him to make an impossibly difficult decision. Because neither could be fulfilled under the conditions that prevailed in the then Czechoslovak Socialist Republic, he finally decided to emigrate. In 1962, this meant giving up hope of ever coming back home again. Chasing his dream of a free personal and work life, Karel Paukert headed to the United States. This country became both his refuge and home, a place where he could freely and fully do justice to his idea of what a creative, art-filled life should be, all while healing individuals and society as a whole through music.

Karel Paukert taught the organ at Washington University in St. Louis, at Northwestern University in Evanston and at the Cleveland Institute of Music. He lectured and played at many American universities, including the University of Michigan, Yale and Harvard. During his time at Northwestern University, he served as the organist of St. Luke's Episcopal Church in Evanston and then moved on to St. Paul's Episcopal Church in Cleveland, where he serves as organist and choirmaster to this very day. He was often invited to sit on the jury at renowned international organ competitions in, amongst others, Manchester, Montreal, Tokyo, Nurnberg and Prague, and at competitions held by the American Guild of Organists in the USA.

If one were to delve into Karel Paukert's calendar of recitals, one would find these impressive entries: the cathedrals in Freiburg, Ghent and Antwerp, Notre Dame and Saint-Sulpice in Paris, the Royal Festival Hall in London, the cathedrals in Tokyo and Hiroshima, the Gewandhaus in Leipzig, the Gürzenich in Cologne and the Tonhalle in Zurich. His concerts were broadcasted by leading radio stations in Brussels, Baden-Baden, Munich, Oslo, Stockholm and Tokyo, by Italian RAI and Radio Prague International.



Karel Paukert

Karel Paukert's achievements in the arts are held in high regard and have received wide critical acclaim. In a moment of introspection, it may perhaps be said that we have yet to fully process and appreciate just how valuable his unwavering support for Czech music and for the work of contemporary composers across the globe is. The honorary doctorate presented by the Academy of Performing Arts in Prague and the Czech Ministry of Culture's decision to present this exceptional gentleman with an award for outstanding contribution to music on October 23, 2022 are indeed a first glimmer of hope.

"I will never forget my roots," says Karel Paukert. "Growing up, here, in the heart of Europe. There was a time I'd lost hope of ever seeing my home country again. More than thirty years ago, it finally regained the freedom it had once lost and I've taken every opportunity since to come back. I wish this country, and all of you, to never take this freedom for granted. I wish the Academy of Performing Arts continued success in all its fields of teaching and for its graduates to enrich the global art scene with work of the highest quality."

Eva Ocisková

REPORT

Report from 8th Conference on Organ Knowledge *Silesian Organs*, Opole, 22nd March 2023



On 22nd March 2023, in the Plafond Hall of *Collegium Maius* of the University of Opole in Opole (Copernicus Square, 14), the 8th International Organ Studies Conference from the *Silesian Organs* series was organized.

The conference was organized in three scientific sessions. It was opened by the Vice-Rector of the University of Opole, dr hab. Izabella Pisarek, professor at the University of Opole, who expressed her joy at organizing the conference for the first time at an international forum and thanked the organizers for their perseverance and research enthusiasm.

The first session was chaired by dr hab. Grzegorz Poźniak, professor at the University of Opole, head of the Department of History of Culture and Art. He also presented the new issue of the *Folia Organologica* magazine and some other new publications. Then, guests from abroad presented their speeches. Prof. dr hab. Rastislav Adamko from the Catholic University of Ružomberok in Slovakia presented a general picture of organ construction in this country in the last 20 years (*Budownictwo organowe na Słowacji po 2000 r.*). Then, dr hab. Zuzana Zahradnikova from the same university presented the most recognized composers of organ music in Slovakia (*Znaczące osobowości kompozytorskie muzyki organowej na Słowacji*). The third from the group of foreign guests was dr hab. Petr Koukal from the Czech Republic who discussed the history of the organ of the Co-Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Opava (*Novější historie varhan konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě*).







The second session was led by dr hab. Franciszek Koenig, professor at the University of Opole, and included four lectures. The first to appear was dr hab. Grzegorz Poźniak, professor at the University of Opole, presenting the achievements of Johann Mathias Vinzenz Haas, an organ builder from Głubczyce, based on materials preserved in the State Archives in Opole (*Johann Mathias Vinzenz Haas (1812–1899) – działalność organmistrzowska na Opolszczyźnie na podstawie zbiorów Archiwum Państwowego w Opolu*). The second speaker was prof. dr hab. Julian Gembalski from the Academy of Music in Katowice who talked about unrealized organ projects in Upper Silesia in the interwar period (*Niezrealizowane projekty organów w świątyniach przedwojennej diecezji śląskiej*). Third in line was Kazimierz Cieplik from Lubin who gave a lecture on the renovation of the organ in Syców (*Renowacja organów Josefa Bacha w kościele parafialnym pw. św. Piotra i Pawła w Sycowie*). The last speaker in this part of the conference was dr Andrzej Prasał from the Department of History of Culture and Art of the Institute of History at the University of Opole who presented the topic of the organ from the church of St. Elizabeth in Wrocław described in the specialized music magazine *Zeitschift füf Instrumentenbau* (*Organy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu na łamach Zeitschrift für Instrumentenbau*).

During the break after the second session, the participants went to the building of the Diocesan Institute of Church Music in Opole located on Grunwaldzka Street to

learn about the working conditions of this institution which educates future church musicians, organists, choristers and brass band members.

The third session of the conference took place in the afternoon and was chaired by dr Andrzej Prasał. It began with a lecture by the absent dr Paweł Pasternak on the unknown history of the construction of the *Rieger* instrument in the cathedral in Tarnów (*Nieznane dzieje budowy organów firmy Rieger w tarnowskiej katedrze*). The second person to appear was dr hab. Franciszek Koenig, professor at the University of Opole, head of the Department of Musicology in the Institute of History at the University of Opole. He talked about the history and future of the incomplete historic organ in Lubecko in Upper Silesia that awaits thorough renovation (*Zabytkowe organy w Lubecku. Historia i przyszłość*). Next, a lecture by Wolfgang Brylla from Zielona Góra was presented devoted to the multi-generational organ-building Edelmanns family from Gryfów Śląski (*Zarys biografii i działalność wielopokoleniowej organmistrzowskiej rodziny Edelmannów z Gryfowa Śląskiego*). The fourth speaker was Ewelina Szendzielorz from the Department of History of Culture and Art in the Institute of History at the University of Opole who presented the topic of the presence of the organ in the compositional work of Moritz Brosig (1815–1887), bandmaster of the Wrocław Cathedral (*Organy a warsztat muzyczno-kompozytorski Moritza Brosiga (1815–1887)*). The last lecture of the afternoon session, and at the same time the last of the entire conference, was delivered by Marzena Rosińska from the Opole Philharmonic in Opole presenting the history of the organ in the Opole Philharmonic (*Historia i teraźniejszość organów Filharmonii Opolskiej im. Józefa Elsnera*).

The conference closed with a discussion of many topics raised in the presented speeches.

In the breaks between individual conference sessions, it was possible to purchase books and other publications devoted to organ studies and music, as well as compact discs with recordings of organ music. The greatest interest among the participants was aroused by a new publication by Grzegorz Poźniak titled *Johann Mathias Vinzenz Haas (1812–1889). Działalność organmistrzowska na Opolszczyźnie. Studium źródłoznawcze na podstawie zbiorów Archiwum Państwowego w Opolu*, Opole 2023. The lecture presented in the second session by dr hab. Grzegorz Poźniak, professor at the University of Opole, was a presentation of the most important findings of the archival research process. The interest of the conference participants in this particular publication was obvious, because it is the most complete compendium of knowledge about the activities of the organ builder J.M.V. Haas created so far.

Franciszek Koenig



REVIEW

Grzegorz Poźniak, ***Johann Mathias Vinzenz Haas (1812–1899) – działalność organmistrzowska na Opolszczyźnie. Studium źródłoznawcze na podstawie zbiorów Archiwum Państwowego w Opolu.*** Series: Opoliensis Musica Ecclesiastica 11. Opole: SINDRUK-DIMK 2023, pp. 292, ISBN 978-83-964677-8-2.



In the last few years Silesian organs have become an increasingly important topic of scientific reflection in Poland. This resulted in numerous monographs, collective publications, editorial series as well as disc recordings. Despite the evident progress made in this field a large number of blank gaps still remain. One of the least researched areas of Silesian organ building is the description of the activities of individual organ builders.

It is therefore with all the more pleasure that we welcome the publication by Professor Grzegorz Poźniak of the University of Opole, of a study on the lifework of organ builder Johann Mathias Vinzenz Haas from Głubczyce, who has been relatively unknown until now. The author provides a significant insight into Haas's life and his organ building activities. The monograph is set in the broader context of Silesian organological studies and constitutes an excellently conducted source research project.

The book consists of three chapters. The first chapter presents a biography of the organ builder. The author introduces us to the personality of J.M.V. Haas, who – as G. Poźniak definitely established – was born on 22 January 1812 in Cieszyn, was educated at numerous European organ building centres and then worked in Baborów and Głubczyce, where he died on 27 January 1899. The second chapter (the most comprehensive one) is dedicated to J.M.V. Haas's organ building activities. It deals with the construction and the renovation of organs as well as organ building offers that have not been realized. To some extent that chapter is like an extensive catalogue of Haas's instruments containing, among other things, the voluminous correspondence that the organ builder conducted with his clients and the regional authorities in Opole. It is worth pointing out that there is no example of such an epistolograhical collection (and

such a rich one, too) in the existing scientific literature, and that is what makes the monograph discussed here particularly valuable. The third chapter presents Haas as an organ expert.

The study's source basis is extensive. Its main part comes from the collections of the State Archive in Opole. The content presentation inspires the reader's trust. Reading the book gives a great deal of satisfaction and creates scholarly interest. Its structure is transparent and reasonable in terms of content and methodology. G. Poźniak has developed his research topic in a reliable manner demonstrating extraordinary learning as well as reaffirming once again his specialist and mature scientific approach.

To sum up this book review, it should first of all be underlined that we are dealing with the first publication of its kind, completely dedicated to J.M.V. Haas. The author completes our level of knowledge about the organ builder from Głubczyce by significant facts and details. The new findings are all the more valuable as they are completely based on profound source research. For this reason alone G. Poźniak's study constitutes a valuable contribution to the historiography the Silesian organ building. The book's layout (especially the fact that it contains photographs of the documents discussed) and its editorial design also deserve to be acknowledged. The publication is complemented by an annex containing a short presentation of three CD recordings from the series Organy Śląska Opolskiego performed on organs built by J.M.V. Haas.

Andrzej Prasał



Joseph Franz Wolf (1802–1842) was born in Czerwonków near Głubczyce in the Opole region. He became most famous as the organist of the Wrocław cathedral, although he was also appreciated as a pianist and trombonist. He held a university position as a music teacher at the Royal Academic Institute of Church Music in Wrocław, was an expert in the construction and renovation of organs, and headed the Wrocław Artists' Association as an artistic director. Wolf was also active in the field of concerts and composing, and his workshop resulted in numerous vocal and instrumental works of church music.

The present edition contains the scores of two the completely preserved vocal-instrumental compositions: *O salutaris Hostia* and *Prope est Dominus*. These works have survived in the form of autographs by the composer himself, as well as in unique handwritten messages and copies in the hand of other copyists. This publications respects the general practices of source-critical editions.

O salutaris Hostia

Offertorium

Joseph Franz Wolf




S
A
T
B
Org.
pan - dis o - sti - um, que pan - dis, que
pan - dis o - sti - um, que pan - dis, pan - dis, que
pan - dis o - sti - um, que pan - dis, pan - dis, que
pan - dis o - sti-um, pan - dis, pan - dis, que
coe - li, coe - li pan - dis, coe - li pan - dis o - sti -
coe - li, coe - li pan - dis, coe - li pan - dis o - sti -
coe - li, coe - li pan - dis, coe - li pan - dis o - sti -
coe - li, coe - li pan - dis, coe - li pan - dis o - sti -


S
A
T
B
Org.
23
29
f
ff
um, bel - la pre - munt, bel - la pre - munt ho -
sti - li - a, ho -
sti - li - a,
bel - la pre - munt ho - sti - li - a
bel - la pre - munt


34
S
A
T
B
Org.
f
(f)
da ro - bur, fer au - xi - li - um, da ro -
da ro - bur, fer au - xi - li - um, da ro -
da ro - bur, fer au - xi - li - um, da ro -
da ro - bur, fer au - xi - li - um, da ro -
40
mf
p
pp
(p)
bur fer, fer au - xi - li - um, o
bur fer au - xi - li - um, fer au - xi - li - um, fer au - xi - li - um,


46
dolce
S
sa - lu - ta - ris Ho - sti - a, o sa - lu - ta - ris
A
sa - lu - ta - ris Ho - sti - a, o sa - lu - ta - ris
(pp)
T
o sa - lu - ta - ris Ho - sti - a, o sa - lu - ta - ris
B
sa - lu - ta - ris Ho - sti - a, o sa - lu - ta - ris
Org.
p
52
crescendo
p
pp
Ho - sti - a, sa - lu - ta - ris Ho - sti - a.
(p)
(pp)

Prope est Dominus

Graduale pro Dominica IV-ta Adventus

Joseph Franz Wolf




S
A
T
B
Org.
o - mni - bus, qui in - vo - cant, qui in - vo - cant e - um in ve - ri -
con Ped.
senza Ped.


S
A
T
B
Org.
ta - te. Lau - dem Do - mi - ni lo -


21
S
que - tur os me - um: et be - ne - di - cat o - mnis
A
que - tur os me - um: et be - ne - di - cat o - mnis
T
que - tur os me - um: et be - ne - di - cat o - mnis
B
que - tur os me - um: et be - ne - di - cat o - mnis
Org.
p
(p)
26
ca - ro no - men san - ctum, san - ctum no - men e -
ca - ro no - men san - ctum, san - ctum no - men e -
ca - ro no - men san - ctum, san - ctum no - men e -
ca - ro no - men san - ctum, san - ctum no - men e -
f


poco animato
31
S
A
T
B
Org.
ius. Al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja,
ius. Al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le -
ius. Al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu -
ius. Al - le - lu - ja, al - le - lu -
con Ped.
36
al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le -
lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le -
ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le -
ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le -
senza Ped.


41
S
lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu -
A
lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu -
T
lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu -
B
lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu - ja, al - le - lu -
Org.
46
S
ja, al - le - lu - ja, al - le - lu
A
ja, al - le - lu - ja, al - le - lu
T
ja, al - le - lu - ja, al - le - lu
B
ja, al - le - lu - ja, al - le - lu
Org.
(ff)

Nota edytorska

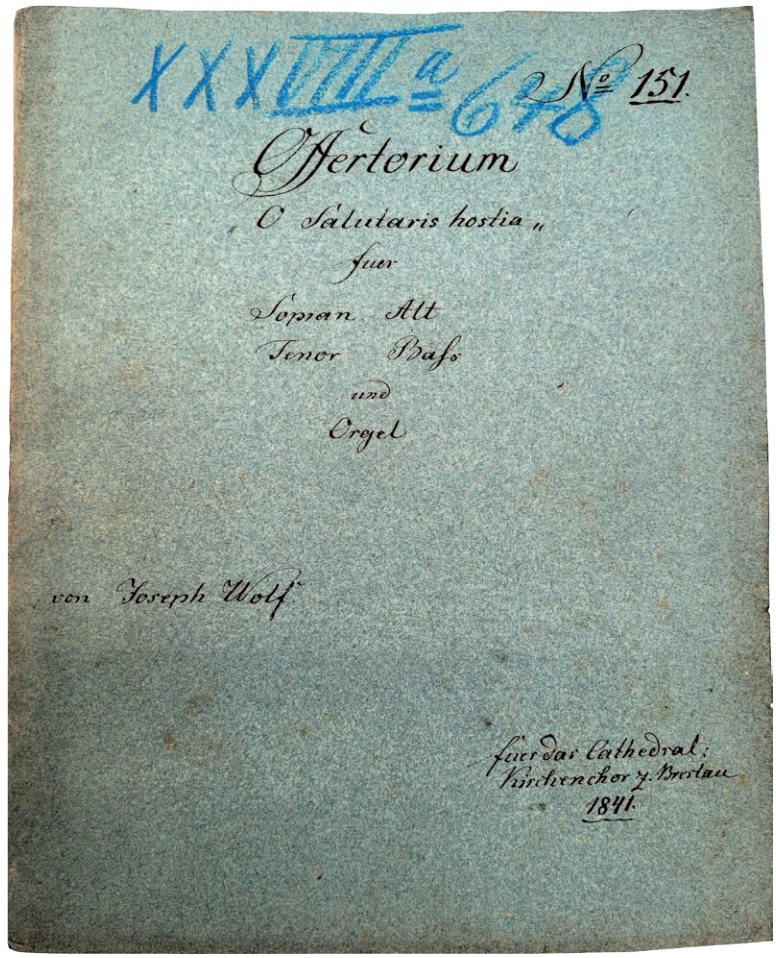
Prezentowana edycja przedkłada partytury dwóch utworów wokalno-instrumentalnych z zakresu twórczości muzyczno-liturgicznej Josepha Franza Wolfa (1802–1842). Pierwszym z nich jest offertorium o tematyce eucharystycznej *O salutaris Hostia*, drugim natomiast, adresowany na czwartą niedzielę Adwentu, graduał *Prope est Dominus*. Obie kompozycje przeznaczone zostały pod względem obsady wykonawczej na 4-głosowy chór mieszany, w składzie: sopran, alt, tenor i bas, oraz organy.

Niniejsza publikacja jest efektem przeprowadzonej kwerendy archiwalnej, a następnie transkrypcji oraz edycji nut, które sporządzone zostały na bazie rękopiśmiennych źródeł – kompletnie zachowanych i przechowywanych w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego i Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu. Oba dzieła przetrwały blisko 200-letnią próbę czasu i stanowią unikatowe przekazy w postaci autografów samego kompozytora, jak również wyciągów głosowych sporządzonych przez innych skryptorów. Zachowały się one w niemal nienaruszonym stanie, naznaczone jedynie śladami użytkowania oraz upływających lat. Ich odpisy dla poszczególnych partii są zaś świadectwem żywotności tychże kompozycji w ówczesnej praktyce wykonawczej wrocławskiej katedry.

Przedkładana edycja respektuje ogólne założenia wydań źródłowo-krytycznych. Wszelkie dokonane uzupełnienia w tekście muzycznym zaznaczono nawiasami. Uwspółcześniono ponadto pisownię znaków chromatycznych, stosując je tylko przed pierwszą nutą w takcie, przy jednoczesnym nie odnotowywaniu w komentarzu znaków akcydencyjnych, dublujących znaki przykluczowe, jak również znaków przypominających. Układ partytury jest tożsamy z autografami kompozytora. Partie wokalne odnotowano w kluczach wiolinowym i basowym (w źródłach występują w kluczach: C, G, F). Uzupełniono oznaczenia dynamiczne, kierując się symbolami zamieszczonymi równolegle w innych głosach bądź miejscach ściśle analogicznych, a także łuki. W warstwie tekstowej prezentowanych dzieł zastosowano z kolei współczesną pisownię oraz interpunkcję.

Opis źródeł z komentarzem rewizyjnym

O salutaris Hostia



Karta tytułowa *O salutaris Hostia*

♪ Podstawę edycji stanowi rękopis przechowywany obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym i Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu.

♪ Odpis karty tytułowej na okładce:

[odręcznie:] *№ 151 | Offertorium | „O Salutaris hostia" | fuer | Sopran Alt | Tenor Bass | und | Orgel | von Joseph Wolf | fuer das Cathedral. | Kirchenchor z. Breslau | 1841.*

♪ Obsada: 4-głosowy chór mieszany (SATB), organy.

Kompozytor na marginesie odnotował możliwość wykorzystania w obsadzie również kontrabasu, który w takim wypadku wykonuje partię pedału organowego.

♪ Kompozycja 1-częściowa: *Andante sostenuto quasi Larghetto*.

♪ Gatunek: pieśń.

♪ Tonacja: G-dur.

♪ Na okładce odnotowano rok powstania kompozycji: 1841.

♪ Dzieło zostało przez kompozytora zadedykowane chórowi kościoła katedralnego we Wrocławiu.

♪ Język tekstu: łaciński.

♪ Format podłużny: 34,5 cm x 24,5 cm.

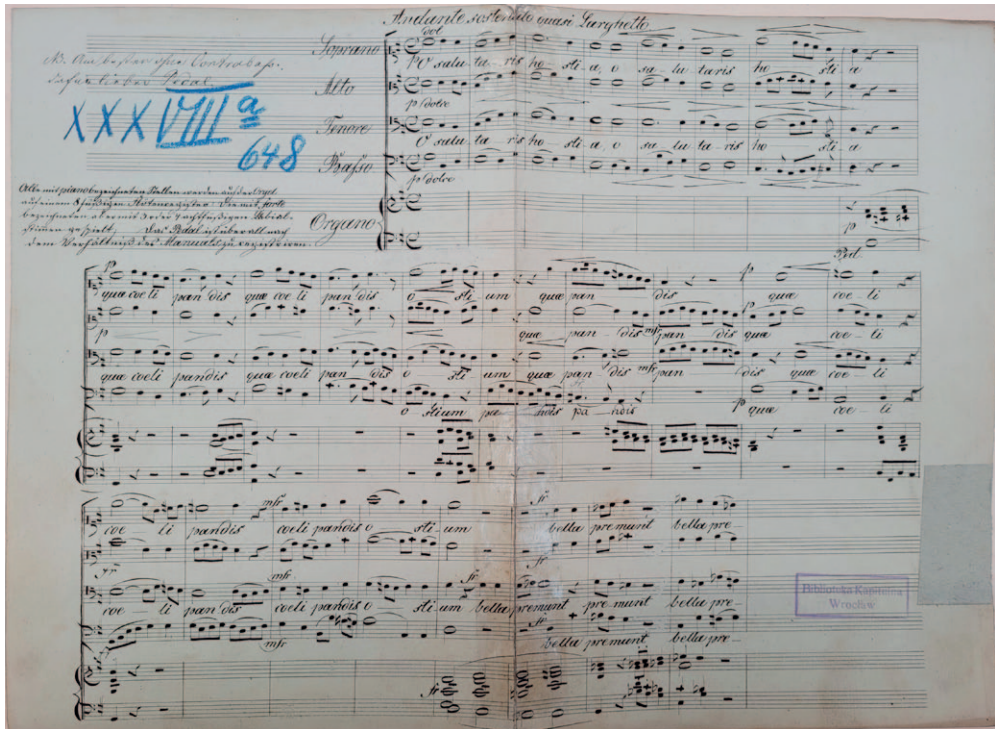
♪ Rękopis prezentuje się w formie partytury uwzględniającej całą obsadę wykonawczą. Sporządzony został dosyć starannie i czytelnie. Na kartach widoczne są ślady użytkowania, a także wilgoci.

♪ Pierwszy system kompozycji posiada szerszy margines względem pozostałych. Na marginesie zostały odnotowane uwagi kompozytora odnośnie do partii instrumentalnej oraz jej rejestracji.

♪ Partytura zajmuje łącznie zapisane dwie strony (karta zgięta na pół). Autograf wraz z rękopiśmiennymi odpisami stanowi zespół luźnych kart włożonych w okładkę, którą tworzy arkusz grubego, niebieskiego papieru zgiętego na pół. Na froncie odręcznie odnotowano tytuł, obsadę, kompozytora, przeznaczenie dzieła oraz rok jego powstania.

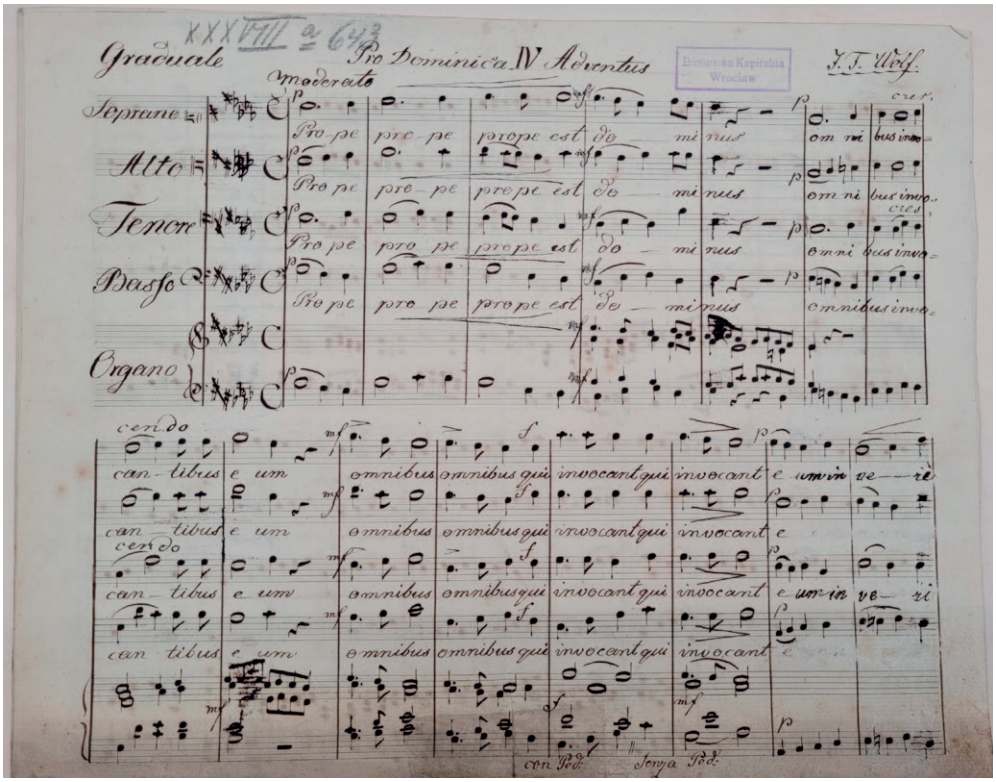
♪ W sporządzonej edycji tekst słowny odnotowany został osobno dla każdego głosu. W rękopiśmiennej partyturze został on odnotowany w dwóch liniach – pomiędzy sopranem i altem oraz tenorem i basem z fragmentarycznymi wyjątkami, kiedy występuje pod trzema lub czterema głosami (t. 13–18, 24–29, 41–47, 55–57).

♪ W takcie 7. w tenorze piąta nuta: ósemka f^1 przekreślona – ołówkiem dopisana ósemka f^2.



Pierwsza strona partytury *O salutaris Hostia*

Prope est Dominus



Pierwsza strona partytury *Prope est Dominus*

♪ Podstawę edycji stanowi rękopis przechowywany obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym i Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu.

♪ Odpis karty tytułowej na okładce:

[odręcznie:] *„Prope est dominus"* | *Graduale* | *pro Dominica IV*[ta] *Adventus* | *auctore: Wolf Jos. Breslau. Organist.*

♪ Obsada: 4-głosowy chór mieszany (SATB), organy.

♪ Kompozycja 1-częściowa: *Moderato*.

♪ Gatunek: pieśń.

♪ Tonacja: As-dur.

♪ Rękopis prezentuje się w formie partytury uwzględniającej całą obsadę wykonawczą. Sporządzony został dosyć czytelnie, przy czym na drugiej stronie skreślony został 1 stos taktowy, zaś między stronami trzecią i czwartą skreślono 35 taktów. Na kartach widoczne są ślady użytkowania, a także wilgoci.

- Język tekstu: łaciński.
- Format podłużny: 32,5 cm x 25,5 cm.
- Partytura zajmuje obustronnie zapisane, nieprzecięte dwie karty – łącznie cztery strony. Wraz z rękopiśmiennymi odpisami stanowi zespół luźnych kart włożonych w okładkę, którą tworzy arkusz grubego, niebieskiego papieru zgiętego na pół. Na froncie odręcznie odnotowano tytuł oraz autora dzieła.
- W takcie 5 partii organowej w najwyższym głosie: na drugiej ósemce plama atramentowa.
- W ostatnim takcie partii organowej: w dwóch górnych głosach całe nuty.



Trzecia strona partytury *Prope est Dominus*

Ewelina Szendzielorz

Fr. Wojciech Kałamarz, PhD, CM, b. 1974 in Debica. Graduate of the Academy of Music in Kraków, PhD in contemporary history. Lecturer on church music, composer, musicologist, and editor. Winner of composition and musicology awards. Author of choral, instrumental, vocal-instrumental, and electronic music. Author of numerous publications.

Wspomnienie [*Remembering*] for organs – a piece composed under the inspiration that came at the funeral of a candidate to the Congregation of the Mission, who died suddenly of heart disease at Grodzka street in Kraków.

Pastorałka [*The Pastoral*] for the oboe and organs – a piece inspired by Juliusz Słowacki's lyric from 1842, which opens with the line: *Chrystus Pan się narodził*.

Wspomnienie

Ks. Wojciech Kałamarz CM




12
Org.
14
Org.
18
Org.
21
Org.


24
Org.
28
Org.
30
Org.
33
Org.



Kraków-Stradom, 2001 r.

Pastorałka

na obój i organy

Ks. Wojciech Kałamarz CM

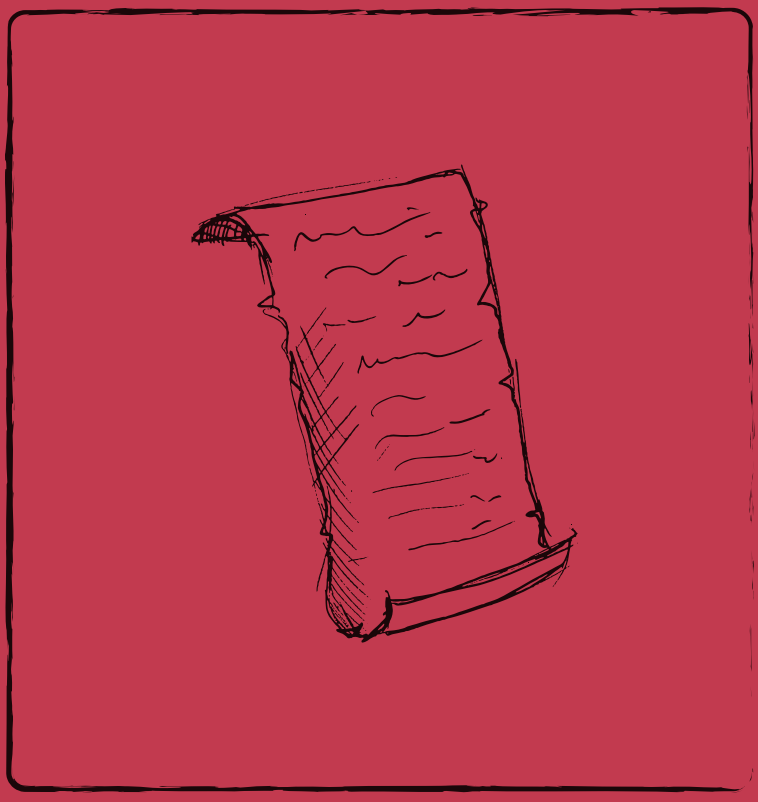



16
Ob.
16
Org.
mp
mp
20
Ob.
mf
mp
mf
20
Org.
24
Ob.
f
24
Org.
mf
mf
mf


28
♩ = 40
Ob.
mf
28
Org.
subito p
p
p
31
Ob.
31
Org.
p
34
Ob.
p
34
Org.
mp
p



28-29 lipca 2014 r.



Contents

Introduction 3

Articles 5

Rastislav Adamko 7
Budownictwo organowe na Słowacji po roku 2000

Petr Koukal 23
Novější historie varhan konkatedrály Nanebevzetí Panny Marie v Opavě

Julian Gembalski 39
Niezrealizowane projekty organów w świątyniach przedwojennej diecezji śląskiej

Kazimierz Cieplik 77
Renowacja organów Josefa Bacha w kościele parafialnym
pw. św. Piotra i Pawła w Sycowie

Ewelina Szendzielorz 93
Rezonans XVIII-wiecznej twórczości klasyków wiedeńskich w *opus vitae*
wrocławskiego organisty Josepha Franza Wolfa (1802–1842)

Andrzej Prasał 115
Organy kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu na łamach
„Zeitschrift für Instrumentenbau"

Franciszek Koenig 127
Historic Organ in Lubecko. History and Future

Reports 139

Karel Paukert, Doctor Honoris Causa (Eva Ocisková) 141

Report from 8th Conference on Organ Knowledge *Silesian Organs*, Opole,
22nd March 2023 (Franciszek Koenig) 144

Reviewes 147

Grzegorz Poźniak, *Johann Mathias Vinzenz Haas (1812–1899) – działalność organmistrzowska na Opolszczyźnie. Studium źródłoznawcze na podstawie zbiorów Archiwum Państwowego w Opolu* (Andrzej Prasał) 149

Organ Music 151

Joseph Franz Wolf

O salutaris Hostia 153
Prope est Dominus 159

Ks. Wojciech Kałamarz CM

Wspomnienie 171
Pastorałka 175

Sindruk
zakład poligraficzny

DIMK
OPOLE

UO
MUZYKOLOGIA

www.foliaorganologica.com